

Milan Gaković

Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.

Agrarni odnosi koji su u Bosni i Hercegovini zatečeni poslije prvog svjetskog rata rezultat su viševjekovne turske vladavine kao i 40-godišnje austrougarske okupacije. Ti odnosi su se krajem 18. i u prvoj polovini 19. vijeka, uporedo sa slabljenjem Otomanskog Carstva, često mijenjali, uglavnom na štetu hrišćanske raje, da bi se konačno Saferском naredbom od 1859. godine zakonski regulisali. Tom naredbom ozakonjeno je sve ono što je stvoreno dugim procesom čitlučenja. Najvažnije što su kmetovi dobili ovom naredbom jeste ukidanje davanja trećine pod zakup, koje je u prošlosti dovođilo do velikih zloupotreba. Administrativne vlasti dobile su nadležnost da rješavaju u sporovima između čitluk-sahibije i kmeta. Ovaj odnos ne shvata se više kao privatno-pravna stvar i kao pitanje privatne svojine, već kao stvar javno-pravne prirode. Ovim, kao i načelom nepokretnosti kmeta, ukoliko on odgovara zakonskim obavezama, kmet je ipak koliko-toliko bio zaštićen u odnosu na gospodara.¹⁾ Podstaknuta ustankom od 1875. godine, turska uprava je pred kraj svoje vladavine u Bosni i Hercegovini donijela i zakon o fakultativnom otkupu kmetova.²⁾

Koristeći se istočnom krizom, koju je izazvao bosansko-hercegovački ustanak (1875—1878), Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu 1878. godine dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Čim je austro-ugarska vojska ušla u BiH, nova vlast je preduzela mjere da očuva postojeće stanje. Seljaci-kmetovi su se nadali da će ekonomski postati slobodni

¹⁾ Dr Vasilj Popović, *Agrarno pitanje i turski neredi*, Beograd 1949, str. 67—78 i 316—323.

²⁾ Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941*, Sarajevo 1958, str. 69.

i da će njihovo pitanje biti konačno riješeno. Kmetovi u većini slučajeva prestaju da izvršavaju svoje obaveze prema agama i begovima. Međutim, nova vlast nastoji strogim njerama da to onemogući. Pristupa se sklapanju ugovora između aga i kmetova, pri čemu se strogo poštuju odredbe Saferske naredbe. Ovo izaziva nezadovoljstvo kmetova. Austrougarska vlast ni malo ne misli da mijenja agrarne odnose, što se jasno vidi i iz proglasâ generala Jovanovića i generala Filipovića upućenih narodu prilikom ulaska u BiH 1878. godine.³⁾ I pored toga što u Berlinskom ugovoru (član 25) nije izričito navedeno da Austro-Ugarska preuzima obavezu da riješi agrarno pitanje, ipak je ona, uzimajući mandat za okupaciju i preuzimajući administraciju, u isto vrijeme preuzela i moralnu obavezu da riješi agrarno pitanje i na taj način ukloni osnovni uzrok nemira u BiH. Pogotovo što je grof Andrašić u svom govoru na Berlinskom kongresu istakao da je agrarno pitanje glavni uzrok povremenih nereda u BiH, te da je to u stanju riješiti samo jaka i nepristrasna vlast, čime je dao do znanja predstavnicima velikih evropskih sila da će nova uprava riješiti to pitanje.⁴⁾

Međutim, austrougarska vlast po dolasku u Bosnu i Hercegovinu nije pristupila ukidanju feudalnih agrarnih odnosa uglavnom iz političkih razloga. Rješavanjem ovog pitanja, ona se morala zamjeriti feudalcima, a onda i čitavom muslimanskom stanovništvu, koje je bilo pod njihovim uticajem. Ona to nije željela. Jedino održavanjem postojećih agrarnih odnosa, feudanci su se mogli vezati za postojeću vlast, a preko njih ostvariti poslušnost i lojalno držanje Muslimana.⁵⁾ Dalje, zajednički ministar finansija Kalaj uslovljavao je rješavanje agrarnog pitanja aneksijskom. Isticana je privremenost okupacije: ona ima da se ograniči na uspostavljanje »reda i zakonitosti« te da ne treba preduzimati ništa što bi moglo izazvati nezadovoljstvo feudalnog sloja muslimanskog stanovništva.

Iako je od početka okupacije imala jasan stav prema agrarnom pitanju, austrougarska vlast ga ipak nije zanemarivala: ono je bilo predmet njenog živog i stalnog interesovanja. Do uvođenja ustanovnosti 1910. godine Zemaljska vlada za BiH izdala je niz propisa koja je trebalo da jasnije regulišu odnose između aga i kmetova i da spriječe zloupotrebu kako sa jedne, tako i sa druge strane. Svi ti propisi nimalo nisu mijenjali suštinu aginsko-kmetskih odnosa koji su nastali i oformili se u doba turske vladavine. Postupak prilikom agrarnih sporova pred austrougarskim organima vlasti regulisan je posebnom naredbom 1895. godine.⁶⁾ Kako turska vlast nije ostavila gruntovnice, nova vlast je morala pristupiti utvrđivanju prava vlasništva nad zemljom. Na temelju carske odluke od 13. septembra 1884. stupio je na snagu novi gruntovni zakon i Zemaljska vlada je od 1886. pristupila uvođenju gruntovnice i upisu prava vlasništva u zemljišne knjige, strogo poštujući tursko zakonodavstvo ko-

³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo 1958, str. 37; Dr Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960, str. 362.

⁴⁾ Dr Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914, Prosveta — Beograd, 1966, str. 96 i 126.

⁵⁾ Veselin Masleša, Mlada Bosna, Sarajevo 1945, str. 59.

⁶⁾ Agrarius, Agrarni propisi za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1911, str. 5—53.

jim je regulisano pravo na nekretnine.⁷⁾ Samo oni kmetovi koji su uvedeni u zemljišne knjige imali su kmetsko pravo i zakon ih je štitio.

Sklapanjem pisanih ugovora između feudalca i kmeta i uvođenjem gruntovnice-kmetovi su prisiljeni na dosljedno izvršavanje svojih obaveza. Seljak je za vrijeme turske vladavine i mogao ponekad, na izvjestan način, da izbjegne obaveze i prema feudalcu i prema državi, uglavnom zbog čestih nemira, izmjena propisa i neefikasnosti organa turske uprave. Međutim, austrougarska uprava je bila nešto sasvim drugo. Seljaku je trebalo duže vremena da se disciplinuje i povinuje zakonima i propisima. Otuda česta kažnjavanja seljaka zbog pravovremenog nedavanja državnih poreza, zbog sječe i krčenja državne šume, neobavljenog kuluka itd. Najvažniji državni prihod — desetinu od prinosa poljoprivrede, koju je turska vlast ubirala u naturi, nova uprava uzima u novcu, što je za seljaka nepovoljnije. Komisije sastavljene od desetara (sakupljača poreza desetine), predstavnika kmetova i feudalaca, kao i jednog člana koga je imenovala vlast, procjenjivale bi žetvu i odlučivale o iznosu desetine. Kako je desetar dobijao određen postotak od procijenjene poreske sume kao platu, on je bio zainteresovan da desetina bude što veća. Zatim, vlast je dala pravo agama i begovima da naplaćuju hak, većinom trećinu poljoprivrednih proizvoda, prema desetinskoj procjeni. Pored desetine i trećine, postojali su porezi na stoku, kuću, ispašu, kao i obavezni kuluk koji je kasnije zamijenjen novcem. Pošto je šuma proglašena državnom, seljak nije mogao da odsiječe ni jedno drvo bez dozvole i plaćene takse.⁸⁾ Sve su ovo bili razlozi zbog kojih je seljak bio veoma nezadovoljan austrougarskom vlašću u BiH. Da bi se izbjegle zloupotrebe koje su nastajale pri popisu i utvrđivanju desetine i da bi se čitav taj postupak pojednostavio, od 1905. se počinje uvoditi desetinski paušal.

Nakon tridesetogodišnjeg upravljanja Bosnom i Hercegovinom austrougarska vlast je uvidjela da se postojeći agrarni odnosi neće moći održati. Povećani troškovi okupacione uprave nametali su i veće oporezivanje seoskog stanovništva. Da bi se to moglo ostvariti, nužno je bilo unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Međutim, pri postojećim odnosima, kmet uopšte nije bio zainteresovan za intenzivnije obrađivanje, jer bi veća proizvodnja imala za posljedicu i uvećano davanje zemljoposjedniku, a i državi (u vidu desetine). S druge strane, zemljoposjednici-feudalcu su potpuno pasivni i odvojeni od proizvodnje. Svoj parazitski život su provodili onako kako im je to omogućavao dobijeni hak. Kod vlasti i pojedinih zemljoposjednika vladalo je mišljenje da bi posjednik, kad bi se razgraničio i odvojio od kmeta i organizovao proizvodnju u vlastitoj režiji, mogao postići veći prihod od onoga koji dobija od kmetova. Agrarno pitanje se moralo rješavati i zbog sve otvorenijeg neprijateljstva i sve borbenijeg nacionalizma seljaštva, naročito srpskog. Početkom XX vijeka seljaštvo u BiH počinje da se budi. To najbolje osjeća Petar Kočić.

⁷⁾ Dr Ferdo Hauptman, Regulisanje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseľavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine, Godišnjak Društva istoričara BiH, Godina XVI, Sarajevo 1965, str. 154; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 487.

⁸⁾ Dr Ilija Kecmanović, Jedna epizoda iz borbe BiH za crkveno-školску autonomiju, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina 1964—1965, knjiga IV—V, Sarajevo 1965, str. 372—373. (Memorandum bosanskohercegovačkih Srba ruskom caru, avgusta 1902).

Uspjesi Kočićeve grupe u doba ustavnosti, kao i »seljački štrajk« 1910. godine protiv trećine, zvanični krugovi su morali da uzmu u obzir.

Bosanska vlada je nakon aneksije tražila neki srednji put u rješenu agrarnog pitanja: zadovoljiti begovat i, bar djelimično, kmetove. Takvo rješenje je našla u fakultativnom otkupu kmetova pomoću kredita koji je davala kmetovima Privilegovana agrarna i komercijalna banka za BiH.

Mali broj kmetova mogao je da se koristi zakonom o fakultativnom otkupu koji je turska uprava donijela 1876. godine, a austrougarska vlast naslijedila, zbog toga što kmetovi nisu imali sredstava za otkup. Stanje se u tom pogledu poboljšalo kad je Zemaljska vlada osnovala Zemaljsku hipotekarnu banku, koja je davala mogućnost uzimanja kredita kmetovima. Međutim, kredit za otkupljivanje se mogao dobiti samo do polovine procijenjene vrijednosti kmetuskog selišta. Kamata je bila 6—8%, a rok vraćanja 10 do 15 godina. Pošto su uslovi otkupljivanja bili nepovoljni, od 1879. do 1910. oslobodilo se feudalnih odnosa samo 28.479 kmetuskih porodica.⁹⁾ Kad bi ovakvim tempom teklo otkupljivanje kmetova, onda bi se oni svi mogli otkupiti u BiH u toku 115 godina.

Posljednji značajan pravni akt iz oblasti agrarnih odnosa iz vremena okupacije jeste donošenje Zakonske osnove o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetova. Ovaj zakon izglasan je u Bosanskom saboru aprila 1911. godine. Njime su poboljšani uslovi otkupa zbog toga što je predviđeno davanje kredita za ukupnu cijenu kmetuskog selišta. Kamata je smanjena na 4%, a rok vraćanja produžen na vrijeme od 30 do 50 godina. Visina cijene otkupa ostavljena je slobodnoj pogodbi između kmeta i feudalca.¹⁰⁾ Privilegovana agrarna i komercijalna banka za BiH osnovana je 1909, sa mađarskim kapitalom, uz podršku i garanciju Zemaljske vlade, da bi kako je Burijan govorio — »jeftinim« kreditima omogućila otkupljivanje kmetova. Ona je davala kredite pod uslovima datim u Zakonskoj osnovi.

Prilikom diskusije o Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetova energično je istupila grupa poslanika koja se izjasnila za obligatno (obavezno) otkupljivanje kmetova. Najvotreniji pristalica ovog načina rješavanja agrarnog pitanja bio je Petar Kočić sa svojom grupom. U svom poznatom govoru o agrarnom pitanju, održanom u Bosanskom saboru 4. aprila 1911. godine, dajući negativnu ocjenu predloženoj osnovi, on kaže: »Težaci će na svaki način rđavo proći kod fakultativnog rješavanja. Zadužiće se, plaćaće deset i petnaest godina, a suma će se duga neznatno smanjiti. Pri prvoj nerodici ili kakvoj drugoj nezgodi ostaće težak bez kuće, bez zemlje, bez stoke, bez igdje ičega, sa prosjačkim štapom u ruci, pa će i taj štap predati visokoj Zemaljskoj vladi za ovako jednu pametnu zakonsku osnovu«, a zatim predlaže: »U interesu kmeta treba odmah riješiti kmetuske odnošaje, da težak dobije komad slobodne zemlje, da radi i da mu rad bude od koristi. Taj komad zemlje treba da dobije bez naknade, bez ikakve obaveze, državnim otkupom, a on će državi u nekoliko godina isplatiti zem-

⁹⁾ Izvještaji o upravi BiH za 1906, 1907, 1908, 1909, 1910. i 1911. godinu.

¹⁰⁾ Agrarius, Agrarni propisi..., str. 63—70.

ljište u povećanoj potrošnji onih artikala, na koji se udaraju indirektni porezi.«¹¹⁾

»Osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini« izglasana je i usvojena na 87. sjednici Bosansko-hercegovačkog sabora 5. aprila 1911. godine. U Saboru su za vladin predlog Zakonske osnove glasali svi muslimanski i hrvatski poslanici. Za taj predlog su glasali i srpski poslanici I kurije i virilisti — ukupno 11 poslanika. Protiv predloženog zakona za rješenje kmetovskih odnosa glasala je grupa Petra Kočića i grupa oko lista »Narod«.¹²⁾

Po ovoj Zakonskoj osnovi rješenje agrarnog pitanja i dalje je ostalo u rukama feudalaca i postalo stvar njihove dobre volje, pošto su se kmetovska selišta mogla otkupljivati samo dobrovoljnom pogodbom između gospodara zemlje i kmeta. Fakultativni način otkupa nailazio je na slab prijem kod kmetova. Koristeći se novim zakonom o otkupu kmetova, od januara 1912. do kraja 1913. godine, otkupilo se svega 10.947 kmetovskih porodica.¹³⁾ Kmetovi, naročito siromašniji, strahovali su od uzimanja kredita na tako dug rok od 30 do 50 godina. Mislili su da neće moći stalno u polugodišnjim ratama vraćati dug, pa bi u tim slučajevima došlo do intervencije vlasti, povećanja kamata i globe. Dakle, oni su uvidjeli da će tim kreditom biti lihvarski iskorištavani i da se pruža mogućnost plasiranja i uvećavanju mađarskog i austrijskog kapitala. S druge strane, kmetovi se nikako nisu mogli pomiriti s tim da plaćaju zemlju natopljenu krvlju i znojem, koju su po osjećanju prirodnog prava smatrali svojom i koju su kroz dugi niz godina u vidu haka i preskupo platili. Oni su vjerovali da će kad-tad zemlju dobiti besplatno, tim prije što su se izgledi za nacionalno i socijalno oslobođenje povećali nakon pobjedonosno završenih balkanskih ratova, a na pomolu su bili i međunarodni sukobi većih razmjera. Seljaci-kmetovi su pri kraju austrougarske vladavine u BiH i dalje ostali u uvjerenju da je Austro-Ugarska trebalo da riješi agrarno pitanje, ali da ona to nije učinila zbog toga što je tuđinska država i što joj nije bilo u interesu ekonomsko oslobođenje seljaštva u BiH i njegov ekonomski i kulturni napredak. Kod kmetova, poslije iskustva sa Austro-Ugarskom, prevladava mišljenje da se agrarno pitanje u BiH može riješiti nakon nacionalnog oslobođenja, te se tako želja za ekonomskim oslobođenjem tijesno povezuje sa željom za nacionalnim oslobođenjem i stvaranjem sopstvene države.

Neriješeni agrarni odnosi u BiH predstavljali su centralno ekonomsko, društveno-političko i nacionalno-vjersko pitanje za čitavo vrijeme austrougarske uprave. Za agrarno pitanje su se vezivali najvažniji problemi zemlje. Da je to tačno, najbolje pokazuje posjedovana struktura i nacionalni sastav seoskog stanovništva koje je bilo vezano feudalnim odnosima. Prema rezultatima popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. od ukupnog stanovništva (1,898.040) u poljoprivredi je zaposleno 1,668.587 ili 87,91%. Prema agrarno-pravnom statusu 283.141

¹¹⁾ Stenografski izvještaji bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910/11, I zasjedanje, sv. III, Sarajevo 1911, Zemaljska štamparija, str. 1946—1947.

¹²⁾ Isto, str. 1974—1976.

¹³⁾ Dr Milivoje Erić, Agrarna reforma..., str. 71.

porodica, koje se izdržavaju od prihoda sa zemlje, dijele se na sljedeće kategorije:

	Glavari porodice		Članovi porodice	
Zemljoposjednici sa kmetovima	10.463	3,69%	40.460	2,92%
Zemljoposjednici bez kmetova	4.281	1,51%	16.182	1,17%
Slobodnih seljaka	136.854	48,33%	634.789	45,82%
Kmetova	79.677	28,14%	444.920	32,11%
Slobodnih seljaka, ujedno kmetova:				
a) pretežno slobodnih seljaka	14.453	5,11%	95.296	6,88%
b) pretežno kmetova	16.963	5,99%	110.448	7,97%
Drugo u poljoprivredi zaposleno stanovništvo	20.450	7,23%	43.351	3,13%
Svega:	283.141	100%	1.385.446	100%

Od velikog značaja je bio nacionalni i vjerski sastav poljoprivrednog stanovništva u pojedinim kategorijama. Detaljan nacionalni raspored poljoprivrednog stanovništva se vidi iz sljedećih tabela:

Zemljoposjednici sa kmetovima	Glavari porodice		Članovi porodice
Srbi	633	(6,05%)	3.227
Muslimani	9.537	(91,15%)	35.719
Hrvati	267	(2,55%)	1.399
ostali	26	(0,25%)	115
Svega	10.463		40.460

Zemljoposjednici bez kmetova	Glavari porodice		Članovi porodice
Srbi	760	(17,75%)	3.234
Muslimani	3.023	(70,62%)	11.005
Hrvati	458	(10,70%)	1.777
ostali	40	(0,93%)	166
Svega	4.281		16.182

Slobodni seljaci	Glavari porodice		Članovi porodice
Srbi	35.414	(25,87%)	183.268
Muslimani	77.518	(56,65%)	334.811
Hrvati	22.916	(16,74%)	111.905
ostali	1.006	(0,74%)	4.805
Svega	136.854		634.789

Kmetovi	Glavari porodice		Članovi porodice
Srbi	58.895	(73,92%)	333.739
Muslimani	3.653	(4,58%)	16.127
Hrvati	17.116	(21,49%)	94.992
ostali	13	(0,01%)	62
Svega	79.677		444.920

Slobodni seljaci, ujedno kmetovi, pretežno

Slobodni seljaci	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	7.462 (51,63%)	51.309
Muslimani	1.458 (10,09%)	8.010
Hrvati	5.533 (38,28%)	35.977
ostali	—	—
Svega	14.453	95.296

Slobodni seljaci, ujedno kmetovi, pretežno kmetovi	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	9.322 (54,96%)	63.825
Muslimani	1.233 (7,21%)	6.585
Hrvati	6.418 (37,83%)	40.038
ostali	—	—
Svega	16.963	110.448

Drugo u poljoprivredi zaposleno stanovništvo	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	6.266 (30,64%)	11.252
Muslimani	9.226 (45,12%)	18.203
Hrvati	4.189 (20,48%)	10.499
ostali	769 (3,76%)	3.397
Svega	20.450	43.351

Ukupno stanovništvo zaposleno u poljoprivredi	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	118.752 (41,94%)	649.854
Muslimani	105.638 (37,31%)	430.460
Hrvati	56.897 (20,10%)	296.587
ostali	1.854 (0,65%)	8.545
Svega	283.141	1,385.446¹⁴⁾

Iz statističkih podataka iz 1910. jasno se vidi zbog čega se agrarno pitanje preplitalo sa nacionalnim i vjerskim pitanjem. Od srpskog seljačkog stanovništva (768.606) feudalnim odnosima je vezano, bilo kao čisti ili kao djelomični kmetovi, 524.552 stanovnika ili 68,24%, od hrvatskog seljačkog stanovništva (353.414) feudalnim odnosima je vezano 200.074 ili 56,61%, a od muslimanskog poljoprivrednog stanovništva (536.098) feudalnim odnosima je vezano samo 37.056 ili 6,90%. Statističkim podacima iz 1910. nisu prikazani obrađivači beglučke zemlje koji su bili u težem položaju od kmetova.

Nakon sarajevskog atentata (28. VI 1914), objave rata Srbiji od strane Austro-Ugarske (28. VII 1914), a zatim i početka prvog svjetskog rata — za narod u Bosni i Hercegovini će nastupiti teški dani. BiH je djelomično postala ratno područje i u njoj vojni režim vrši krvav obračun sa srpskim narodom, smatrajući njega odgovornim za sarajevski atentat. Vlasti su i ovom prilikom pokušale da iskoriste vjersku i plemensku podvojenost koju su odranije podržavale, u čemu djelomično i

¹⁴⁾ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. LXXXIII, LXXXVI, LXXXVII, LXXXVIII, 68—71.

uspijevaju. Od svih jugoslovenskih zemalja u sastavu Austro-Ugarske BiH se našla u najtežem položaju. Mobilisano je preko 15% cjelokupnog muškog stanovništva. Glad, ubistva, interniranje, rekvizicije, konfiskacija imovine i sudski procesi — svakodnevna su pojava u BiH u toku rata. Početkom rata u zemlji se uvode izvanredne mjere, a zavodi se takođe vojni i policijski režim. Onemogućen je bilo kakav politički život. Carevom odlukom od 6. februara 1915. godine definitivno je raspušten Bosanski sabor, a time i posljednja mogućnost za javno političko djelovanje.¹⁵⁾ Dug, neizvjestan i iscrpljujući rat kod većine stanovništva u Monarhiji izazvao već početkom 1917. g. nezadovoljstvo i revolucionarno raspoloženje. Na stvaranje takvog raspoloženja znatno je uticala i februaraska revolucija u Rusiji. Iz straha da mase ne krenu ruskim primjerom, austrougarski vladajući krugovi su prisiljeni da popuštaju. U pojedinim dijelovima Monarhije dolazi do oživljavanja političkog života. Krajem maja 1917. sazvan je Bečki parlament, a nešto ranije i Hrvatski sabor. Ove promjene i izvjesna liberalizacija u Austro-Ugarskoj imale su uticaja i na političke prilike u BiH. Kako su se dalje događaji nepovoljno odvijali po Austro-Ugarsku, slovenski narodi na dnevni red postavljaju i pitanje svog državno-pravnog položaja, a samim tim i pitanje opstanka Monarhije. Majska rezolucija Jugoslovenskog kluba u Bečkom parlamentu od 30. maja 1917. g. i Krfska deklaracija od 20. jula 1917. godine — prisiljavaju odgovorne faktore Monarhije na protivakcije u cilju suzbijanja jugoslovenske propagande.¹⁶⁾ U BiH, gdje su već na početku rata bili suspendovani svi zakoni o političkim slobodama, raspušten Sabor i onemogućeno svako djelovanje političkih stranaka, 1917. godine, kao posljedica popuštanja i liberalizacije političkog života u Monarhiji, dolazi do jačeg djelovanja pojedinih građanskih političara, predstavnika ranijih političkih grupa i stranaka. Nakon trogodišnjeg političkog mrtvila, pored raspravljanja o budućem državno-pravnom položaju BiH, na površinu izbija i agrarno pitanje.

Karakteristično je da predstavnici aga i begova u ljeto 1917. g. zahtijevaju obligatno rješavanje agrarnog pitanja, to jest ukidanje kmetstva u BiH. Dakle, upravo oni koji su nekoliko godina ranije bili najgorčuniji protivnici takvog rješavanja i koji za takvo rješavanje nisu htjeli ni da čuju. Po uzoru na Dimovića i Sunarića, u Peštu i Beč su se uputili i muslimanski političari dr Safet-beg Bašagić i Šerif Arnautović. Prilikom audijencije oni su 17. avgusta 1917. g. predali caru memorandum.¹⁷⁾ Uviđajući da događaji koji se odvijaju u toku rata neće voditi uspostavljanju stanja kakvo je bilo prije 1914. godine, nego njegovoj osjetnoj izmjeni, predstavnici muslimanskih feudalaca i političkih grupa požurili su da mjerodavnim krugovima u Pešti i Beču, a posebno caru, u vidu memoranduma iznesu svoja mišljenja i poglede o tome kako treba da se riješi državno-pravni položaj BiH poslije rata, kao i zahtjeve za uspo-

¹⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina VI — knj. VI, Sarajevo 1966, str. 195—198.

¹⁶⁾ Isto, str. 196—198.

¹⁷⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Austrougarska politika u BiH i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata, Godišnjak istorijskog društva BiH, godina IX, 1957, Sarajevo, str. 26.

stavljanje ustava, obnavljanje rada Bosansko-hercegovačkog sabora i obligatno rješavanje agrarnog pitanja. Dakle, u memorandumu, osim zahtjeva da BiH dobije autonomiju u okviru Ugarske i da se ponovo uspostavi ustav i Bos.-herc. sabor, odlučno se traži da se pristupi obligatnom rješavanju agrarnog pitanja tj. ukidanju kmetstva.¹⁸⁾ U memorandumu se u vezi s agrarnim odnosima kaže: »Poslije zrelog promišljanja, došli smo do posljednjeg zaključka, da zahtijeva ne samo interes države, nego i naš vlastiti interes, da se agrarno pitanje u BiH riješi obligatorno i to što prije; jer ovakvo, kakvo danas postoji, za posjednika je apsolutno nesnošljivo. Mi smo došli do konačnog uvjerenja da naša zemlja nema za nas tako dugo vrijednosti, dokle je pod teretom kmetovskog prava. Mora se najposlije to kmetovsko pravo, ta mora, koja pritište naše vlasništvo, odstraniti. Ovo bi se rješenje moralo provesti uglavnom fizičkom radiobom zemljišta, a nipošto novčanim otkupom, jer bi to bilo upravo katastrofalno za nas i za naš opstanak i za budućnost. Naša bi se monarhija riješila na ovaj način jednog dosadnog pitanja, koje joj se najviše s mnogih strana predbacuje i protiv nje upotrebljava kao agitaciono sredstvo. Da ova velika patriotska svrha dođe do pobjede i da možemo jedanput svoju zemlju, pa makar i manje površine, nazvati u istinu svojom, odlučili smo, da podnesemo i opet žrtvu, pa da odstupimo od jednog dijela našega vlasništva na kmetским selištima.«¹⁹⁾ Omjer podjele kmetских zemljišta između feudalaca i kmetova nije naznačen. Javnost je bila iznenađena ovim zahtjevom bosanskih feudalaca s obzirom na njihove ranije stavove. Međutim, izgleda da su rat, ruska februaraska revolucija i nagovještaji novog vremena, vremena slobode i demokratije, učinili svoje. Bosanskim feudalcima je bilo jasno da će se po završetku rata, bez obzira na njegov ishod, morati da rješava agrarno pitanje. Kako su naslućivali, s obzirom na razvoj događaja, da bi se to rješenje moglo izvršiti na njihovu štetu, smatrali su da je neophodno da oni pokrenu inicijativu i da se spasi što se spasiti može. Iz straha da ne ostanu potpuno praznih šaka oni će »velikodušno«²⁰⁾ besplatno ponuditi jedan dio zemlje kmetovima, kako bi drugi dio zemlje, uglavnom boljeg kvaliteta i u blizini gradova, pripao njima na slobodno raspolaganje.

Nakon predaje memoranduma caru predstavnici feudalaca održaće nekoliko sastanaka i dogovora na kojima se raspravljalo o agrarnom pitanju. U januaru 1918. g. konferencija veleposjednika izabrala je odbor u koji su ušli dr Mustajbeg Mutevelić, dr Halid-beg Hrasnica, Šemsi-beg Salihbegović, Zija Rizaefendić, dr Hamdija Karamehmedović i dr Mehmed Spaho. Tome odboru stavljeno je u zadatak osnivanje organizacije zemljoposjednika i iznošenje zajedničkog stava o agrarnom pitanju. Osnova toga stava je podjela kmetске zemlje 50%:50%, tj. da pola pripadne kmetovima bez ikakve odštete, a pola da ostane u neograničenom vlasništvu aga i begova.²⁰⁾

U vrijeme kada bosanski feudalci iznose svoje predloge za rješavanje agrarnog pitanja, i predstavnici austrougarske vlasti u BiH obavje-

¹⁸⁾ Glas slobode, Organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 7 od 11. avgusta 1917.

¹⁹⁾ Isto, br. 13 od 22. septembra 1917.

²⁰⁾ Isto, br. 8 od 26. januara 1918.

štavaju javnost da imaju namjeru efikasnije rješavati agrarno pitanje. Po nalogu koji mu je u najvećoj tajnosti dao zemaljski poglavar BiH general Sarkotić, šef agrarne službe u Zemaljskoj vladi dr A. Fajfalik u avgustu 1917. g. počinje da radi elaborat o agrarnom pitanju u BiH i o mjerama za njegovo rješenje. Fajfalik u svom prijedlogu pominje otkup uz pomoć države, diobu kmetske zemlje između spahije i kmeta, te neka druga rješenja koja bi oduljila i komplikovala likvidaciju ovog problema.²¹⁾ Međutim, raspoloženje naroda, zasnovano na izgledima za povoljan ishod rata, pokazivalo je da za rješavanje agrarnog pitanja ne može doći u obzir nijedan od navedenih kompromisnih prijedloga.

Agrarno pitanje u BiH bilo je predmet raspravljanja i na Krfskoj konferenciji održanoj od 15. juna do 20. jula 1917. godine. Na ovoj Konferenciji, na kojoj su se sastali predstavnici srpske vlade i Jugoslovenskog odbora da izraze svoju želju i namjeru o stvaranju zajedničke države SHS i da odrede državno-pravna i društveno-politička načela buduće države, pitanje agrarne reforme, kao pitanje hitnog ukidanja feudalnih odnosa u poljoprivredi od strane buduće nove države, izazvaće živu diskusiju i jača neslaganja. Ovo pitanje je pokrenuo predstavnik BiH u delegaciji Jugoslovenskog odbora Dušan Vasiljević na sjednici od 1. jula na kojoj se raspravljalo o prelaznom periodu ili provizorijumu, odnosno o vremenu od ulaska srpske i savezničke vojske u jugoslovenske zemlje pod Austro-Ugarskom, pa do donošenja ustava i uspostavljanja jedinstva zemlje. Govoreći o mjerama koje bi se imale sprovesti u BiH u tzv. prelaznom periodu, Vasiljević je posebno insistirao na ukidanju kmetskih odnosa: »Agrarno pitanje bi se moralo rešiti. Da aga dobije oštetu, a kmet zemlju. To se pitanje ima rešiti ulaskom vojske. Inače se neće smatrati da se vrši oslobođenje. Protiv toga neće imati ništa, naročito mali posednici. Od kmetova nemaju velike vajde. Ni pitanje naknade neće biti teško rešiti, jer se zna koliko ima da se da.«²²⁾

Vasiljevićev zahtjev naišao je na Konferenciji na podršku srbijanskih političara. Za njih su agrarni odnosi sa slobodnim seljačkim posjedom, kakvi su uspostavljeni u Srbiji nakon prvog i drugog srpskog ustanka, predstavljali veliki politički kapital koji su u pregovorima sa predstavnicima jugoslovenskih zemalja iz Austro-Ugarske nastojali da iskoriste. Političari iz Srbije su imali u vidu i poseban efekat koji će izazvati proglašenje radikalne agrarne reforme u BiH, za koju su pokazivali poseban interes, i na Konferenciji su ove zemlje tretirali kao isključivo srpske. U prvom dijelu debate o agrarnom pitanju Vojislav Marinković je rekao: »Mi u te zemlje treba da uđemo sa našim demokratskim duhom. Čim srpski vojnik uđe, mi moramo osloboditi seljake, kmetove, odmah. Oni imaju odmah postati gospodari zemlje. Kako će se posle platiti i naknaditi, docnije će se rešiti«,²³⁾ a zatim je i Ljuba Davidović izjavio: »Provizorijum ima da svrši puno šakljivih stvari. Čim uđemo u zemlju, moraćemo osloboditi kmetove, i to bez plaćanja, a ako bude plaćanja, sve to treba da podnese cela država.«²⁴⁾

²¹⁾ Nedim Šarac, Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, 1960, str. 80.

²²⁾ Krfska konferencija, Beograd 1924, str. 105.

²³⁾ Isto, str. 115.

²⁴⁾ Isto, str. 118.

Međutim, u drugom dijelu debate, na nedjelju dana prije završetka Konferencije, doći će do življe diskusije i oprečnih mišljenja, tako da zbog Trumbićevog otpora agrarno pitanje neće naći mjesta u Krfskoj deklaraciji. Naime, Trumbić je bio protiv toga da se proklamuje načelo ukidanja feudalnih odnosa, latifundija i velikih posjeda, jer se plašio da se time ne izazovu politički moćni i uticajni krugovi u Hrvatskoj, naročito crkva, što bi moglo smetati konsolidaciji buduće nove države. Kao poznati legitimista, on je istakao da se pitanje agrarne reforme može rješavati tek nakon osnivanja nove države i to zakonodavnim putem.²⁵⁾ Ovakvim Trumbićevim stavom posebno je bio nezadovoljan i revoltiran Dušan Vasiljević: »Ako ne izjavimo da smo za rešenje agrarnog pitanja, onda su bespredmetne i sve ostale naše izjave u deklaraciji.«²⁶⁾ Iz diskusije o agrarnom pitanju na Konferenciji jasno se vidi da su u ovom pitanju političari iz Srbije pokazali više razumijevanja, elastičnosti i dalekovidnosti od Trumbića i nekih članova Jugoslovenskog odbora. Oni su, vodeći računa o promjenama u svijetu, naročito u Rusiji, nastojali da preduhitre revolucionarno rješavanje agrarnog pitanja od strane seljačkih masa.²⁷⁾

I

Austrijska ponuda za mir 14. septembra, početak proboja solunskog fronta 15. septembra i kapitulacija Bugarske 30. septembra 1918. dovode u oktobru 1918. godine do unutrašnjeg raspadanja Austro-Ugarske. Tih dana svi jugoslovenski narodi pod Austro-Ugarskom na revolucionaran način izražavaju svoju želju za osamostaljenjem i ujedinjenjem jugoslovenskih naroda u jednu zajedničku državu. U takvoj situaciji politički predstavnici buržoazije u našim zemljama pod Austro-Ugarskom pristupaju osnivanju Narodnog vijeća SHS 6. oktobra 1918. — kao političkog predstavništva Slovenaca, Hrvata i Srba na teritoriji Austro-Ugarske, koje će već 19. oktobra preuzeti vođenje narodne politike u svoje ruke i postaviti osnovne zahtjeve za rešenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja, a 29. oktobra 1918. proglasiti i formalno otcjepljenje od Austro-Ugarske i stvaranje nove samostalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba.²⁸⁾

Na temelju odluke Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu od 30. oktobra 1918. formirana je Narodna vlada SHS za Bosnu i Hercegovinu kao organ Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH.²⁹⁾ Zemaljski poglavar BiH general Sarkotić je 1. novembra 1918. predao vlast predstavnicima Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH. U nedjelju 3. novembra 1918. Narodna vlada BiH preuzela je vlast i počela da radi.³⁰⁾

²⁵⁾ Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, str. 270.

²⁶⁾ Isto, str. 269.

²⁷⁾ Isto, str. 270—271.

²⁸⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Naklada Matice Hrvatske, Zagreb 1920, strana 170, 181 i 189.

²⁹⁾ Dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, Institut društvenih nauka, Beograd 1964, str. 420.

³⁰⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine III, 1963, str. 149.

Najvažniji zadatak Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade za BiH bio je da se u prelaznom periodu, dok se ne izvrši ujedinjenje i ne konsoliduje nova vlast, sačuva red i mir i očuva društveni poredak, jer je to bilo u interesu bosanskohercegovačke buržoazije. Da bi se ovaj zadatak sproveo, Narodna vlada za BiH je već 3. novembra 1918. uputila telegram svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i kotarskim ispostavama. U njemu se kaže: »Narodna vlada, koja današnjim danom preuzima poslove zemaljske uprave, smatra svojom prvom dužnošću da se u čitavoj zemlji javni mir, red i sigurnost bezuvjetno uzdrži«. Zatim se naređuje da se najhitnije, u sporazumu sa najviđenijim nekompromitovanim ličnostima svih vjera i u saradnji sa oružničkim zapovjedništvima, uspostave okružni, kotarski i mjesni odbori narodnog vijeća: »U trajnoj vezi sa ovim odborima Narodnog vijeća i oružništvom neka vlasti preduzmu sve mjere za obezbjeđenje lične sigurnosti kao i sigurnosti javnog i privatnog vlasništva«. U telegramu se insistira na što bržem i bezbolnijem povlačenju austrijske vojske iz BiH, te se zbog toga mole vlasti da potpomognu uredan željeznički saobraćaj i snabdijevanje hranom vojnika u povlačenju.³¹⁾

Pošto narod nije imao povjerenja u stari i kompromitovani policijski i žandarmerijski aparat, Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH pristupio je formiranju narodne garde. U cirkularnom aktu Narodne vlade za BiH kotarskim uredima i ispostavama povodom osnivanja narodne garde između ostalog se kaže: »Pozivate se da odmah u sporazumu sa odborima narodnog vijeća osnivate narodnu gardu. Ako tamo nije odbor osnovan to se pozivate da u sporazumu za tamošnjim svjesnim građanima osnujete narodnu gardu i odmah izaberete komandanta garde (...) Dužnost je garde da održi red i mir u mjestu i okolici (...) Treba zatražiti od žandarmerije i mjesne policije da stavi na raspolaganje oružje zapovjedniku garde (...) Žandarmerija i mjesna policija treba da se potpuno stavi na raspolaganje zapovjedniku garde i da s njime potpuno u sporazumu postupa«. ³²⁾ Narodna garda je, osim o održavanju reda i mira, imala da se stara i o razoružavanju austrijske vojske te o sprečavanju nereda i pljačke koje bi ta vojska činila u povlačenju.

Međutim, sve ove mjere nisu bile dovoljne. Glavni odbor Narodnog vijeća i njegova vlada su najbolju garanciju za održavanje reda i mira vidjeli u srpskoj vojsci. Zbog toga je 4. novembra 1918. došlo do sastanka delegacije Glavnog odbora Narodnog vijeća BiH sa komandantom Druge armije vojvodom Stepom Stepanovićem. Tom prilikom traženo je da srpska vojska hitno dođe u Sarajevo i što prije zaposjedne BiH, u prvom redu istočnu Bosnu i jugoistočnu Hercegovinu, gdje je već bilo došlo do nereda zbog upada komita iz Crne Gore. Već 6. novembra 1918. stigle su prve jedinice Druge srpske armije preko Višegrada u Sarajevo.³³⁾ Predsjednik Narodne vlade Atanasije Šola telegramski je obavijestio sve organe vlasti u BiH o dolasku srpske vojske u Sarajevo: »Jučer je stigla u Sarajevo srpska redovita vojska, te drži u sporazumu sa Narodnom vladom uzoran mir i red, a za kratko vrijeme biće odredi srpske vojske

³¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Narodna vlada BiH, Prezidijalna akta br. 13.381/1918. (U daljem tekstu ABiH, NV, Prez. br.).

³²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.439/1918.

³³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća..., str. 151.

razmješteni po cijeloj zemlji. Ko god se ogriješi o mir i red, o tuđe vlasništvo, ličnu slobodu ili život — biće od komandanta te vojske predan u ruke pravde, koja će svom strogošću protiv svakog krivca postupiti. Ovaj brzojav proglasite odmah u svom području.«³⁴⁾

Sve ove događaje, koji su se odigrali u drugoj polovini 1918. godine, a naročito završetak prvog svjetskog rata, raspad Austro-Ugarske, ulazak srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu, a zatim i stvaranje prve jugoslovenske države, seljaci-kmetovi u BiH su sa oduševljenjem dočekali, smatrajući da je pored nacionalnog automatski riješeno i agrarno pitanje: da je nacionalno oslobođenje donijelo seljacima i ekonomsku slobodu. U danima prevrata, pa i kasnije, sve do početka 1919. godine, seljaci u BiH daju izraza svome oduševljenju i raspoloženju na način koji je svojstven klasi koja je dugo tlačena i ponižavana. Sav bijes i gorčina bosanskog kmeta, koja se u njemu taložila dugo vremena, sada svom snagom izbija na vidjelo. Njemu su u živom sjećanju ostale agrarne bune i ustanici iz XIX vijeka, a naročito ustanak 1875—1878. godine u kojima nijedna njihova želja, i pored ogromnih žrtava, nije bila ostvarena. Seljak isto tako nije zaboravio zulume obijesnih aga i begova. Tu su prisutna i nedjela šuckora te 1914. godina, kada je čitav srpski narod imao da odgovara za sarajevski atentat. U novembru i decembru 1918. na bosansko-hercegovačkim selima imamo revolucionarnu situaciju. Mnoga imanja zemljoposjednika — aga i begova — opljačkana su i zapaljena, a izvjestan broj aga i begova i njihove posluge — je ubijen.³⁵⁾ To paljenje čardaka, samovoljno prisvajanje kmetske i beglučke zemlje, protjerivanje aga i begova sa sela — tipični su atributi agrarne revolucije. I ona je, stvarno, tih dana u Bosni bila u punom jeku, ali će ostati nedovršena i brzo će se sabiti u zakonske okvire.

Povodom pisanja konzervativne štampe o stanju na selima, te nazivanja seljačkih nemira boljševizmom, našom nacionalnom sramotom, i da to nije dostojno izvojevanje slobode i pobjede, »Glas slobode«, organ Socijaldemokratske stranke BiH, upozorava buržoaziju da ne pravi kompromis s ostacima starog, preživjelog, daje tačnu i pravilnu ocjenu nemira na selu i svoj stav prema njima: »Pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti, su ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja. Neka niko, svjesno ili nesvjesno, zlonamjerno ili nenamjerno, ne pobija ovaj fakat time što seljački pokret zauzima više oblike anarhije no organizovane revolucije. Jer pokreti širokih seljačkih masa koji su bez vođstva, nepismene, nepri-viknute ni na kakvu organizovanu akciju, sa ciljem koji je izgrađen tek u najkrupnijim crtama, bez političkog školovanja i bez poznavanja političke strategije, — takvi pokreti neizbježno moraju zauzeti onakve oblike kakve zauzima savremeni pokret seljaka kmetova u Bosni i Hercegovini«. A zatim se dodaje: »Mi smo daleko od toga da odobrimo ma kakve političke i socijalne pokrete koji se ispoljavaju u uništavanju dobara, rušenju i paljenju. Ali, sadašnje pojave na našim selima nazivati »razbojništvom« »boljševizmom« »pljačkanjem«, bez ikakvog dubljeg objašnjenja, ne znači

³⁴⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.516/1918.

³⁵⁾ Vidi: Milan Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VI, Sarajevo 1966, str. 171—179.

ništa drugo no sociološki kretinizam, koji ne može da shvati da su pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja.³⁶⁾

Činjenica da su od ukupnog broja feudalaca 91,15% bili muslimani, a od kmetova 95,41% hrišćani (Srbi 73,92%, Hrvati 21,49%), jasno nam pokazuje da se ovaj socijalno-ekonomski antagonizam manifestovao i u vidu vjerskog i nacionalnog antagonizma. Sva mržnja kmetova uperena je protiv begova — Muslimana. Taj neprijateljski stav se vremenom uopštavao i proširivao na sav muslimanski živalj, koji je s malim izuzecima, bio ekonomski slobodan. Tome treba dodati i poslugu begova koju su činili Muslimani kao čuvari čardaka i kao sabirači haka. Ovaj antagonizam, stvaran i produbljan vijekovima, snažno će se ispoljiti krajem 1918. godine.

Iz mnoštva izvještaja i prijava, najčešće u vidu telegrama, koji u novembru i decembru 1918. godine stižu Narodnoj vladi za BiH od okružnih i kotarskih predstojnika, upravitelja kotarskih ispostava, policijskih i žandarmerijskih organa, kao i od zemljoposjednika — aga i begova — jasno se vidi da se seljaci — kmetovi ponašaju kao vlasnici kmetске i beglučke zemlje, da je za njih propašću Austro-Ugarske riješeno agrarno pitanje, kao i da uništavaju sve ono što je vezano za feudalne odnose na selu. Kotarska ispostava iz Odžaka javlja telegramom 6. novembra 1918. Narodnoj vladi u Sarajevo sljedeće: »Ovdje otpočele pobune kmetova. Jedan slučaj umorstva, dva paleža i pet pljačkanja. Organizacija narodnih vijeća u toku.«³⁷⁾ Isto tako i kotarski predstojnik iz Maglaja u svom izvještaju od 6. novembra 1918. o prilikama u kotaru, između ostalog iznosi: »Žalibože u selima zaredali paleži begovskih čardaka, te je ovih dana izgorio čardak Edhembega Uzeirbegovića u Striježevici i Rizahbega Uzeirbegovića u Paklenici«, a zatim »Na muslimanima se opaža razumljiva potištenost.«³⁸⁾ U opširnom izvještaju o događajima u glamočkom kotaru od 29. X do 16. XI 1918. g. kotarski predstojnik ističe kako mu od prevrata stižu svaki dan vrlo neugodne i anarhične vijesti o držanju naroda u okolini Glamoča, sve do Prekaje, pa možda još i dalje. Iznosi kako je u mnogim slučajevima saznao posredno, jer se oštećeni ne usuđuju prijaviti zbog straha od dalje osvete. U izvještaju se navodi kako je u Mokronogama napadnut subaša Smailbega Filipovića iz Glamoča, koji se vraćao sa 26.000 kruna pokupljenih od kmetova iz okoline Drvara. Subašu je napalo sedam glamočkih seljaka i novac mu otei a njega pretučenog ostavili. Ovaj slučaj je naveo sam Smailbeg kao član Odbora Narodnog vijeća u Glamoču na odborskoj sjednici, zahtijevajući da se to ne uzme kao službeno, već da to navodi samo kao dokaz nesigurnih prilika. Dalje se, osim više krupnijih i sitnijih slučajeva pljačke i otimačine, navodi da su seljaci u Ljeskovici provalili u hambar Abdurahmanbega Idrizbegovića, raznijeli sve žito, odveli stoku i zapalili sijeno, kao i da je oružnička kasarna u Mliništima porušena.³⁹⁾

³⁶⁾ Glas slobode, organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 3 od 4. januara 1919. god.

³⁷⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.483/1918.

³⁸⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.573/1918.

³⁹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.864/1918.

Stanje u derventskom kotaru neposredno poslije prevrata prikazano je u telegramu Kotarskog ureda Narodnoj vladi za BiH od 8. novembra 1918. U njemu se kaže: »U gradu Derventi narodnom stražom red potpuno uspostavljen, naprotiv na selima vrijeenje. U Koraću kmetovi opljačkali žitni hambar Mustajbega Jusufbegovića i spalili jedan čardak. Onamo isposlata narodna straža i za sada spriječeno dalje pljačkanje. U Detlaku i Kalenderovcima srpski kmetovi razgrabili pokupljeni hak Hasage Ibrašagića. Izaslati članovi Kotarskog odbora narod umirili a kmetovi obećali da će odneseni hak povratiti. U Donjoj Lupljanici kmetovi spalili žitni hambar Miralembega Begovića. Kotarski odbor izaslao odbornike u narod te se već opaža njihovo djelovanje. Postavljanje narodnih straža u selima je u toku. Molimo da se hitno pošalje 250 pušaka sa municijom (...) U Motajici i Vučjaku pojavljuju se logoške skupine«. ⁴⁰⁾

Okružna oblast Travnik javlja 8. novembra 1918. da u Duvnu, Šuici, Kupresu, Glamoču, Gerzovu i Šipovu vlada nered. Da je oružništvo u Gerzovu rastjerano, a kasarna demolirana, te da u Varcar-Vakufu vlada opšta nesigurnost. ⁴¹⁾ A zatim ista oblast 20. novembra 1918. javlja da je u Livnu opljačkano pet begovskih hambarova. Isti slučaj se dogodio i u Kupresu sa begovskim čardacima. Dalje, da je sve sijeno koje je bilo okupljeno za austrougarsku vojsku razgrabljeno. ⁴²⁾ Prema podacima kotarskog ureda iz Livna, nanesena šteta iznosi kod Abdurahmanbega Firdusa u Crnom Lugu 11.560 kruna- kod Meleč-hanume Firdus u Peuljama 3.000 kruna, kod Abazbega i Osmanbega Firdusa u Čelebiću 12.700 kruna, kod Besimbega Teskeredžića u Crnom Lugu 4.000 kruna i kod Zumrete hanume Kapetanović u Bastasima 15.000 kruna. ⁴³⁾ Iz izvještaja Kotarske ispostave iz Kupresa vidi se da je Tarikbegu Teskeredžiću u Riliću razneseno žito iz hambara u vrijednosti od 20.000 kruna, Rustanbegu Rustanpašiću u Ravnom oštećen čardak i odneseno pokućstvo, Idrizbegu Idrizbegoviću u Donjem Vukovsku porušen čardak, Ibrahimpašiću u Malovanu odneseno 3.000 kg žita, Kapetanoviću u Donjem Vukovsku oštećen hambar i Alibegu Miralemu u Blagaju zapaljen hambar i ukradeno 11 volova. Navodi se da su štetu počinili kmetovi pomenutih begova. ⁴⁴⁾

Približno tačna predstava o stanju u bosanskim selima krajem 1918. dobija se iz izvještaja kotarskih predstojnika iz Bos. Gradiške i Bos. Dubice. Prikazujući prilike u svom kotaru nakon prevrata, kotarski predstojnik iz Bos. Gradiške posebno ističe: »Grad se odmah organizirao i uspostavio mir i red. Ali u selima je to bilo nemoguće provesti. Ovaj kotar je vrlo prostran. Već 2. novembra 1918. narod je razoružao sve oružničke kasarne po kotaru. I sad stradava imetak svih onih koji ga posjeduju po selima, bez obzira na vjeru i narodnost. Kriterij po kome se tada određivalo u duši naroda ko treba da se opljačka — nije bio ni vjera ni narodnost, nego pripadanje težačkoj sirotinji ili nepripadanje. I samo zato što su težaci ovog kotara gotovo sami Srbi, a seoski velepo-

⁴⁰⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.592/1918.

⁴¹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.521/1918.

⁴²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.784/1918.

⁴³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁴⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

sjednici većinom Muslimani, izgleda neupućenom da se ovdje radi o nasiljima pravoslavnih protiv muslimana». Dalje se navodi da je u ovom kotaru na 40 mjesta došlo do paljenja begovske imovine. Između ostalih, opljačkano je i zapaljeno imanje Mehmedbega Ibrahimbegovića u Rogoljima u vrijednosti 400.000 kruna; opljačkano i zapaljeno imanje Smailage Smailagića u Gredi u vrijednosti 400.000 kruna; opljačkan i zapaljen čardak Fehime hanume Ibrahimagić u Lamincima u vrijednosti 120.000 kruna; opljačkano i zapaljeno imanje gdje dra Ejuba Mujezinovića u Bistrici, a subaša Mujo Lutvić iz Banje Luke ubijen; opljačkano je imanje hanume Omera ef. Đumišića u Grbavcima i opljačkano i zapaljeno imanje dra Alibega Džinića u Turjaku, a šteta iznosi preko milion kruna.⁴⁵⁾ Slično stanje je bilo i u kotaru Bos. Dubica. U izvještaju kotarskog predstojnika kaže se: »Odmah danom prevrata pojavili su se, naime, žalosni događaji i anarhija, jer široki slojevi pučanstva nepoučeni i nepismeni nisu bili svjesni pravog značaja političkih događaja... Na dan prevrata, dne 2. XI 1918, umoren je spahija Malićbeg Kulenović Haračlija iz Kulen-Vakufa u svom čardaku u Vlaškovcima po tamošnjim težacima. Njegov čardak, sve žito i drugo imanje su opljačkali te uprkos istrage svi počinitelji nisu još iznađeni. Sumnja pada i na samog kneza u Vlaškovcima«. Ističe se da je glavni uzrok nemira po selima agrarno pitanje: »Vrlo važna stvar je sad agrarno pitanje. Opaža se da je raspoloženje kmetova naprama spahijama vrlo nepovoljno. Kmetovi — težaci daju oduška svome negodovanju paležom čardaka i raznošenjem žita i drugog imetka. Trećina se daje vrlo slabo, uglavnom nikako. Šume begovske se haraju nemilice te se u svakom pogledu spahiji čini šteta. Ukratko, odnošaj spahija i kmetova je vrlo napet te iziskuje brzo rješenje. Budući u kotaru nema muslimanskih sela nije došlo do trzavica među težacima u vjerskom ili nacionalnom pogledu.«⁴⁶⁾

U memorandumu, koji je šest feudalaca iz Bijeljine uputilo Narodnoj vladi u Sarajevo 18. januara 1919. godine, u ime svih Muslimana bijeljinskog kotara, pored prikazivanja lošeg odnosa civilnih i vojnih vlasti, a naročito Narodnog vijeća i narodne garde prema muslimanskom stanovništvu, dat je i spisak 27 oštećenih veleposjednika u vrijeme i poslije prevrata, uz navođenje pretrpljene štete.

U opširnom memorandumu, pored ostalog, nalazi se i ova tvrdnja: »Stanovnici okolnih sela, u kojima mi bogatiji imademo naše slobodne posjede, (ovdje se pod pojmom slobodni posjed misli na beglučke zemlje — M. G.) u masama su navaljivali na ta naša dobra, otimajući, oštećujući i paleći. Zulumi ove vrste ne prestaju još ni danas, jer se oni danomice nastavljaju; težaci brane mnogim vlasnicima pristup na vlastito dobro, oni taj slobodni posjed između sebe svojevrijedno razdjeljuju i obrađuju«. Navodi se da su predmet ovog memoranduma samo štete počinjene na slobodnom posjedu (beglucima), a da nisu uzete u obzir štete koje su proistekle iz neispunjavanja obaveza kmetova prema vlasnicima zemlje.⁴⁷⁾

⁴⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁴⁶⁾ ABiH, NV, Prez. br. 29/1919.

⁴⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.066/1919.

Iz izvještaja koji su stizali Narodnoj vladi za BiH vidi se da je i u kotarevima Brčko,⁴⁸⁾ Tuzla,⁴⁹⁾ Gradačac,⁵⁰⁾ Gračanica,⁵¹⁾ Bos. Novi,⁵²⁾ Varcer Vakuf,⁵³⁾ Bos Petrovac⁵⁴⁾ i Kotor Varoš⁵⁵⁾ stanje na selima kritično. Seljaci — kmetovi su nosioci takvog stanja. Oni su prestali da daju hak, kmetske i beglučke zemlje su proglasili vlastitom svojinom, a napade na begovske čardake i raznošenje begovske imovine su smatrali svojim pravom, pošto je ta imovina rezultat njihovog rada.

Na osnovu arhivskih dokumenata sa sigurnošću se može zaključiti da su agrarni nemiri na selima krajem 1918. i početkom 1919. godine obuhvatili manje-više čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine. Ti su nemiri i sukobi, zavisno od nacionalnog i vjerskog sastava stanovništva, od toga koliko je seosko stanovništvo vezano feudalnim (kmetskim i beglučkim) odnosima, od veličine, broja i rasporeda begovskih posjeda, kao i borbene tradicije i živog sjećanja na bune i ustanke, — bili jačeg ili slabijeg intenziteta.

Nemire na selima 1918/1919. godine pratili su, kao što se moglo i očekivati, ispadi zasnovani na staroj vjerskoj i nacionalnoj netrpeljivosti. Tu je netrpeljivost ranije naročito vješto iskorišćavala, i još je više produbljivala, Austro-Ugarska za vrijeme svoje 40-godišnje vladavine u BiH. Međutim, ni nova vlast neće ništa značajnije učiniti, izuzev zvaničnih proklamacija, da se ranija netrpeljivost ublaži i likvidira. U članku »Protiv vjerskih i šovinističkih borbi« **Glas slobode**, upozorava stanovništvo u želji da se izbjegnju vjerske i nacionalne nesuglasice: »Nažalost, imade znakova da se kod nas pojavljuju u ovom vremenu, kada je nestalo austrijske nadgrobne ploče sa naše zemlje, mračne srednjovjekovne i šovinističke razmirice između dva plemena jednog jedinstvenog naroda. Ovakvih znakova imade naročito u unutrašnjosti BiH, a naročito na selima. Tamo vjerske borbe počinju dobijati oblik osveta pravoslavnih Srba za ono što su oni pretrpjeli 1914. godine. Veliko će zlo biti ako se stvari i dalje budu razvijale u ovom pravcu«. Zatim izlaže svoj stav prema ovim pojavama: »Socijalna demokratija, kao predstavica proletarijata i nositeljica napretka, mora najenergičnije da suzbija sve borbe, koje ometaju pravilno razvijanje klasnih borbi. Jer dok nas vjerske i šovinističke bacaju u prošlost, klasne će nas borbe odvesti boljoj budućnosti i potpunom ne samo nacionalnom nego i socijalnom oslobođenju.«⁵⁶⁾

Nesigurne i nesređene prilike u BiH, prouzrokovane samovoljnim raskidanjem kmetskih i beglučkih odnosa, pogoršavaće (počev od oktobra 1918) stalni upadi komita iz Crne Gore u istočnu Hercegovinu i u pojedine kotareve jugoistočne Bosne.

Pošto je u oktobru 1918. Crna Gora oslobođena od strane srpske vojske, s kojom su sadjejtvovala crnogorske ustaničke snage, četnici Koste Pećanca i crnogorske komite, — pojedine grupe komita će se od-

⁴⁸⁾ ABiH, NV, Prez. br. 469/1919.

⁴⁹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 448/1919.

⁵⁰⁾ ABiH, NV, Prez. br. 449/1919.

⁵¹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 520/1919.

⁵²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 6.313/1919.

⁵³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁵⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁵⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

⁵⁶⁾ Glas slobode, broj 87 od 6. novembra 1918.

vojiti od srpske vojske i samostalno upadati u istočnu Hercegovinu i jugoistočnu Bosnu. Te grupe komita su po ulasku u Hercegovinu i Bosnu napadale austrijsku vojsku, ometajući joj odstupnicu, zatim su upadali u gradove uspostavljajući vlast i slično.⁵⁷⁾ Međutim, crnogorske komite, koje su zadavale austrijancima dosta brige za čitavo vrijeme okupacije Crne Gore, u BiH će se 1918. pokazati kao nosioci nereda, pljačke i nesigurnosti.⁵⁸⁾

Nekoliko godina poslije prvog svjetskog rata komite iz Crne Gore će stalno ugrožavati muslimansko stanovništvo u istočnoj Hercegovini i u predjelima oko Foče, Goražda i Čajniča. Njihove pljačkaške akcije unosiće nered i nesigurnost među stanovništvo tih krajeva i pogoršavati i onako nesredene i nestabilne prilike u BiH. Uzrok ovoj pojavi su nesređene prilike u Crnoj Gori poslije prvog svjetskog rata, a i praksa iz ranijih vremena, naročito za vrijeme ratova i buna, kada se uskakalo i sa jedne i sa druge strane granice i vršile se osvete, pljačkanja i paljenja.

Neposredno poslije oslobođenja, BiH je suočena sa mnogobrojnim problemima i teškoćama. To se najbolje vidi iz rada Glavnog odbora Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine i njegove vlade. U tek oslobođenoj, a politički i privredno dezorganizovanoj zemlji, nije bilo političke snage koja bi mogla srediti politički i privredni život. Zbog nemogućnosti da se organizuje potpuno nova politička vlast, nije se odmah pristupilo mijenjanju starog aparata i smjenjivanju austrougarskih činovnika, izuzev najkompromitovanijih. Kako je ovaj aparat bio politički kompromitovan, naročito u odnosu na srpski dio stanovništva, on više nije mogao predstavljati nikakav autoritet niti vršiti upravne funkcije. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH, uporedo sa organima stare vlasti, formirao je i svoje organe: kotarske, mjesne i seoske odbore narodnog vijeća i njihove oružane organe — narodnu gardu. Tako u BiH neposredno poslije prvog svjetskog rata imamo veoma komplikovanu strukturu vlasti i uprave: na jednoj strani odbori narodnog vijeća i narodna garda, a na drugoj okružni i kotarski uredi i stari policijski i žandarmerijski aparat. Taj odnos između kotarskih, mjesnih i seoskih odbora narodnih vijeća i redovnih upravnih vlasti teško je bilo regulisati, tako da imamo neku vrstu dvovlašća koje će se negativno odražavati na normalizovanje prilika u BiH. Ovo stanje u BiH najbolje prikazuje izjava Vasilja Grđića na sjednici Glavnog odbora NV za BiH 2. decembra 1918. godine: »Bio je jedan momenat, kad mi u BiH nijesmo imali nikakve vlasti, kad Vlada nije imala nikakav autoritet. To je bio momenat, kad je nastupio pre-vrat. Ovdje u Sarajevu taj je momenat bio vrlo kratak, ali bilo je krajeva, gdje je vijest o narodnoj vlasti stigla za 8, 10 i 15 dana, a pretežan je broj takvih krajeva. I što se moglo u onom momentu uraditi? Došla je prva vijest, da treba organizovati Nar. vijeća i da ta vijeća drže red i mir i štite imetak građana. Koliko god mi omalovažavali Nar. vijeća, ja sam osvjedočen, da mi Nar. vijećima imamo zahvaliti, da smo prošli najjeftinije, jeftinije nego koja druga provincija u Austro-Ugarskoj, jer

⁵⁷⁾ Dr Dimitrije — Dimo Vujović, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd 1962, str. 304—310.

⁵⁸⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.725/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.559/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.494/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.548/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.629/1918.

je narod spontanom voljom zaista u ta vijeća u najviše slučajeva izabrao najbolje sinove i ti su se zaista žrtvovali, radili dan i noć da se sačuva imetak građana. Ova su vijeća u prvi momenat bila suverena vlast, bili su kao i mi ovdje u Glavnom odboru Nar. vijeća, koji smo izabrani ne voljom naroda nego nevoljom. I ova vijeća u provinciji u prvi momenat sve su radila. Radila su (obavljala) sve sigurnosne mjere naše policije, naših žandara, jer ovi su otkazali svu poslušnost. Mi vičemo protiv garde! Ali gardiste su u prvi momenat razoružali hiljade vojnika koji su prolazili kroz našu domovinu. Da toga nije bilo, ko zna šta bi se dogodilo! Gdje nije bilo tih odbora i gdje se nije mogla ustanoviti garda, počelo je pljačkanje. Gdje je bio ma kakav autoritet, zaista je uspjelo sa razoružanjem. Gardisti, i pored toga što se kralo, ipak su vršili veliku uslugu domovini, jer su nas spasili od četa Austro-Ugarske Monarhije i nijesu dali da idu naoružane. A i Kot. odbori Nar. vijeća vršili su veliku dužnost u prvom momentu, jer su zaista zamjenjivali Kot. predstojnika, okružnog predstojnika, uopće administrativnu vlast. Mi smo cirkularnom depešom javili kot. odborima, da rad administrativnih, upravnih vlasti i dalje ostaje, da moraju ostati svi kot. predstojnici i da će se postepeno sve čistiti. I zaista u nekim su mjestima ostali kot. predstojnici, ali je ostala i garda, koja je u manjim mjestima vršila vlast, gdje nije bilo srpske vojske.⁵⁹⁾

Kao nosioci nereda, pljačke, lične i imovinske nesigurnosti u BiH u periodu novembar—decembar 1918. često se od strane vlasti spominju: seljaci — kmetovi, komite, dobrovoljci na odsustvu, vojnici povratnici sa raznih frontova i bivši vojni bjegunci iz austrougarske vojske (zeleni kadar — logoši). U tom vremenu otežanog snabdijevanja i ishrane stanovništva na površinu izbijaju razni špekulanti i šverceri koji će se obogatiti u nastaloj situaciji. U tim šćardžijskim poslovima kompromitovao se i pojedini najviši predstavnici vlasti. Svemu ovome treba dodati i razračunavanje na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. U izvještajima koji stižu Narodnoj vladi od nižih organa vlasti ističe se da srpski dio stanovništva u svojim manifestacijama radosti i zadovoljstva zbog ostvarenja svojih težnji često prekoračuje granicu dozvoljenog, što opet izaziva nezadovoljstvo i neizvjesnost Muslimana i Hrvata. Pri tom se naročito ističu pojedini srpski politički predstavnici koji prenaplaćavaju svoje zasluge za oslobođenje i ujedinjenje i nastoje da za sebe izvuku što više političke koristi u novoj državi. Glavni odbor Nar. vijeća za BiH i Narodna vlada nastojali su da suzbiju i onemoguće ove sukobe. Oni iznose svoj stav prema ovim pojavama u svom službenom listu **Narodno jedinstvo**: »Doznajemo naime, da među pravoslavnim Srbima ima ljudi koji pokušavaju da tiranišu društvo i na račun i Hrvata i muslimana provode neku vrstu srbovanja (...) Mi ove pojave osuđujemo i ne možemo ih uopće dovoljno shvatiti, pogotovo, kad se ukazuju kod inteligenata, koji bi svojim primjerom morali prednjačiti.«⁶⁰⁾ Svemu ovome treba dodati i pokušaj neposrednog ujedinjenja BiH sa Srbijom mimo Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH i Narodne vlade.⁶¹⁾

⁵⁹⁾ Dr H. Kapidžić, Rad Narodnog vijeća... str. 259—260.

⁶⁰⁾ Narodno jedinstvo, br. 24 od 26. novembra 1918. g.

⁶¹⁾ Dr H. Kapidžić, Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, Pregled 1—2, januar—februar 1965, Sarajevo.

Glavni odbor Narodnog vijeća i Narodna vlada nastojali su da sa svojim organizacijama u sporazumu sa postojećim organima vlasti očuvaju red i mir, da sačuvaju državna i privatna materijalna dobra od pljačkanja i paljenja, da obezbijede prehranu i snabdijevanje stanovništva i da uspostave normalan život. Međutim, u tim nastojanjima nije bilo mnogo uspjeha. U ovo vrijeme, u uslovima minimalne bezbjednosti, sve što je preduzimala Narodna vlada za BiH nosi u sebi više karakter upozorenja, poziva i molbe nego karakter snage i odlučnosti. Što u BiH ipak nije došlo do jačih i širih potresa i nemira, treba u prvom redu zahvaliti pravovremenom dolasku srpske vojske. Ona je bila jedina snaga koja je bila u stanju da uspostavi red i mir. Međutim, srpska vojska je uglavnom zaposjela veće gradove i saobraćajnice, dok su u manjim gradovima stacionirane manje posade, nedovoljne za uspostavljanje reda i mira u okolini po manjim mjestima i selima. U novembru i decembru 1918. imamo mnoštvo zahtjeva upućenih Narodnoj vladi u Sarajevu od strane odbora narodnih vijeća i kotarskih predstojnika, naročito iz istočne Hercegovine, u kojima se traži hitan dolazak srpskih trupa. Zbog nedovoljnog broja srpskih trupa, neefikasnosti policijskih i žandarmerijskih organa i zbog slabosti narodne garde, podugo poslije oslobođenja u selima i manjim mjestima vladaće anarhija.

Među mnogobrojnim problemima političke, ekonomske, socijalne i nacionalne prirode koje je u BiH trebalo rješavati nakon prvog svjetskog rata, na prvom mjestu je bilo agrarno pitanje. Interesantno je istaći da Glavni odbor Narodnog vijeća BiH i Narodna vlada nikad nisu zvanično raspravljali o rješavanju agrarnog pitanja u BiH niti su donosili bilo kakve odluke i prijedloge u tom pravcu, iako su preduzimali mjere protiv agrarnih nemira, pa čak proglašavali i prijeke sudove za pojedine kotareve. Na pitanje Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke BiH kakav je stav Glavnog odbora NV i Narodne vlade prema kmetskom, odnosno agrarnom pitanju, odgovoreno je da se agrarno pitanje ostavlja konstituenti — budućem parlamentu.⁶²⁾ Istaknuto je da to krupno i važno pitanje treba da riješi ustavotvorna skupština ustavom. Diskusija o rješavanju ovog pitanja izbjegavana je i zbog toga da se ne bi došlo u sukob sa predstavnicima Muslimana u Glavnom odboru NV i Narodnoj vladi. Opšti stav je bio da je neophodno usredsrediti sve snage na uspostavljanju reda i mira dok se ne konstituiše i konsoliduje nova država.

Prve nagovještaje i poteze u pravcu rješavanja agrarnog pitanja na teritoriji Države Slovenaca, Hrvata i Srba dalo je Narodno vijeće SHS u Zagrebu. Ti prvi nagovještaji i potezi bili su naročito važni za BiH. Narodna vlada za BiH u telegramu Predsjedništva Nar. vijeća SHS u Zagrebu od 18. decembra 1918. moli: »da sve zaključke stvorene na prednjem zasjedanju Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu naročito o agrarnom pitanju čim prije ovamo pošaljete.«⁶³⁾

U jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom sve do 1918. držali su se u znatnoj mjeri feudalni odnosi u poljoprivredi, kao i veliki vlastelinski i crkveni posjedi. U Bosni i Hercegovini kmetovi i beglučari, u Dalmaciji koloni, a u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini agrarni prole-

⁶²⁾ Glas slobode br. 91 od 20. novembra 1918.

⁶³⁾ ABiH, NV, Prez. br. 14.272/1918.

teri — zahtijevaju 1918. zemlju. Nestankom Austro-Ugarske, po njihovom mišljenju, nestala je i posljednja prepreka za ostvarenje osnovnih socijalno-ekonomskih i nacionalnih zahtjeva. Sloboda se u svijesti većine seljaka proistovećivala sa pravom da se zadovolji glad za zemljom, kao i sa pravom na obračun sa svima koji su do tada, ništa ne radeći, živjeli na njihov račun. Seljaštvo, naoružano i borbeno raspoloženo, sa odlučnim zahtjevom za ukidanje feudalnih odnosa i raspodjelu velikih posjeda, predstavljalo je veliku opasnost za buržoaski poredak. Tu su opasnost posebno povećavali vojnici pristigli sa istočnog ratišta i iz ruskog zarobljeništva, kao i vojni bjegunci »zeleni kadar«. Predstavnici političkih stranaka i grupa u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu, uplašeni seljačkim nemirima u BiH, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini, zatim mogućnošću povezivanja seljaštva i radništva, kao i primjerom oktobarske revolucije, putem obećanja u vidu poslanica i zaključaka, nastoje umiriti revolucionarno raspoloženo seljaštvo. Narodno vijeće SHS je već 19. oktobra 1918. u svojoj prvoj Deklaraciji narodu SHS proglasilo da buduća jugoslovenska država ima biti uređena »na načelima političke i ekonomske demokratije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.«⁶⁴) Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS 3. novembra 1918. raspravljano je i o predlogu Stjepana Radića za umirenje naroda i sređivanje unutrašnjih prilika, u kome se, pored ostalog, zahtijeva: »da se ukine kmetstvo i polukmetstvo, gdje postoji, i da se seljaštvu pribavi zemlja, gdje god je treba za dostojan ljudski život.«⁶⁵) Međutim, na toj sjednici Radićev predlog nije prihvaćen, već je problem agrarnih odnosa ostavljen za kasnije.

Pod pritiskom seljačkih nemira i zahtjeva seljaštva da se u jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske zvanično ukinu feudalni i njima slični odnosi, kao i da se seljacima podijele državni, crkveni i vlastelinski posjedi, Narodno vijeće SHS u Zagrebu je 14. novembra 1918. uputilo Poslanicu u kojoj se daju obećanja seljacima da će dobiti zemlje koliko im je potrebno, kao i da će učestvovati u državnoj vlasti. U Poslanici, koja predstavlja neku vrstu deklaracije seljačkih prava, između ostalog, kaže se: »U našoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba moći će svaka obitelj, danas i za dugo vremena, dobiti dosta i to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilja, nepravde i šteta. To će se provesti po zakonu, jer ako nije po zakonu, nastat će klanje i najzad će oteti sve sile-džije, pa će najpošteniji, najmirniji i najmarljiviji ostati i opet bez ičesa.«⁶⁶) Ova poslanica, data u formi poruke i velikodušnog demagoškog obećanja, nije mogla kod seljaka izazvati željene posljedice.

Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća od 25. novembra 1918. Vitomir Korać je iznio prijedlog Socijaldemokratske stranke za rješavanje agrarnog problema. Na toj sjednici je izabran odbor u sastavu: dr Petričić, dr Poljak, V. Korać i dr Barac, kome je stavljeno u zadatak da za sljedeću sjednicu sastavi prijedlog za rješavanje agrarnog pitanja.⁶⁷) Središnji odbor Narodnog vijeća SHS je 26. novembra 1918. donio Zaključak o temeljnim načelima za neposredno sprovođenje agrarno-poli-

⁶⁴) Ferdo Šišić, Dokumenti..., str. 180.

⁶⁵) Janković—Krizman, Grada..., str. 466.

⁶⁶) Ferdo Šišić, Dokumenti..., str. 247.

⁶⁷) Janković—Krizman, Grada..., str. 648—652.

tičke reforme i o osnivanju povjereništva za agrarne reforme. Ta temeljna načela u Zaključku su sljedeća: »1. Likvidaciju svih feudalnih odnosa, koji još postoje u zemljama SHS, u prvom redu ukinuće kmetstva uz pravednu odštetu, kao i svih povlastica, koje izviru iz feudalnog odnošaja. 2. Za opće narodne svrhe, posebice za parcelaciju i kolonizaciju među najšire slojeve ratarskog pučanstva, imaju se izvesti i upotrebiti:

a) uz pravednu odštetu svi zemljišni posjedi, koji se prema napućenosti te gospodarskim i proizvodnim prilikama dotičnoga kraja mogu smatrati velikim posjedima;

b) sva imanja stečena za vrijeme rata iz ratnih dobitaka, bez obzira na zemljišnu površinu.«⁶⁸⁾ U Zaključku se pozivaju pokrajinske vlade da za svoja područja uspostave povjereništva koje će za Narodno vijeće SHS izraditi prijedloge agrarne reforme za svoja uža područja.

S obzirom na to da su ova temeljna načela proklamovana dva dana po donošenju odluke Nar. vijeća SHS o ujedinjenju jugoslovenskih zemalja koje su bile u sastavu Austro-Ugarske sa Srbijom i Crnom Gorom, dakle, u vrijeme kada se nije znalo na kakvim osnovama će se konstituisati nova država i da li će Narodno vijeće poslije ujedinjenja imati potrebna ovlaštenja da proklamovana načela sprovede u djelo, Zaključak o sprovođenju agrarne reforme je bio akt koji je donesen zbog nužne potrebe, iz čisto političkih razloga, kojim se samo predviđa rješenje agrarnog pitanja.

Činjenica da se Narodno vijeće SHS u Zagrebu za veoma kratko vrijeme svoga postojanja (svega 2 mjeseca) moralo ozbiljno pozabaviti pitanjem agrarne reforme jasno nam pokazuje da je to bio jedan od najvažnijih problema s kojim se suočila jugoslovenska država već u samom formiranju, kao i to da se buržoazija u jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske bila ozbiljno uplašila nemira revolucionarno raspoloženog seljaštva. Čak je i katolička crkva, pod uticajem revolucionarnog vrenja, tražila sprovođenje agrarne reforme i dobrovoljno nudila za eksproprijaciju jedan dio svojih posjeda. U Zaključcima Konferencije jugoslovenskog katoličkog episkopata, održane u Zagrebu 29. novembra 1918, pored pozdravljanja ujedinjenja SHS i obećanja najboljih odnosa sa drugim vjeroispovijestima, o agrarnoj reformi se kaže: »Jugoslovenski katolički episkopat uviđa, kako je opravdano, da neimašni dio seljačkog staleža dođe do primjernog posjeda zemljišta i da je u tu svrhu potrebna agrarna reforma veleposjeda; zato je sa svoje strane spreman ishoditi privolu Sv. Stolice, da se uz pravičnu odštetu od crkvenih velikih posjeda u tu svrhu nužno zemljište odstupi.«⁶⁹⁾

Nakon izvršenog i svečano proklamovanog ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine u Beogradu — prestala je i funkcija Narodnog vijeća SHS u Zagrebu kao vrhovne suverene vlasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba na teritoriji bivše Austro-Ugarske, a nakon formiranja prve vlade Kraljevstva SHS 20. decembra 1918, na čelu sa Stojanom Protićem, prestale su i funkcije organizacija Narodnog vijeća (odbora narodnih vijeća i njihovih oružanih organa).

⁶⁸⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti ..., str. 257.

⁶⁹⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti ..., str. 262—263.

Ujedinjenje nimalo nije uticalo na smirivanje seljaka u BiH. Oni su se i dalje ponašali kao i u vrijeme prevrata. Samo su sada odluku i sankcije za ukidanje feudalnih odnosa očekivali od najodgovornijih faktora u Beogradu — od kralja i vlade. To stanje u BiH u vrijeme ujedinjenja najbolje se vidi iz izvještaja generala Božidara Terzića o političkim prilikama u BiH. Telegram je upućen 29. novembra 1918. vojvodi Živojinu Mišiću, načelniku štaba Vrhovne komande srpske vojske. Iako je imao prvenstveno zadatak da ispita raspoloženje stanovništva i odgovornih političkih faktora u BiH za neposredno ujedinjenje BiH sa Srbijom, Terzić je uz obavljanje toga posla zapazio da je agrarno pitanje težak problem koji traži hitno rješenje, a zatim da je za to pitanje usko vezana bezbjednost i raspoloženje Muslimana. U Terzićevom izvještaju se kaže: »Zbog nerešenog agrarnog pitanja potrebno bi bilo da Prestolonaslednik jednom podesnom izjavom muslimanima da nade da će se to pitanje rešiti legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, te da ne budu materijalno oštećeni, od čega se oni plaše, jer se agituje u tom smislu, da će im se imanje oduzeti i razdeliti seljacima.(...) Potrebno je, da se pojača srpska vojska u tim pokrajinama radi bezbednosti imovne i lične, naročito Muslimana, koji se plaše osвете. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vere i njih.«⁷⁰⁾

II

Prvi odlučan potez u pravcu izvođenja agrarne reforme, ubrzo poslije ujedinjenja, učinio je regent Aleksandar 6. januara 1919. godine svojim Manifestom upućenim »Mome narodu Srbima, Hrvatima i Slovencima«. U Manifestu se o rješavanju agrarnog pitanja kaže: »Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima. Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar. U slobodnoj državi Našoj može da bude i bit će samo slobodnih vlasnika zemlje. Zato sam pozvao moju vladu, da odmah obrazuje komisiju, koja će spremati rešenje agrarnog pitanja, a seljake — kmetove pozivam, da s poverenjem u moju kraljevsku reč, mirno sačekaju, da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo Božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji.«⁷¹⁾

Sa ovih nekoliko rečenica dat je osnov i pravac agrarnoj reformi. U Manifestu je predviđeno: 1. ukidanje kmetstva, 2. eksproprijacija i parcelizacija velikih posjeda, 3. davanje pravične naknade kako vlasnicima velikih posjeda tako i vlasnicima kmetskih zemalja i 4. priznavanje seljacima potpunog prava svojine nad ustupljenom zemljom u skladu sa usvojenim principom: zemlja treba da pripada onome ko je obrađuje. Pozivajući seljake — kmetove da mirno sačekaju zakonsko rješenje i da vjeruju njegovoj kraljevskoj riječi, regent je želio da stiša revolucionarno raspoloženje seljaka, naročito u BiH, kao i da stavi do znanja da je on garancija da će njihovi interesi biti zaštićeni.

Iz Manifesta se prije moglo naslutiti da će seljaci biti oslobođeni davanja bilo kakve odštete za dobijenu zemlju nego u pogledu zadovo-

⁷⁰⁾ Janković—Krizman, Građa..., str. 665.

⁷¹⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti..., str. 299.

ljenja feudalnih zemljoposjednika »pravičnom naknadom«. Dakle, postojala je daleko veća neizvjesnost u pogledu visine i plaćanja odštete nego u pogledu zadovoljenja seljaka — kmetova. Međutim, regent je nastojao da Manifestom zadovolji i seljake i zemljoposjednike: jednima zemlja a drugima »pravična naknada«. Iako Manifestom vršilac kraljevske dužnosti nije proklamovao nikakvu odluku, već samo želju, u ono vrijeme kada privremeni parlament nije još počeo da radi, ta će želja za vladu, s obzirom na to da je izražavala interese vladajuće klase, kao i želju ogromne većine stanovništva, imati snagu zakona, koja se morala provesti u djelo.⁷²⁾

Pošto u prvoj Protićevoj vladi formiranoj 20. decembra 1918. nije bilo posebnog resora za agrarnu reformu, na prvoj sjednici vlade provođenje agrarne reforme je dato u nadležnost ministarstva za socijalnu politiku, a ne ministarstvu poljoprivrede, što bi bilo prirodnije. Sam ovaj fakat govori da je agrarnoj reformi pored ekonomskog dat i puni socijalno-politički značaj. Vitomir Korać, predstavnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske u prvoj vladi, 1920. godine u svom radu **Borba za agrarnu reformu** ističe da je bio svjestan kakve ga sve teškoće očekuju u sprovođenju agrarne reforme: »Ali sam se ipak rado primio posla, jer sam bio uveren, da radikalni i temeljiti korak u pitanju agrarne reforme znači najvažniju garanciju za unutrašnje osiguranje našeg narodnog jedinstva i za osiguranje zdrave socijalne i političke evolucije u našoj zemlji. Znao sam, da ću na tom poslu imati savladati poteškoće i da će mi taj posao ranije ili kasnije doneti silne napadaje«.⁷³⁾

Komisija koja se spominje u regentovom Manifestu ubrzo je obrazovana i u nju su ušli: Vitomir Korać, ministar za socijalnu politiku, dr Živko Petričić, ministar poljoprivrede i dr Uroš Krulj, ministar za narodno zdravlje kao stalni članovi, a kao povremeni član dr Mehmed Spaho, ministar za šumarstvo i rudarstvo.⁷⁴⁾ Komisija koja je trebalo da podnese vladi prijedlog osnovnih principa na kojima će se temeljiti izvođenje agrarne reforme nije imala nimalo lak zadatak. Vremena za duži rad i raspravljanje nije bilo. Moralo se raditi brzo da bi se u proljeće 1919. izbjegli agrarni nemiri. Ipak, rasprava o osnovnim principima vodila se u Ministarskom savjetu gotovo mjesec i po dana. Bilo je mnogo neslaganja i različitih gledišta u vladi. Najviše se dolazilo u sukob oko pitanja odštete feudalnim zemljoposjednicima. Protivnici brzog provođenja agrarne reforme su tražili da odluka o izvođenju reforme ide pred Privremeno narodno predstavništvo koje je trebalo tek da se sastane. Kada je Komisija podnijela i treći konačni nacrt, M. Spaho je dao ostavku na članstvo u vladi 23. februara 1919. kao predstavnik bosansko-hercegovačkih Muslimana a pošto su se još neki članovi vlade odupirali potpisu i htjeli da stvar otegnu do sastanka priv. parlamenta, ostavku je podnio 24. februara i V. Korać, najenergičniji pobornik agrarne reforme, ali će je povući sljedećeg dana. Vlada je, u odsutnosti M. Spaha, 25. februara 1919. usvojila treći nacrt Komisije pod naslovom »Prethodne odredbe

⁷²⁾ Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 155.

⁷³⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu*, Beograd 1920, str. 7—8.

⁷⁴⁾ Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 155.

za pripremu agrarne reforme» koje su objavljene u službenim novinama Kr. SHS 27. februara 1919. godine.⁷⁵⁾

S obzirom na to da su Prethodne odredbe bile najvažniji pravni akt za provođenje agrarne reforme u BiH i s obzirom na to da je u njima dato više definitivnih rješenja, opširnije ćemo prikazati one dijelove Odredaba koji se odnose na raskidanje feudalnih odnosa. Prethodne odredbe sadrže sedam poglavlja, i to: raskidanje kmetovskog odnosa, raskidanje kolonatskog odnosa, o razdiobi velikih posjeda, šumski posjedi, revizija segregacija, državni ured za agrarne reforme i zaključne ustanove.

U prvom poglavlju, raskidanje kmetovskog odnosa, kaže se:

Član 1.

Kmetovski (čivčijski) odnos u Bosni i Hercegovini, zatim u novim krajevima Srbije i Crne Gore razrešuje se, a novo se stvaranje kmetovskog (čivčijskog) odnosa zabranjuje.

Član 2.

Dosadnji kmetovi (čivčije) proglašuju se slobodnim vlasnicima dosadanjih kmetovskih zemalja.

Član 3.

Dosadnji vlasnici (age) dobivaju za oduzetu zemlju odštetu, koju im garantuje država.

Posebnim će se zakonom odrediti visina odštete i način kako će se ona isplatiti.

Član 4.

U odšetu ima se uračunati i kmetovske dugovine (hak) za 1918. godinu.

Član 5.

Do rešenja pitanja o odšteti, davaće se dosadanjim vlasnicima, kad zatraže, privremena renta razmerno njihovom dosadanjem dohotku od kmetovskih zemalja. Isplaćena privremena renta obračunat će se naknadno.

Dosadanjim vlasnicima zemljišta, koji bi usled raskidanja kmetovskog odnosa hteli umesto rente ili odštete ili dela istih dobiti odgovarajuću vrednost u zemljištu, i to u tolikoj meri u koliko je mogu sami obrađivati daće im se zemlje od ekspropriranih velikih poseda ili od državnog zemljišta.

Član 6.

Do daljnje zakonodavne odredbe obustavljaju se svi sporovi (parnice), i sva izvršenja (ovrhe), što su u toku, a koja su nastala iz kmetovskog (čivčijskog) odnosa.

Isto se tako obustavljaju tužbe, parnice i ovrhe radi naplate dužnih uknjiženih tražbina na dosadanjim kmetovskim zemljama.

Konačno se do daljnje zakonodavne odredbe obustavljaju: tužbe, parnice i ovrhe radi plaćanja anuiteta na temelju ranijeg (fakultativnog) otkupa kmetovske zemlje.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu..., str. 7—10.

⁷⁶⁾ Službene novine Kr. SHS od 27. februara 1919. god.

Dakle, Prethodnim odredbama se definitivno ukidaju kmetski odnosi u BiH i u novim krajevima Srbije i Crne Gore. Bivši kmetovi se proglašavaju slobodnim vlasnicima zemlje, a država feudalnim posjednicima garantuje odštetu čija će visina i način otplate biti naknadno određeni posebnim zakonom. Prema tome, pitanje kmetskih odnosa u BiH je riješeno Prethodnim odredbama. Seljaci — kmetovi su dobili zemlju i oslobođeni su davanja haka. Ostalo je samo da se kmetsko zemljište unese u zemljišne knjige (gruntovnicu) kao vlasništvo kmetova. U rješavanju kmetstva seljaci su odigrali odlučujuću ulogu samovoljnim raskidanjem feudalnih odnosa krajem 1918. godine, što se Prethodnim odredbama moralo i formalno sankcionisati.

Međutim, Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučkih posjeda, koji su u suštini isto što i kmetsko zemljište, kao ni položaj obrađivača begluka — beglučara. Beglučko pitanje ostaje i dalje problem oko koga će dolaziti do teških sukoba između vlasnika begluka i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. Kod seljaka je vladalo mišljenje da su begluci, pošto su po svemu »kmetstvu slični odnosi«, riješeni Prethodnim odredbama. U članu 7. proglašava se raskidanje kolonatskih i kmetstvu sličnih odnosa. Oznaka »kmetstvu slični« bila je suviše opšta i neodređena, te tako nigdje nije izričito naznačen begluk, već u prvo vrijeme nastala je zabuna oko ovoga pitanja. Ali, na begluke se isto tako još više mogao primijeniti i član 15. Prethodnih odredaba iz trećeg poglavlja — razdioba velikih posjeda: »Razrešuju se svi zakupni ugovori nad onim velikim posedima, koje sam zakupnik ne obrađuje kao stručni ekonom ili kao zemljoradnik sa svojom porodicom.

Zakupni ugovor nad velikim posedima, koji su izdani u zakup u manjim parcelama osobama označenim u prvoj alineji, ne razrešuju se do daljnje zakonske odredbe, samo se ugovorena zakupnina kao i način i rokovi otplate, na zahtev interesanata može proglasiti ništetnom, pa će se ponovo odrediti prema mesnim prilikama.

Saobrazno ovim ustanovama ima se postupati i kod zakupstva sličnog odnosa u Bosni i Hercegovini, poznatog pod imenom priorci, pridržnici, prisjevnici, napoličari.⁷⁷⁾ Prema ovoj odredbi, koje su se u početku pridržavali i vlasti i vlasnici begluka, begluci su tretirani ne kao feudalni, već kao veliki kapital. posjedi. U posljednjem poglavlju Prethodnih odredbi u čl. 23. posebno je istaknuto da se blagodatima ovih Odredaba neće moći koristiti oni koji iza njihovog proglašenja budu i dalje otimali, samostalno dijelili ili pljačkali tuđe posjede i koji zbog toga budu osuđeni.⁷⁸⁾

Tako je, nakon Manifesta regenta Aleksandra i donošenja Prethodnih odredaba, agrarno pitanje postepeno prelazilo iz faktične kompetencije revolucionarnih seljačkih masa u legalnu kompetenciju državne vlasti.

Ostaje činjenica da se regentu i vladi žurilo da donesu i proklamuju osnovna načela po kojima će se izvoditi agrarna reforma, kako bi se smirilo seljaštvo i bar djelomično riješio i ublažio jedan od najtežih problema pred kojim se našla tek formirana država. Zatim, trebalo je brzim

⁷⁷⁾ Isto.

⁷⁸⁾ Isto.

donošenjem ovih načela onemogućiti protivnike agrarne reforme u Privremenom narodnom predstavništvu. Da je vlada zaista željela da ovo tijelo stavi pred gotov čin u pogledu načela za izvođenje agrarne reforme, govori i to što je u istom broju **Službenih novina**, u kome su objavljene Prethodne odredbe, sazvano i Privremeno nar. predstavništvo za 1. mart 1919. g. na svoje prvo zasjedanje.

I pored toga što su Prethodne odredbe nepotpune i sa dosta kompromisnih rješenja, ne može im se oduzeti karakter progresivnog revolucionarnog akta. Ono što su one sadržavale više se nije moglo potpuno izigrati, pošto je njima samo legalizovano ono što su već seljaci — kmetovi u BiH dobrim dijelom bili izvršili. Sve ono što se postiglo u ovom prvom aktu ostalo je na snazi za cijelo vrijeme izvođenja agrarne reforme. Isto tako nedostaci i kompromisna rješenja ovog akta negativno će se odraziti na reformu. Otuda polovični rezultati u likvidaciji velikih posjeda i nedosljednost i sporost u likvidaciji feudalnih odnosa.

Objavljivanje Prethodnih odredaba izazvalo je žestoku reakciju u feudalnim, veleposjedničkim, crkvenim i uopšte reakcionarnim krugovima. Oni se nisu nadali da će se agrarno pitanje ovako brzo i energično rješavati. Za njih je to bio nezakonit akt, jer je donesen mimo Privremenog nar. predstavništva, a zatim, što je posebno naglašavano, njime je narušena »svetost« privatne svojine. Međutim, ni pristalice radikalnog rješavanja agrarnog pitanja nisu bile potpuno zadovoljne. To se najbolje vidi iz ocjene V. Koraća: »Po mom mišljenju Prethodne odredbe su jedan kompromis temelj, jedino moguć za provedbu agrarne reforme. One ne zadovoljavaju naše socijalističke zahteve, ali ruše ujedno i sve nade reakcionara, da agrarnu reformu izigraju. To je postignuto s više definitivnih rešenja.«⁷⁹⁾

U prvim mjesecima 1919. godine po selima u BiH je i dalje vilo kao u kotlu. Jedino se, u odnosu na stanje za vrijeme prevrata, smanjio broj paljevina, pljački i ubistava. Seljaci — kmetovi su sa nestrpljenjem očekivali da se izvrše obećanja regenta Aleksandra o ukidanju feudalnih odnosa i zakonsku potvrdu da je zemlja koju obrađuju samo »božija i njihova«. Na drugoj strani, feudalni zemljoposjednici — age i begovi — nisu se micali iz gradova, jer je seljaštvo, prilično naoružano, bilo spremno da protjera svakog predstavnika starog poretka koji bi se pojavio da traži trećinu. Koliko se agrarni problem odražavao na opšte prilike u BiH, vidi se i iz telegrama predsjednika Narodne vlade A. Šole predsjedniku Minis. savjeta Stojanu Protiću od 16. januara 1919. U njemu se, pored ostalog, kaže: »Nesređene unutrašnje prilike u BiH, naročito nereseno agrarno pitanje, kao i dolazak zarobljenika iz Rusije i Italije, interniranih iz Mađarske i drugih mesta čine da su učestale: pljačke, razbojništva i ubistva i u pojedinim kotarevima preči da pređu u anarhiju.«⁸⁰⁾ Interesantno je istaći da su, pored predstavnika vlasti, kojima je to bila dužnost, postupke seljaka osuđivali i pojedini predstavnici srpske čaršije — gazde i trgovci, — ne toliko zbog traženja zemlje koliko zbog samovoljnih postupaka. Po njima seljak ne zna granice, i ako danas udara na bega, sutra bi mogao i na njih.

⁷⁹⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu...*, str. 14.

⁸⁰⁾ ABiH, NV, Zbirka telegrama Šola — Pribićeviću i Protiću, br. 24/1919.

Feudalni zemljoposjednici, oporavivši se od straha preživljenog u danima prevrata 1918, počinju da se organizuju da bi koliko-toliko zaštitili svoje interese. Oni su dobro znali da vladajući faktori nove države neće moći a ni htjeti da u potpunosti udovolje zahtjevima seljačkih masa i da će tim faktorima biti potrebna njihova pomoć za učvršćenje buržoaskog poretka. U borbi za zaštitu svojih interesa feudalci nastupaju kao predstavnici svih Muslimana. Oni su polazili od činjenice da muslimanski zemljoposjednici sačinjavaju socijalnu, političku i ekonomsku elitu muslimanskog stanovništva i agrarnu reformu su prikazivali kao napad na sve Muslimane. Većina muslim. stanovništva, zbog vjerskog fanatizma, zaostalosti i nerazvijene klasne svijesti, saosjećala je s agama i begovima u vrijeme prevrata, a kasnije mu je davala podršku u otporima provođenju agrarne reforme. Ovo zbog toga što su musliman. zemljoposjednici bili glavni kupci kod muslim. trgovaca i zanatlija i što je dobar dio muslim. sirotinje bio zaposlen kod aga i begova kao subaše i kućna posluga, a zatim i muslim. seljaštvo je bilo dobrim dijelom povezano i zavisno od feudalaca. Iz ovoga je proizilazilo da od opstanka i napretka muslim. zemljoposjednika zavisi u velikoj mjeri opstanak i napredak svih Muslimana. Do prvog zajedničkog istupa zemljoposjednika BiH došlo je početkom februara 1919, u vrijeme kada su se u vladi Kr. SHS vodile diskusije o osnovnim načelima za provođenje agrarne reforme. Obaviješteni o toj diskusiji putem štampe, a vjerovatno i od ministra u vladi M. Spahe o izvjesnim neslaganjima među ministrima oko izvođenja agrarne reforme, zemljoposjednici su smatrali da je potrebno da se čuje i njihov glas. Saznavši za organizovanje pokreta aga i begova, kao i Muslimana uopšte, Narodna vlada u Sarajevu 31. januara 1919. šalje okružnim oblastima i Policijskoj direkciji u Sarajevu akt sljedeće sadržine: »Od okružne oblasti u Travniku stigao je danas ovaj brzojav: Radi načina rješavanja agrara vlada među muslimanima veliko ogorčenje. Po informacijama obrazovaće se jedan odbor, koji će biti poslat u Beograd, Zagreb, Ženevu i Pariz«. U aktu se kaže da je za 2. februar 1919. sazvana skupština aga i begova koja će se održati u Sarajevu u Kiraethani (muslimanska čitaonica — prim. M. G.) na kojoj će se raspravljati o agrarnoj reformi.⁸¹⁾ Zatim, Nar. vlada zahijeva da je ubuduće organi vlasti obavještavaju o svemu što je vezano za agrarno pitanje. Skupština zemljoposjednika održana je u Sarajevu 2. i 3. februara 1919. uz prisustvo oko 200 predstavnika iz svih krajeva BiH. Na skupštini su bili prisutni i predstavnici feudalnih zemljoposjednika Srba i Hrvata. Sa skupštine je poslana rezolucija predsjedniku vlade Stojanu Protiću: »Agrarno je pitanje jedno od najvitalnijih pitanja cjelokupnog naroda u Bosni i Hercegovini, pa iziskuje opsežnih priprema i temeljita proučavanja za pravedno središtenje. Stoga smo odlučno proti toga, da se to važno pitanje riješi na brzu ruku, jednostrano i bez saslušanja interesenata. Tražimo da se riješenje ovog pitanja odgodi do vremena, kada će narod moći po svojim zakonito odabranim zastupnicima štititi svoje pravedne interese. Predstavku sa zahtjevima zemljovlasnika donosi posebna deputacija. Predsjedatelj zbora dr Halidbeg Hrasnica«. ⁸²⁾ Skupština zemljoposjednika je

⁸¹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 1981/1919.

⁸²⁾ Vrijeme, Glasilo Muslimanske organizacije, Sarajevo, 4. februar 1919, br. 9.

izabrala odbor od 6 lica na čelu sa dr Halidbegom Hrasnicom, koji je predstavku skupštine odnio u Beograd predsjedniku vlade Stojanu Protiću i ministru za socijalnu politiku Vitomiru Koraću. Opširna predstavka zemljoposjednika uglavnom se svodi na tri glavna zahtjeva, i to: 1. da se zemljoposjednicima za kmetske zemlje dađe puna i pravedna odšteta, 2. da begluci ostanu netaknuti i 3. da se istodobno sa ukidanjem kmetstva ima isplatiti odšteta zemljoposjednicima.⁸³⁾ Na skupštini zemljoposjednika od 2. i 3. februara 1919. zaključeno je da se zamoli M. Spaho da da ostavku na članstvo u vladi, jer se mislilo da bi se tim moglo omogućiti donošenje Prethodnih odredaba za sprovođenje agrarne reforme.⁸⁴⁾ Do namjeravanog slanja deputacije van granica zemlje nije došlo, jer su to vlasti spriječile, tako da je već na samoj skupštini odlučeno da se deputacija šalje samo u Beograd.⁸⁵⁾ Međutim, i kasnije, u toku 1919. godine, čitav niz delegacija feudalnih zemljoposjednika iz BiH putovaće često u Beograd, s namjerom da na licu mjesta kod najodgovornijih faktora u državi utiču na ublažavanje oštice agrarne reforme.

Zemljoposjednici su u svojim nastojanjima imali punu podršku Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), formirane na osnivačkoj skupštini u Sarajevu od 14. do 17. februara 1919. godine.⁸⁶⁾ Kada su feudalni zemljoposjednici u BiH pristupili osnivanju svoga udruženja u maju 1919. godine, JMO je pozdravila tu inicijativu. O ovome je raspravljao i Radni odbor JMO i pozvao sve članove JMO koji su zemljoposjednici da se odazovu pozivu sazivača i da pristupe Udruženju zemljoposjednika. U izjavi Radnog odbora JMO povodom pokrenute akcije za osnivanje Udruženja zemljoposjednika kaže se: »Za našu političku organizaciju, koja je u svoj program uzela i zaštitu posjedničkih interesa, neće naravno prestati potreba, da se brine za te interese, ako se posjednici i organizuju u jedno posebno ekonomsko udruženje. Prema tomu udruženju biće odnošaj naše političke organizacije dobar, te ćemo to udruženje pomagati, u koliko se njegovi zahtjevi ne bi kosili sa kojom tačkom našeg programa. Nadamo se, da će nam to udruženje davati informacije o svojim željama i tegobama, te ćemo tako saznati koješta, što možda ne bi saznali od svojih mjesnih odbora, kojima je takođe stavljeno na srce, da nas o svemu, što naš narod tišti, što bolje i što brže obavješćuju — Radni odbor JMO —«⁸⁷⁾

Organizovanje zemljoposjednika nije nova stvar. Na stvaranju organizacije zemljoposjednika radilo se i prije prvog svjetskog rata, a i kasnije, za vrijeme rata 1917. i 1918. godine. Na sastanku 2. maja 1919. u Derventi odlučila je jedna grupa zemljoposjednika da provede organizaciju svih zemljoposjednika u BiH bez obzira na vjeru, pleme i stranačku pripadnost. Na tom sastanku izabran je privremeni odbor koji je razaslao pozive zemljoposjednicima i zatražio da se do 15. maja 1919. održe po kotarevima skupštine svih zemljoposjednika, bez obzira na vjeru i

⁸³⁾ Vrijeme br. 10 od 6. februara 1919.

⁸⁴⁾ ABiH, Telegrami, br. 63(1)/1919.

⁸⁵⁾ ABiH, Telegrami, br. 64/1919.

⁸⁶⁾ Atif Purivatra, Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine, Istorija XX veka, zbornik radova IX, Beograd 1968, str. 405.

⁸⁷⁾ Pravda, Glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 31 od 13. maja 1919.

stranačku pripadnost, na kojima bi se izabrao odbor zemljoposjednika i dva zemljoposjednika koji bi došli kao delegati na glavnu skupštinu zemljoposjednika koja je zakazana za 21. maj 1919. u Derventi.⁸⁸⁾ Skupštinu zemljoposjednika u Derventi od 21. maja 1919. otvorio je predsjednik privremenog odbora derventski gradonačelnik Šimsibeg Abdulahefendić i u kratkom govoru zahvalio na brojnom odzivu zemljoposjednika iz svih krajeva BiH. Za predsjednika skupštine izabran je potpredsjednik JMO dr Hamdija Karamehmedović. U svom kratkom govoru predsjedavajući Kahamehmedović je, između ostalog, rekao: »Prilike u koje su dospjeli posjednici svih zemalja, a naročito naši, teške su i preteške. Duh vremena zahtijeva što veću susretljivost prema težaku i uzaludan je svaki otpor proti ovom zahtjevu vremena. Mi nijesmo proti razvitku težaka i rijetki su među nama oni, koji ne shvaćaju da se napredak države može postignuti samo sigurnom egzistencijom težačkog staleža. Nu pri tom se mora obazirati i na teške prilike naših posjednika. Oni stoje vrlo jadno i upravo mizerno«.⁸⁹⁾ Po trezvenom gledanju na agrarnu reformu očigledno je da Karamehmedović nije zemljoposjednik. Izvještaj o radu privremenog odbora podnio je Šukrija Alagić, istakavši da je privremeni odbor izradio predstavku o agrarnom pitanju, koju je posebna deputacija odnijela u Beograd. Član deputacije Konstantin Kostić podnio je izvještaj o radu deputacije. On je rekao da ih je predsjednik vlade Stojan Protić primio vrlo ljubazno i obećao svoju podršku, dok su od ministra za agrarnu reformu dr Franje Poljaka ponijeli loš utisak.⁹⁰⁾ Na skupštini u Derventi usvojena su pravila Udruženja zemljoposjednika i izabran centralni i radni odbor. Za predsjednika Udruženja izabran je Nurudinbeg Azabagić, za potpredsjednika Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić, a za potpredsjednika radnog odbora Aristotel Petrović. Sejdalibeg Filipović i Hamdija Tahmišćija su izabrani za tajnike, za blagajnike Milan Despić i Hamdija Mašić, a za odbornika bez posebne funkcije u radnom odboru izabran je Halidbeg Hrasnica.⁹¹⁾ Za sjedište Udruženja zemljoposjednika određeno je Sarajevo. Nakon konstituisanja Udruženja zemljoposjednika i njegovih organizacija po svim kotarevima i većim mjestima, zemljoposjednici će od tada u ime Udruženja javno istupati u zaštiti svojih interesa. Oni će u svim slučajevima kada je u pitanju agrarna reforma davati svoje mišljenje. Najčešći vid djelovanja Udruženja zemljoposjednika su memorandumi, rezolucije i predstavke vezane za agrarnu reformu, koje su posebne delegacije uglednih zemljoposjednika BiH nosile u Beograd najvišim državnim i političkim predstavnicima: regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministru za agrarnu reformu, šefovima političkih stranaka itd.

⁸⁸⁾ Pravda br. 31 od 13. maja 1919.

⁸⁹⁾ Pravda br. 38 od 29. maja 1919.

⁹⁰⁾ Pravda br. 38 od 29. maja 1919.

⁹¹⁾ U centralni odbor su izabrani sljedeći zemljoposjednici: Miralembeg Begović, Suljaga Salihagić, dr Osmanbeg Kulenović, Ibrahimbeg Krupić, Muratbeg Kulenović, Mehmed ef. Đikić, Mehmed ef. Sarić, Miho Preško, Hasanbeg Šahinagić, Ibrahim ef. Rašidkadić, Asim ef. Rezaković, Rifatbeg Sulejmanpašić, dr Sulejmanbeg Hafizagić, Hasanbeg Hrustempašić, Mustajbeg Uzeirbegović i Izetbeg Jahić. Zatim je izabran revizioni odbor i zamjenici, kako za centralni tako i za revizioni odbor. — Pravda, br. 37 od 27. maja 1919.

U političkom i društvenom vrtlogu poslije ujedinjenja u BiH će se uz agrarnu reformu vezati i pitanje Muslimana i njihovog položaja i tretmana uopšte. Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su omogućili feudalnim zemljoposjednicima i vođstvu JMO da revolucionarne akcije kmetova, kao i agrarnu reformu, protumače kao napad na Muslimane uopšte. S obzirom na to da je preko 70% kmetova bilo Srba, kao i da su oni u prevratu, a i kasnije, bili najrevolucionarniji u napadu na feudalne posjede i u pritiscima na odgovorne faktore za radikalno izvođenje agrarne reforme, oko rješavanja agrarnog problema u BiH formiraće se dva dijametralno suprotna tabora: na jednoj strani srpsko seljaštvo — neslobodno i slobodno — i uz njega mlađa inteligencija i političke stranke i grupe koje su na to seljaštvo računale u predstojećim izborima za konstituantu, a na drugoj strani — muslimanski feudalni zemljoposjednici i JMO, uglavnom sa čitavim muslim. stanovništvom uključujući tu i Muslimane—kmetove. Iako je i hrvatsko seljaštvo zahtijevalo likvidaciju feudalnih odnosa, ono nije u tolikoj mjeri kao srpsko seljaštvo učestvovalo u revolucionarnim akcijama. Dakle, na pitanju rješavanja agrarnog problema seljaštvo u BiH nije se okupilo na klasno-socijalnoj osnovi, već na vjersko-nacionalnoj. Kasniji pokušaji da se seljaštvo u borbi za agrarnu reformu okupi na klasnoj osnovi nisu imali vidljivih rezultata. U borbi protiv agrarne reforme zemljoposjednici i JMO su iskoristili nasilja i pljačkanja vršena u vrijeme prevrata i nešto kasnije nad običnim muslimanskim svijetom, to jest nasilja i pljačke kojima nije bio uzrok neriješeno agrarno pitanje, već vjerska i nacionalna netrpeljivost. Ovome treba dodati i nedovoljnu zastupljenost Muslimana u organima vlasti i državne uprave u BiH poslije prvog svjetskog rata, kao i ispade koji su vrijeđali intimna i vjerska osjećanja Muslimana.

Zbog svega što se dešavalo u prevratu, a i kasnije, a vezano je za Muslimane, počev od pljačkanja i paljenja na posjedima aga i begova pa do ubistava i pljačkaških akcija crnogorskih komita u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, predstavnici Muslimana (zemljoposjednici, političari i vjerski funkcioneri) žale se, u početku pojedinačno a kasnije u ime Udruženja zemljoposjednika i JMO, najvišim predstavnicima vlasti: regentu Aleksandru, predsjedniku vlade Stojanu Protiću, ministru za unutrašnje poslove Svetozaru Pribićeviću, predsjedniku Narodne, a kasnije Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiji Šoli i komandantu Druge armijske oblasti vojvodi Stepi Stepanoviću.⁹²⁾

Odgovornim faktorima u Beogradu i Narodnoj vladi u Sarajevu bilo je mnogo stalo do toga da se spriječi i otkloni sve ono što bi dalo povoda JMO i zemljoposjednicima da prikazuju položaj Muslimana u novoj državi kao težak i nesnosan. To se najbolje vidi iz niza akata i telegrama koja predsjednik vlade Stojan Protić i ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribićević šalju Narodnoj, kasnije Zemaljskoj vladi u Sarajevo zahtijevajući da se preduzmu energične mjere protiv svega što narušava ravnopravan i bezbjedan položaj Muslimana u BiH.

Telegramom od 9. januara 1919. Stojan Protić daje do znanja predsjedniku Narodne vlade u Sarajevu da je dobio izvještaj da se u bijeljini

⁹²⁾ Položaj bosansko-hercegovačkih Muslimana u vrijeme prevrata i neposredno poslije stvaranja Kr. SHS opširnije je obrađen u cit. radu Atifa Purivatre, (Formiranje IMO...) str. 396—402.

skom kotaru pljačkaju imanja »Srba muhamedanaca« ističući da se takve pojave ne smiju trpjeti, jer su one klice bezvlašća i anarhije te da to može imati nedoglednih posljedica. On zahtijeva da se preduzme sve kako bi se obezbijedila lična i imovinska sigurnost, i da o preduzetim mjerama lično njega obavještavaju.⁹³⁾ Pribićević pov. aktom br. 2587, od 1. februara 1919, obavještava predsjednika Zemaljske vlade u Sarajevu A. Šolu da je saznao za razna nasilja koja su izvršena nad muslimanskim stanovništvom za vrijeme od kako je u BiH nestalo austrougarske vlasti i da su izvršioci ovih nasilja Srbi. Dalje, u aktu se niže dug spisak zapaljenih i opljačkanih imanja, kao i slučajevi izvršenih ubistava. Na kraju akta se upozorava i preporučuje: »Ako bi se produžilo, ovakav razvoj događaja i ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu. Stoga vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke...«⁹⁴⁾ U vrijeme kada još nije završena mirovna konferencija i kada ni sve zemlje pobjednice nisu zvanično priznale novostvorenu državu Kr. SHS — nepoželjno je bilo da se u svjetskoj javnosti pojavljuje problem Muslimana u BiH. Otuda i insistiranje S. Pribićevića, posredstvom Zemaljske vlade u Sarajevu, da reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević demantuje svoju izjavu koju je dao početkom februara 1919. dopisniku pariskog lista *La temps* Šarlu Riveu (Charles Rivet) o teškom položaju Muslimana u BiH, Sandžaku i Crnoj Gori.⁹⁵⁾

Vlada iz Sarajeva je u svojim izvještajima ministarstvu unutrašnjih djela početkom 1919. isticala da su se nasilja i pljačkanja po selima u BiH događala uglavnom u prevratu i u mjesecima novembru i decembru 1918. godine, a krivicu za to stanje pripisivala je opštoj nesređenosti, kao i nedovoljnoj brizi narodnih vijeća i narodne garde. Međutim, iz izvještaja okružnih oblasti i kotarskih ureda vidi se da je i početkom 1919. stanje na selima nesređeno, da vlasti nemaju autoriteta a ni stvarne moći da seljake natjeraju na poslušnost i na to da mirno sačekaju zakonsko rješenje agrarnog pitanja. Za prikazivanje tog stanja dovoljan je izvještaj kotarskog predstojnika iz Brčkog za januar 1919, koji Narodna vlada u prepisu šalje 29. januara 1919. svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i ispostavama, da bi im kao za primjer ukazala na požrtvovan rad predstojnika iz Brčkog na suzbijanju nereda i nemira na selima. Iz izvještaja kotarskog predstojnika iz Brčkog, i pored toga što se stvari pokušavaju ublaženo prikazati, vidi se da je stanje po selima nemirno. Pored toga što se konstatuje da u kotaru vlada relativan mir i da nema napada na muslimansko stanovništvo, kotarski predstojnik naglašava da je izdao strogo naređenje da se stane na put daljoj pljački imanja i sječi begovske šume, i da je u tu svrhu lično išao na opasnija mjesta — da pokuša lijepim riječima umiriti seljake. Navodi se kako štete trpe samo begovi koji su svojim nečovječnim postupcima odranije izazvali narod, kao i oni koji imaju posjede u siromašnim selima. U izvještaju se kaže da će kotarski upravitelj, pored strogih policijskih mjera, angažovati i

⁹³⁾ ABiH, Telegrami, br. 10/1919.

⁹⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁹⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.152/1919.

uticajne ljude koji će izlaziti u narod u cilju umirenja. Zatim se zahtijeva da se savjetuje begovima da sačuvaju mirnu krv i da nepotrebnim žalbama ne ometaju akciju vlasti i javnih radnika. Napominje se da su veće štete nanesene prvih dana prevrata, ali da su se opet počeli sporadično javljati pokreti kmetova. Uz prepis izvještaja iz Brčkog povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade dodaje da je s raznih mjesta, naročito od uglednih Muslimana, saznao da kotarski upravitelj u Brčkom vrši svoju dužnost sprečavanja pljačkanja i razbojništva sa velikom obazrivošću i samoprijegorom, na čemu mu Narodna vlada odaje puno priznanje. Povjerenik dalje navodi da je iz ličnih izjava pojedinih Muslimana saznao da šefovi političkih vlasti u zemlji ne stoje u pravom kontaktu s narodom i sa njegovim predstavnicima i da iz toga rezultira štetna pojava da su Muslimani u mnogim mjestima zabrinuti i potišteni. Ističući za primjer pozitivan rad predstojnika iz Brčkog na suzbijanju nemira po selima, povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade preporučuje organima vlasti: »da naročito onda kad se radi o javnoj sigurnosti, o zaštiti časti, života i imanja građana ne smije administrativni aparat mirovati, nego mora djelovati i vršiti spomenutu, u pravom smislu riječi najplemenitiju funkciju. Bolja je pogrešna mjera nego nikakva mjera.«⁹⁶⁾ Po svemu izgleda da je mjesnim vlastima bilo više stalo do toga da zadobiju podršku i povjerenje seljaštva nego da se angažuju na zaštiti imovine feudalnih zemljoposjednika. Otuda tolike žalbe zemljoposjednika na organe vlasti zbog njihovog ravnodušnog stava prema postupcima seljaka.

Najveće žarište sukoba i nemira poslije prvog svjetskog rata je područje istočne Hercegovine sve do rijeke Neretve i jedan dio Bosne (Foča, Goražde, Čajniče). U tim predjelima javni mir i poredak je najviše poremećen. Pljačkaške akcije i ubistva koja vrše crnogorske komite ponavljale se iz dana u dan u proljeće 1919. A kako su komite napadale uglavnom muslimanska sela, ovo će imati velikog uticaja na raspoloženje svih Muslimana u BiH. Predstavnici Muslimana su optuživali vlasti da nisu preduzele sve mjere da bi se muslimansko stanovništvo zaštitilo od komita i da je to zbog toga što se radi o Muslimanima. Međutim, sve mjere koje su vlasti preduzimale da se spriječi upadanje komita iz Crne Gore (žandarmerijski krstareći odredi, manje jedinice srpske vojske, naoružavanje ugroženog stanovništva) nisu bile dovoljne.⁹⁷⁾ Pored mnoštva dokumenata i podataka u ABiH o pljačkama i ubistvima koje vrše crnogorske komite, u ovom radu smo se samo ukratko dotakli toga problema, nastojeći da ukažemo na posljedice komitskih akcija. Iako to nije neposredno povezano s agrarnim pitanjem, komitske akcije su uticale na raspoloženje muslimanskog stanovništva i davale mogućnost zemljoposjednicima i JMO da sve mjere vlasti koje se odnose na Muslimane, pa i agrarnu reformu, prikažu kao napad na Muslimane, kao i to da su Muslimani u BiH građani drugog reda i da se ne vodi računa o njihovoj ličnoj i imovinskoj bezbjednosti. Spomenućemo samo Skupštinu Muslimana koja je održana u Sarajevu 30. januara 1920. na inicijativu JMO povodom učestalih pljački i ubistava Muslimana od strane crnogorskih komita u

⁹⁶⁾ ABiH, NV, Prez. br. 469/1919.

⁹⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.508/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 4.126/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 3.647/1919; ABiH, Telegrami 203/1919; ABiH, Telegrami, 281/1919.

bilečkom kotaru. Na tom skupu, koji je održan u prostorijama Careve džamije uz prisustvo 2.000 Muslimana, pored Mehmeda Spahe, Halidbega Hrasnice i Sakiba Korkuta govorio je i imam Ali ef. Kapidžić iz Bileće. On je izjavio da su Muslimani — seljaci u bilečkom kotaru pretrpjeli štetu od preko milion i po kruna. Govornik je napravio razliku između poštenih i nepoštenih, navodeći da ima 50 od 100 ljudi koji svoje prijatelje i rođake iz Crne Gore upućuju koga treba ubiti i opljačkati. Na Skupštini je oštro kritikovana demokratsko-socijalistička vlada Ljube Davidovića, a posebno ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribićević — što nije preduzeo efikasne mjere da se zaštiti muslim. stanovništvo u istočnoj Hercegovini.⁶⁸⁾

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 25. februara 1919, prema izvještajima okružnih i kotarskih predstojnika, izazvale su veliko interesovanje stanovništva BiH. Na njih su različito reagovali seljaci i feudalni zemljoposjednici. Seljaci-kmetovi su sa oduševljenjem primili Prethodne odredbe, jer su postali potpuni vlasnici kmetske zemlje. Međutim, pošto Prethodne odredbe nisu riješile i pitanje beglučke zemlje, odmah će doći do oštih sukoba u proljeće 1919. oko obrađivanja beglučke zemlje. Seljaci odmah počinju da obrađuju beglučko zemljište i ono zemljište koje su nekad u prošlosti, prije 10 ili 20 godina, obrađivali, a kasnije iz razno-raznih razloga izgubili to pravo, ili čak zemljište na koje nikad nisu polagali nikakvo pravo, već samo na osnovu toga što nemaju dovoljno zemlje za obrađivanje. Težnja za zemljom išla je toliko daleko da su seljaci ostavljali svoju zemlju neobrađenu a obrađivali beglučku. Na drugoj strani, Prethodne odredbe su kod aga i begova izazvale zabrinutost i strah da će za kmetsku zemlju dobiti malu odštetu. Međutim, oni su se nadali da će im bar begluci ostati nedirnuti, te zbog

⁶⁸⁾ Sa Skupštine je poslan telegram predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu: »Muslimani grada Sarajeva, skupljeni na javnom zboru 30. januara 1920. godine, saslušavši tužne vijesti o strašnim događajima u Bilečkom kotaru, koji se sve od prevrata neprestano ponavljaju i čine nemogućim život i opstanak Muslimana u Bilečkom kotaru, smatraju da su ovi događaji izraz sadašnjeg nesnosnog protumuslimanskog sistema u našoj državi. Čvrsto smo osvjedočeni, da je za sva ubijanja, pljačkanja i vrijeđanja najsvetijih muslimanskih osjećaja krivo dosadašnje nehajno i pasivno držanje kako centralne vlade u Beogradu, — tako i pokrajinske vlade u Sarajevu, koje uza sve to što im na raspolaganju stoje sva sredstva državne vlasti, nijesu htjele učiniti kraj ovim zločinima, — dok u jednu ruku sadašnja vlada nastoji svim mogućim sredstvima, da na račun muslimana pomogne i nagradi pravoslavne težake-seljake, — dotle u drugu ruku neće da poduzme ni u Bilečkom a ni u drugim kotarevima uspješne mjere da se spriječi potpuno ekonomsko uništavanje ne samo građana već i težaka muslimana, — iz toga se najbolje vidi, da je sistem sadašnje uprave u državi uperen protiv muslimana bez razlike njihovog zanimanja, — protestujući najodlučnije protiv ovakvog držanja vlade muslimani grada Sarajeva, dijele sa svojom braćom u Bileći i drugim mjestima svu tugu i žalost, koja ih pritiskuje i zahtijevaju, da centralna vlada u Beogradu učini već jednom kraj ovom u svakoj pravnoj državi nemogućem stanju, te da i muslimanima dadne svu zaštitu života i imetka koju uživaju ostali državljani«, — ABiH, ZV, Prez. br. 1.435/1920. Koliko su akcije crnogorskih komita bile obimne i koliko su bile ozbiljna smetnja konsolidaciji u istočnoj Hercegovini, najbolje svjedoči napad na komandanta armije u Sarajevu generala Terzića. Naime, 28. marta 1920, u 10 sati prije podne, na putu od Mostara prema Nevesinju, na 33 km. kod Bišine, 10 do 15 naoružanih crnog. komita zaustavilo je automobil generala Terzića te njega i njegove pratioce opljačkali, a zatim ih pustili. — ABiH, ZV, Prez. br. 3.022/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 4.397/1921.

toga otkazuju seljacima obrađivanje beglučke zemlje. Dakle, Prethodne odredbe su u proljeće 1919. godine izazvale kod seljačkog svijeta pretjerano povjerenje u vladu i njenu dobru namjeru, a kod aga i begova — nemir i zabrinutost. Odredbe će zatim izazvati kaos u zemljišnom vlasništvu, tako da će na više mjesta doći do teških sukoba između seljaka i zemljoposjednika i do remećenja opšteg reda i mira.⁹⁹⁾

Od 1. marta 1919. godine, kada je Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva SHS (u daljem tekstu PNP) počelo da radi, pitanje agrarne reforme često će se raspravljati na sjednicama ovog privremenog parlamenta. Na prvom redovnom zasjedanju PNP 16. marta 1919. regent Aleksandar u prijestonoj besjedi i ovoga puta, kao i u Manifestu, ističe potrebu hitnog ukidanja feudalnih odnosa: »Ja posebice ističem hitnost potrebe da se zemljoradnik, posle hiljadu godina teškoga živovanja, oslobodi veza, koje ga čine zavisnim od vlasnika zemlje, koju on radi, i da on postane gospodar grude, koju natapa svojim znojem.«¹⁰⁰⁾ U proljeće 1919. mjesni odbori JMO šalju PNP telegrame u kojima se protestuje protiv Prethodnih odredaba za pripremu agrarne reforme. Zahtijeva se da se kmetska zemlja i hak za 1918. odmah isplati, kao i da se štete nanesene za vrijeme prevrata nadoknade. Na 10, 12, 13, 14. i 16. redovnom sastanku PNP pročitani su protestni telegrami odbora JMO iz Bos. Novog, Sarajeva, Tuzle, Tešnja, Ljubuškog, Sanskog Mosta, Dervente, Dubice, Prijedora, Brčkog, Maglaja, Zenice, Bugojna, Žepča, Konjica, Fojnice i Donjeg Vakufa.¹⁰¹⁾ Sugestiju za slanje telegrama PNP dalo je vođstvo JMO. Pravda, organ JMO, 22. marta 1919. je uz objavljivanje telegrama Mjesnog odbora JMO iz Donjeg Vakufa Predsjedništvu PNP preporučila svim mjesnim odborima JMO da slijede primjer D. Vakufa i da odmah pošalju slične telegrame. Naglašeno je da je to nužno zbog toga da bi se Agrarni odbor PNP obavijestio o raspoloženju Muslimana.¹⁰²⁾ Svi telegrami upućeni PNP sličnog su sadržaja. Za primjer navešćemo telegrame iz Ljubuškog i Bos. Dubice. Telegram iz Ljubuškog glasi: »Uvjereni da objelodanjena osnova agrarne reforme ne zaštićuje interese maloposjednika, tražimo da se maloposjednicima za osiguranje njihove egzistencije nužni broj produktivne zemlje ostavi na slobodno obrađivanje, jer ekonomska propast maloposjednika skopčana je sa propašću skoro svih muslimana. Predsjednik Mjesnog odbora JMO: Tangić«,¹⁰³⁾ a iz Bosanske Dubice: »Protestiramo protiv rješenja agrarnog pitanja, po kojem maloposjednici ostaju bez zemlje. Tražimo, da se hak za god. 1918. odmah isplati, jer se nemamo od čega izdržavati; tražimo da se štete počinjene na muslimanskim imanjima za vrijeme prevrata odmah namire. Za JMO Predsjednik Dr. M. Kadić«,¹⁰⁴⁾ Interesantan je i telegram kmetova iz Sarajevskog polja, poslan sa zbora na Ilidži, a pročitani u PNP 4. aprila 1919. U njemu se zahtijeva da se donese zakon o potpunom oslobođenju kmetova i na kmetskoj i na beglučkoj zemlji, bez ikakvog otkupa ili odštete na njihov

⁹⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.831/1919.

¹⁰⁰⁾ Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kr. SHS, knj. I, str. 18.

¹⁰¹⁾ Stenografske beleške, PNP, knj. I, str. 167—168, 218, 239—240, 278—279, 356.

¹⁰²⁾ Pravda br. 12 od 22. marta 1919.

¹⁰³⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 168.

¹⁰⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 218.

račun.¹⁰⁵⁾ Telegram je značajan zbog toga što on označava prvi organizovan i legalan istup seljaka kmetova u BiH u borbi za zaštitu svojih interesa u provođenju agrarne reforme poslije prvog svjetskog rata.

Uskoro poslije objavljivanja Prethodnih odredaba i prvih početaka provođenja agrarne reforme, protivnici reforme su oštricu svojih napada i kritika upravili na ministra za socijalnu politiku Vitomira Koraća. Od konzervativnih, veleposjedničkih i crkvenih krugova Korać je optuživan da širi bolješevizam, da podstiče seljaštvo na revoluciju i da mu agrarna reforma služi kao sredstvo za korumpiranje i pridobijanje političkih pristalica. Vrhunac tih napada čini interpelacija nar. poslanika Lavoslava Hanžeka, upućena ministru Koraću 21. marta 1919. na 4. redovnom sastanku PNP. U interpelaciji Korać je optužen da je u Sremu (Šid, Ilok, Irig i Ruma) lično rukovodio diobom zemljišta, što je nespojivo sa njegovim položajem, i da je diobu zemljišta u nekim kotarevima i županijama u Slavoniji i Hrvatskoj lično povjerio pojedinim narodnim poslanicima. Navodi se da je ovaj postupak uzbudio javno mnjenje, jer je ministar Korać, ne čekajući odobrenje Prethodnih odredaba od strane PNP, »samovoljno i na svoju ruku započeo s promjenom privatno pravnih zemljišnih odnosa«.¹⁰⁶⁾ Hajka protiv Koraća imala je uticaja na vladu i građanske političare. Nakon uvažene Koraćeve ostavke 1. aprila 1919, osnovano je posebno ministarstvo za agrarnu reformu, a za ministra je postavljen 2. aprila 1919. dr Franjo Poljak, agronom i pravnik, jedan od prvaka bivše Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁰⁷⁾ Samim tim otpali su i prigovori da agrarnu reformu provode nestručnjaci na čelu sa »šusterom« Koraćem, jer se Poljakovoj stručnosti za agrarno-pravna pitanja nije moglo ništa prigovoriti. Prvi ministar za agrarnu reformu Poljak prihvatio je Prethodne odredbe kao temelj u izvođenju agrarne reforme i podnio ih 8. aprila 1919. PNP na odobrenje i potvrdu. Na istoj sjednici PNP podnesena je na odobrenje i »Zakonska osnova o ovlašćenju Ministarskog Saveta po predmetu agrarne reforme« prema kojoj se ovlašćuje ministarski savjet (vlada) da o predmetima, koji su po Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme ostavljeni zakonodavnom uređenju, donosi uredbе koje će imati silu zakona. Uredbe vlade, odnosno minis. za agrarnu reformu, donesene na osnovu ove Zakonske osnove, podneće se zakonodavnom tijelu (Skupštini) na naknadno ustavno odobrenje. Bez obzira na stav PNP, ova osnova postaje zakonom kada je potpiše kralj i kada se objavi u Službenim novinama. Prema tome, ova dva zakonska prijedloga su samo formalno podnesena na odobrenje PNP, pošto su postali zakonom onog momenta kad su objavljeni u Službenim novinama.¹⁰⁸⁾ PNP je odlučilo da izabere posebno tijelo, agrarni odbor, koji bi imao zadatak da prouči Prethodne odredbe i o njima da svoje mišljenje, kako bi ih PNP moglo odobriti i usvojiti. Ovaj odbor izabran je u sporazumu sa parlamentarnim grupama — političkim strankama zastupljenim u PNP. Ovo zbog toga što je agrarna reforma duboko zadirala u društveno-ekonomske odnose, te su sve političke grupe s pravom tražile da učestvuju proporcionalno prema svojoj snazi u radu agrarnog odbora, da u

¹⁰⁵⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 218.

¹⁰⁶⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 42.

¹⁰⁷⁾ Službene novine Kr. SHS, br. 27 od 3. aprila 1919.

¹⁰⁸⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 279—282.

tom odboru budu zastupljene društvene klase koje su zainteresovane za agrarnu reformu i da u njega uđu stručni ljudi. Na osnovu međustranačkog sporazuma izabran je na 15. redovnom sastanku PNP 11. aprila 1919. Agrarni odbor od 23 člana.¹⁰⁹⁾ Međutim, Agrarni odbor se sastao prvi put tek 28. aprila 1919. da raspravlja o Prethodnim odredbama. I od tada su o Odboru počele beskrajne i mučne diskusije. Konačno je preovladalo mišljenje da su Prethodne odredbe nepotpune i da se kao takve ne bi mogle prihvatiti, nego da bi trebalo izraditi detaljniji i precizniji zakon kojim bi se riješila sva pitanja agrarne reforme. Ministar za agrarnu reformu složio se s takvim prijedlogom jer zbog toga ni inače ne bi došlo do zastoja u provođenju agrarne reforme koja se i dalje mogla nesmetano odvijati na temelju Prethodnih odredaba, i obećao da će Odboru podnijeti na diskusiju novi projekat zakona o agrarnoj reformi. Na novi ministrov prijedlog zakona čekalo se dugo i rad Odbora je potpuno stao. U očekivanju ministrovog zakonskog prijedloga pojedini članovi Agrarnog odbora su izradili svoje prijedloge za rješavanje agrarnog pitanja u pojedinim pokrajinama. Tako su se u javnosti pojavila četiri prijedloga: prvi, Živka Nježića, kojim se tražilo radikalno rješavanje agrarnog pitanja, drugi, Halidbega Hrasnice, koji se odnosio na BiH i Novopazarski Sandžak, treći, Voje Marinkovića, za područje Makedonije i Sandžaka i četvrti, Žarka Miladinovića, za rješavanje agrarnog pitanja u Vojvodini.¹¹⁰⁾

Odugovlačenje ministra Poljaka da pred Odbor iznese na diskusiju prijedlog novog zakona o agrarnoj reformi dalo je povoda članu Agrarnog odbora Lavoslavu Hanžeku da u PNP 11. juna 1919. postavi pitanje Poljaku o tome zbog čega nije pred Agrarni odbor iznio, kao što je ranije obećao, novi zakonski prijedlog o agrarnoj reformi. Hanžek je u svom pitanju istakao da je krajnje vrijeme da se agrarno pitanje, kao goruće pitanje za cjelokupan život naroda i države, skine sa dnevnog reda. On je rekao da Agrarni odbor ne može da radi zbog nemarnosti ministra Poljaka. Zatražio je da mu Poljak odgovori zbog čega nije do sada pred parlamentarni odbor iznio prijedlog zakona o agrarnoj reformi i da li će to uskoro učiniti, i na taj način pružiti mogućnost Agrarnom odboru da što prije obavi svoj zadatak.¹¹¹⁾ U opširnom odgovoru na Hanžekovo pitanje ministar Poljak se pravdao da mu nije bilo moguće za kratko vrijeme podnijeti zakonski prijedlog za rješavanje tako važnog i teškog pitanja kao što je agrarna reforma. On je istakao da agrarna reforma nije stala, nego da se izvodi prema Prethodnim odredbama koje imaju snagu zakona. Obavijestio je poslanike da je rad na izradi zakonskog prijedloga o agrarnoj reformi u toku i da će se prijedlog ubrzo naći pred Agrarnim odborom. Dalje, Poljak je izjavio da će od 17. do 21. juna obaviti anketu (razgovor) sa predstavnicima agrarnih interesenata iz svih krajeva zemlje, a posebno iz BiH i Dalmacije, kako bi na osnovu dobi-

¹⁰⁹⁾ U Agrarni odbor su izabrani sljedeći poslanici: Vasa Muačević, Suljaga Sahagić, dr Henrik Krizman, dr Živko Nježić, dr Danilo Dimović, dr Vjekoslav Kukec, dr Žarko Miladinović, Mita Klicin, Mita Mušicki, prota Boža Popović, dr Halidbeg Hrasnica, dr Lavoslav Hanžek, Anton Jagić, Kosta Timotijević, dr Voja Marinković, Velja Vukićević, dr Janko Šimrak, Anton Sušnik, Živojin Rafajlović, Vitomir Korać, Slavko Henč, dr Stipan Vojnić—Tunić i Sava Vukojičić. — Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 319.

¹¹⁰⁾ Pravda br. 65 od 18. septembra 1919.

¹¹¹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 880—881.

jenih podataka i mišljenja mogao iznijeti pred Agrarni odbor zakonski prijedlog na diskusiju.¹¹²⁾

Na agrarnu anketu, održanu u Beogradu od 17. do 21. juna 1919. g., ministar za agrarnu reformu pozvao je iz BiH predstavnike feudalnih zemljoposjednika i seljaka. Anketom je data mogućnost da predstavnici svih klasa i slojeva, zainteresovanih za agrarnu reformu, dađu svoje mišljenje o novom zakonskom prijedlogu o agrarnoj reformi ministra Poljaka kako bi se mogle izvršiti izvjesne izmjene prije nego se prijedlog zakona iznese pred Agrarni odbor PNP. Anketom je pružena mogućnost da se po prvi put, u jednom širem javnom forumu, sastanu predstavnici dviju neposredno suprotstavljenih klasa: age i begovi na jednoj, a seljaci-kmetovi na drugoj strani. U diskusijama, govorima i deklaracijama, kako predstavnika feudalaca tako i predstavnika težaka, pokazala se u punoj oštirini prevelika suprotnost i nepomirljivost između zahtjeva i težnji jednih i drugih. Predstavnici feudalnih zemljoposjednika iz BiH već na početku druge sjednice agrarne ankete 18. juna 1919. izjavili su da neće dalje učestvovati u radu ankete pošto su vidjeli iz ministrovog prijedloga da se ne vodi računa o interesima feudalnih zemljoposjednika i što se predviđa da se i s beglučkim zemljama postupi na isti način kao i sa kmetskim. Izjavu u ime Udruženja zemljoposjednika BiH dao je potpredsjednik Udruženja Konstantin Kostić, zemljoposjednik iz Dervente, u kojoj se, između ostalog, kaže: »Mi nismo protiv riješenju kmetskih odnosa, ni proti otkupu kmeta, ali tražimo za to primjernu i pravednu odštetu. A kakvu nam odštetu priprema sadanji ministar za agrarnu reformu — vidi se najbolje iz njegove nove »poboljšane«, agrarne osnove, prema kojoj bi nam se imalo da isplati u mnogo slučajeva ništa više, nego li 10% od vrijednosti naše zemlje, a ako se uzme predratna valuta, onda ta isplata ne bi prelazila ni 4%. Na sličan se način hoće da postupi i s našim nekmetskim zemljama, tj. zemljama posve slobodnog vlasništva, a to se vidi iz tih pitanja i iz ovih dosadanjih osnova g. ministra Poljaka.«¹¹³⁾ Na kraju izjave posebno se ističe da zemljoposjednici iz BiH ne mogu dalje učestvovati u radu ankete, kojoj stoji na čelu jedan ministar koji im ne priznaje pravo na zemlje koje su vijekovima bile njihove. Zatim, da ne mogu pristati na nepravednu i minimalnu odštetu i da od sadašnjeg ministra ne mogu ništa dobro očekivati.

Predstavnici težaka iz BiH u anketi istakli su svoje zahtjeve i principe za koje će se, kako su istakli, boriti svim sredstvima. Oni su izjavili da kmetovi treba da dobiju zemlju pod kmetskim pravom, bez ikakve odštete feudalcima bilo od države ili koga drugoga. Feudalcima, koji rješenjem agrarnog pitanja ostanu bez ikakvih sredstava za život, može se dati državna pomoć, naročito u zemlji, ako su za zemljoradnju sposobni i ako se obavežu da će je sami obrađivati. Ova se pomoć ne smije ni u kom slučaju smatrati kao odšteta, već jedino kao davanje mogućnosti feudalcima da mogu živjeti od svoga rada kao i drugi težaci. U pogledu kmetske i beglučke zemlje, predstavnici težaka su tražili da se o njima rješava zajedno i na isti način u jednom agrarnom zakonu, naglašavajući da begluci moraju pripasti samo onom ko ih obrađuje, to jest težaci-

¹¹²⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 881—883.

¹¹³⁾ Pravda br. 49 od 26. juna 1919.

ma.¹¹⁴⁾ Shvatanje težaka iz BiH o odšteti feudalcima najbolje se vidi iz odgovora jednog predstavnika težaka kada se na anketi raspravljalo o tome ko treba da plati begovima odštetu — kmetovi ili država: »Mi smo to platili čašću naših žena i djevojaka, smrću najboljih sinova. Hiljade porušenih i popaljenih kuća su svjedoci tome. Nasilje bi bilo natjerati nas da mi plaćamo ono što smo stotinama puta otkupili najdragocijenijim novcem: krvlju našom i naših porodica. Ta imanja su pokloni carske kuće za usluge učinjene njoj.«¹¹⁵⁾

Zemaljskoj vladi u Sarajevu bilo je mnogo stalo do toga da 60 predstavnika težaka iz BiH na agrarnoj anketi budu lijepo primljeni i da im se za sve vrijeme dok su u Beogradu posveti puna pažnja. U telegramu predsjednika Zemaljske vlade Šole ministru unutrašnjih djela Sv. Pribićeviću kaže se: »Molim da pred Nj. K. Vis. predvedete naše izaslanike kmetove i maloposjednike koji su tamo otputovali na agrarnu anketu kako bi isti i sa najvišeg mjesta stekli uvjerenje da se o njima vodi najveća briga i da će kroz najkraće vrijeme uslijediti njihovo potpuno oslobođenje i da zato moraju imati povjerenja u pretpostavljene im vlasti, respektovati njihove službe, kloniti se postupaka na svoju štetu i poštovati tuđe vlasništvo. To naročito s toga treba naglasiti jer se bojati prilikom ovogodišnje žetve, koja već u Hercegovini počinje, da će doći do mnogih sukoba.«¹¹⁶⁾

Regent Aleksandar je primio 19. juna 1919. g. u posjetu delegaciju težaka iz BiH, koja je učestvovala u agrarnoj anketi. Jedan od težaka je pročitao memorandum u kome su izneseni njihovi zahtjevi. Regent je izjavio delegaciji da će on, sa svojom vladom, učiniti sve da se agrarna reforma, koju je obećao narodu Manifestom od 6. januara 1919. g., što prije i što pravednije izvede.¹¹⁷⁾

Snažan impuls rješavanju agrarnog pitanja u BiH dali su i dobrovoljci nakon izvršene demobilizacije početkom ljeta 1919. Jugoslovenski dobrovoljci u srpskoj vojsci na solunskom frontu, kojih je najviše bilo iz BiH, i to uglavnom seljaka, tražili su ispunjenje obećanja datog još 1917. godine. Naime, Vlada Kraljevine Srbije je 1917. godine obećala, svima koji stupe dobrovoljno u srpsku vojsku na solunskom frontu i uzmu učešća u borbama za konačno oslobođenje i ujedinjenje, dati po 5 ha obradive zemlje na slobodno raspolaganje.¹¹⁸⁾ Dušan Vasiljević je sa grupom nar. poslanika u PNP 11. aprila 1919. uputio interpelaciju predsjedniku vlade Stojanu Protiću kojom se traži da se odgovori da li Vlada namjerava da sredi statističke podatke o broju dobrovoljaca, kao i kad će dobrovoljci dobiti zemlju koju im je Vlada Kr. Srbije obećala i na koji se način ta zemlja misli obezbijediti pri sprovođenju agrarne reforme.¹¹⁹⁾ U odgovoru na interpelaciju 20. juna 1919, Protić je izjavio u PNP da vlada računa da ukupan broj dobrovoljaca iznosi otprilike oko 34.000. Da je od toga broja izginulo i od rana i od ratnih bolesti umrlo

¹¹⁴⁾ Glas slobode, br. 104 od 30. juna 1919; Jugoslovenska njiva, Zagreb, br. 26 od 1919 (J. Demetrović, Anketa o agrar. reformi).

¹¹⁵⁾ Glas slobode br. 104 od 30. juna 1919.

¹¹⁶⁾ ABiH, Telegrami, br. 384/1919.

¹¹⁷⁾ Narodno jedinstvo, 21. juni 1919.

¹¹⁸⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1.084/1920.

¹¹⁹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 338—339.

oko 10.000, a da je u životu ostalo svega oko 24.000 dobrovoljaca. Protić je na kraju istakao da su dobrovoljci briga države i da će im se dati obećana zemlja, kao i da će država preuzeti brigu o porodicama poginulih i umrlih dobrovoljaca.¹²⁰⁾

Međutim, dobrovoljci iz BiH su se i prije demobilizacije, dolazeći na odsustvo svojim kućama, uplitali u poslove egzekutivnih vlasti i time još više otežavali i onako tešku situaciju u BiH. Oni su se posebno isticali u davanju podrške seljaštvu, pa i lično učestvovali i prednjačili u pljačkanju i paljenju begovske imovine. Česte su žalbe kotarskih ureda i okružnih oblasti Vladi u Sarajevu na ponašanje dobrovoljaca za vrijeme dok su na odsustvu. Te žalbe stižu i do komandanta Druge armije u Sarajevu vojvode Stepe Stepanovića. Zbog toga je vojvoda 31. decembra 1918. uputio komandantu Timočke divizije naređenje u kome zahtijeva da se sprovede stroga kontrola nad ponašanjem dobrovoljaca za vrijeme odsustva, kao i da se srpskim vojnicima ne dozvoli prodaja i otuđenje odijela, pošto je utvrđeno da pojedine komite — pljačkaši posjeduju odijela srpskih vojnika i na taj način nanose veliku sramotu srpskoj vojsci.¹²¹⁾ Zatim, 31. decembra 1918. vojvoda obavještava Nar. vladu za BiH da se znatan broj dobrovoljaca, koji su iz Dubrovnika bili upućeni u Beograd i Sarajevo, udaljio samovoljno i razišao se po selima i gradovima gdje su im porodice. Vojvoda moli Nar. vladu da izda naređenje građanskim vlastima da pomognu vojnim vlastima u otkrivanju i hvatanju ovih bjegunaca, jer bi ovi bjegunci, ukoliko ostanu kod svojih kuća, mogli biti nosioci nereda i nesigurnosti.¹²²⁾

Osim mjesnih vlasti, na postupke dobrovoljaca žale se i predstavnici Muslimana. U žalbi predstavnika Muslimana rogatičkog kotara regentu Aleksandru na postupke pojedinih Srba prema musul. stanovništvu, koji se ispoljavaju u pljačkanju, vrijeđanju, pa čak i u ubistvima, za dobrovoljce se kaže: »Ove napadaje i ubojstva najviše izvršuju domaći pravoslavni dobrovoljci u srpskoj vojsci — prilikom odsustva kod kuće, koje mesne komande, iako ih civilne vlasti uhapse, puštaju odmah na slobodu, valjda u pomanjkanju vojnih sudova.«¹²³⁾

Po demobilizaciji dobrovoljci iz BiH osnivaju svoju organizaciju Savez dobrovoljaca za BiH sa sreskim odborima po kotarevima. Zahtjevima posredstvom svoje organizacije, dobrovoljci će zadavati mnogo brige vlastima u BiH. Oni se naročito ističu u zahtjevima za radikalno rješavanje agrarnog pitanja i za izgon stranaca i čišćenje činovničkog aparata od onih koji su vjerno služili Austro-Ugarsku, a neprijateljski su raspoloženi prema novoj državi. Zatim, teško je bilo riješiti i materijalni položaj dobrovoljaca. To se najbolje vidi iz izvještaja Okružne oblasti u Travniku za mjesec maj 1920. god., gdje se o dobrovoljcima kaže: »Dobrovoljačko pitanje zadaje i danas mnogo brige i okapanja eksekutivnim vla-

¹²⁰⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 991.

¹²¹⁾ U naređenju se, između ostalog, kaže i ovo: »Imam izveštaja sa više strana da neki razbojnici u odelu naših vojnika napadaju stanovništvo i vrše pljačke, otmachine i čak i ubistva, a s druge strane imam izveštaj da vojnici dobrovoljci iz naše vojske, koji su pušteni na osustvo čine razne izgrede nepokoravajući se mesnim vlastima, pa nije isključena mogućnost da se napred pomenuti razbojnici služe odelom ovih dobrovoljaca na osustvu.« — ABiH, NV, Prez. br. 276/1919.

¹²²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 276/1919.

¹²³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.821/1919.

stima. Makar se dobrovoljci i mirno ponašali, opet oni zadaju prvostepenim vlastima mnogo glavobolje svojim više puta pretjeranim zahtjevima glede podjeljenja zemlje, blaga i novčanih potpora.¹²⁴⁾

III

Na početku provođenja agrarne reforme vidjelo se da su Prethodne odredbe, koje su obuhvatale agrarni problem čitave zemlje, izuzev Srbije od prije 1912, nedovoljne za potpuno rješavanje svih vidova agrarnog pitanja u pojedinim pokrajinama. Međutim, vlada i ministar Poljak nisu bili u stanju da izrade detaljniji prijedlog zakona o agrarnoj reformi, kojim bi se riješila sva agrarna pitanja i koji bi zadovoljio Agrarni odbor i PNP. Sa daljim provođenjem agrarne reforme se nije moglo stati, naročito u BiH. Zbog toga je vlada, odnosno ministar za agrarnu reformu, na temelju Zakonske osnove o ovlaštenju ministarskog savjeta po predmetima agrarne reforme i kraljevog ovlaštenja od 8. aprila 1919, izdala više uredaba i naredaba za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, koje su imale snagu zakona.

Pošto su Udruženje zemljoposjednika i JMO stalno tražili da se hak za 1918. godinu namiri ili isplati, kako bi se obezbijedila egzistencija zemljoposjednika, ministar za agrarnu reformu Poljak izdao je 12. juna 1919. godine Naredbu o popisu dužnoga haka. Ova je Naredba izdata da bi moglo da se utvrdi koliko kmetovi duguju haka u naturi feudalnim zemljoposjednicima za 1918. godinu kako bi država mogla platiti taj dužni hak u smislu člana 4 Prethodnih odredaba. Po Naredbi kotarski uredi su imali zadatak da, posredstvom posebnih povjereništava za pojedina područja, izvrše što brže i što pravilnije popis dužnog haka za 1918, vodeći računa da se ne izvede pretjerana procjena haka. Kotarski uredi su bili dužni da sačinjene popise o dužnom haku periodično šalju ministru za agrarnu reformu, koji je imao da na osnovu postavljenih zahtjeva naredi isplatu dužnog haka.¹²⁵⁾ Udruženje zemljoposjednika je bilo nezadovoljno ministrovom Naredbom i ono je dalo svoj prigovor u vidu protesta. Zemljoposjednici su tražili da se dužni hak za 1918. plati po tržišnim cijenama iz 1919, a ne po maksimalnim od jeseni 1918, kako je to Naredbom određeno. Zatim, da se kotarski uredi ovlaste da isplate hak čim se to popisom utvrdi, jer zemljoposjednici ne mogu dugo čekati isplatu, pošto su u velikoj oskudici, kao i da se riješi pitanje haka za 1919. godinu. Na kraju protesta kaže se: »Ministar za proletarizovanje naših zemljoposjednika 'ima vremena', a što naš svijet propada iz dana u dan, njega se malo tiče. Strašno i sramno.«¹²⁶⁾ Međutim, u nekim mjestima zemljoposjednici se nisu žurili da podnesu prijave o svojim potraživanjima haka za god. 1918. Bilo je više razloga za takav stav. Oni nisu vjerovali da će se taj popis po njih dobro svršiti, a nisu bili ni zadovoljni maksimalnim cijenama iz 1918. U slučaju da dođe do spora oko utvrđivanja visine haka za 1918, hak se utvrđivao na temelju popisa ljetine 1918, što nije moglo zadovoljiti zemljoposjednike, jer su tvrdili da je taj popis nepotpun i daleko ispod stvarnog prihoda. Međutim, najveći

¹²⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.391/1920.

¹²⁵⁾ Naredba ministra za agrarnu reformu od 12. juna 1919. o popisu dužnoga haka, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH za godinu 1919, Sarajevo 1920, str. 119.

¹²⁶⁾ Pravda br. 53 od 8. jula 1919.

razlog takvom ponašanju zemljoposjednika bio je u tome što su se ustručavali da dođu na raspravu pred popisnu komisiju, bojeći se prigovora, pogrdi i eventualnog revolta od strane kmetova. Ovaj njihov strah bio je, donekle, opravdan, jer se inače u društvu, u kafani, na putu, u čaršiji — često događalo da su seljaci svoje bivše age psovali i vrijeđali, a među njima su se naročito isticali dobrovoljci. Age su ove psovke mirno podnosili nadajući se boljim vremenima. Na primjer, u kotorvaroškom kotaru su molbe za popis haka podnijeli samo zemljoposjednici sa strane (oni koji su samo posjede imali u tom kotaru ali u njemu nisu stanovali), dok se od domaćih zemljoposjednika, iako ih je bilo mnogo više, nije niko prijavio. Dalje, u Bos. Novom se nisu uopšte mogle uspostaviti komisije od predstavnika aga i kmetova za popis haka.¹²⁷⁾ I pored toga što hak za 1918. godinu nisu morali plaćati seljaci, nego država, oni su najčešće izjavljivali da su platili sav hak, iako je bilo očigledno da to nisu mogli učiniti, jer je berba pojedinih kultura izvršena za vrijeme prevrata. Naknada za hak za 1918. godinu bila je mala i sporo je stizala. U 1919. godini isplaćeno je zemljoposjednicima za hak iz 1918. svega oko 12 miliona kruna-dinara.¹²⁸⁾

Pošto je Prethodnim odredbama (čl. 2) proglašeno oko 100.000 kmetskih porodica (bilo kao čisti ili kao djelomični kmetovi) u BiH slobodnim vlasnicima kmetskih selišta, ostalo je još da se ta promjena vlasništva unese u zemljišne knjige, to jest da ta promjena dobije i pravnu sankciju. To je učinjeno »Uredbom o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini« od 21. jula 1919. godine. Prema ovoj Uredbi su (čl. 1) bili dužni »svi kotarski sudovi kao gruntovne oblasti u Bosni i Hercegovini bez daljnijega, po zvaničnoj dužnosti (ureda radi), obaviti upis prava vlasnosti na svakom pojedinom kmetskom selištu, u korist bivše kmetske porodice...«, kao i »uknjižiti brisanje prava vlasnosti na takvim nekretninama sa imena dosadašnjeg gruntovnog vlasnika.«¹²⁹⁾ Zahvaljujući gruntovnici, koja je u BiH provedena još pod austrougarskom upravom, i činjenici da su u gruntovnici bila zabilježena kmetska prava kod svih zemljišnih jedinica, na koje je koja kmetska zadruga imala to pravo, Uredba o upisu vlasništva bivših kmetova mogla se u BiH brzo provesti u djelo. Međutim, i Prethodnim odredbama (čl. 22) i ovom Uredbom ograničeno je pravo vlasništva kmetske porodice nad kmetskim selištem — time što se zemlja nije mogla ni otuđiti ni opteretiti. U Uredbi član 3 stoji da: »Radi osiguranja naknade, koju će imati delimično doprineti bivši kmetovi državi za isplatu odštete dosadanjim vlasnicima (agama) kao i radi osiguranja minimuma neotuđivog seljačkog poseda, po naknadnim zakonskim uredbama, imadu kotarski sudovi kao gruntovne oblasti uz upis prava vlasnosti prema čl. 1. i 2. ove Uredbe kod svakog odnosnog selišta, pozivom na ovu Uredbu, u zemljišnim knjigama zabeležiti da se dotične nekretnine do dalje zakonske odredbe ne mogu otuđiti ni pravnim poslovima među živim niti javnom, dobrovoljnom ili ovršnom dražbom,

¹²⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

¹²⁸⁾ Pravda br. 77 od 23. oktobra 1919.

¹²⁹⁾ Uredba o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 131—133.

a ni opteretiti novim teretima, izuzimajući opterećenja za dugovine iz poreza i drugih javnih dažbina«. Ovom Uredbom nisu jasnije i određene regulisane ni prava članova kmetskih porodica, već je samo rečeno u članu 2. treća alineja: »Međusobni pravni odnosi članova pomenutih bivših kmetskih porodica (zadruga) kao novih vlasnika uređuju se dosadanjim običajnim pravom, koje postoji u BiH, dok se isti ne uredi zakonskim putem«.

Ograničavanje punog prava vlasništva nad kmetskim selištima, odredbama prema kojima se zemlja nije mogla ni prodati ni opteretiti, onemogućavalo je promet zemljom i podizanje kredita koji su bivšim kmetovima bili neophodni. Ovo ograničenje vlasništva dosljedno je provedeno u svim zakonima koji se tiču agrarne reforme i kolonizacije. To ograničenje se najteže podnosilo na bivšim kmetskim selištima — zbog toga što su bivši kmetovi, iako su postali slobodni i vlasnici kmetske zemlje koju su obrađivali, ostali i nadalje kreditno nesposobni. Nijedna banka nije htjela dati seljaku kredit u koliko ne posjeduje zemlju kojom može slobodno raspolagati i u nuždi je prodati. Tako su bivši kmetovi u doba kreditne privrede, i pored toga što su postali vlasnici zemlje, morali da žive i rade bez kredita. Oni nisu mogli zamijeniti komad svoje zemlje sa drugim, da bi zaokružili imanje. Zatim, ponekad je bilo potrebno prodati koji komad zemlje da bi se nabavila stoka, oruđe ili nešto drugo bez čega se nije moglo. Dolazilo je do podjele bivših kmetskih zadruga, pa se ni to nije moglo potpuno regulisati. Sva ova ograničenja pogađala su seljaka i nisu mu dala da napreduje.¹³⁰⁾ Zbog odredbe da se zemljište ne može opterećivati niti otuđiti, kmetovske porodice nisu uvedene u baštinske knjige kao potpuni, nego kao privremeni vlasnici, dok se to zakonom ne reguliše. Pitanje prava vlasništva, u skladu sa težačkim zahtjevima, definitivno je riješeno tek 17. maja 1928. godine, kada je donesen »Zakon o bivšim kmetskim selištima i stečenim beglucima«, ¹³¹⁾ prema kojem se brišu kao privremeni vlasnici kmetske zadruge, a upisuju kao pravi vlasnici članovi porodice. Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. godine, i pored odredaba da se bivše kmetsko zemljište ne može ni otuđiti ni opteretiti, riješeno je pitanje kmetskih selišta sa dosta odlučnosti, bar što se tiče držanja zemlje i njenih plodova. Dakle, neposredno poslije nacionalnog oslobođenja bosansko-hercegovački kmetovi su dobili zemlju u puno vlasništvo. Ničim drugim se nije mogla bolje predstaviti nova država širokim seljačkim masama u BiH kao definitivnim ukidanjem kmetskih odnosa. Ovaj akt oslobođenja kmetova najveća je dobit naroda u novoj državi i po njemu se oslobođenje BiH od Austro-Ugarske najjače osjetilo.

Poslije ukidanja kmetskih odnosa, ostalo je da se na isti način riješi i okonča i drugi vid bosanskog agrarnog pitanja tzv. beglučko pitanje. Rješavanju beglučkog pitanja neće se pristupiti brzo i efikasno kao pri ukidanju kmetskih odnosa, iako je ono za bosanskog seljaka bilo isto toliko važno kao i kmetsko pitanje. Beglučko pitanje će dugo vremena

¹³⁰⁾ Šć. Grdić, Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini, Nova Evropa, avgust 1931, br. 2, str. 81—82.

¹³¹⁾ Službene novine Kr. SHS, br. 122 od 30. maja 1928.

biti sporno i oko njega će dolaziti do teških sukoba između vlasnika i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. Za razliku od kmetske zemlje, koja je bila opterećena kmetskim pravom, koju je kmet obrađivao trajno i s koje ga vlasnik nije mogao dići, osim u izuzetnim slučajevima, beglučko zemljište je sa pravnog stanovišta smatrano kao slobodan posjed. Posjedi aga i begova u BiH dijelili su se na kmetsku i beglučku zemlju. Kmetsku zemlju su obrađivali kmetovi i na njoj bili stalno nastanjeni sa tačno određenim pravima i dužnostima, gdje su se u slučaju sukoba između vlasnika i kmeta sporovi rješavali pred organima vlasti. Beglučkom zemljom vlasnik je slobodno raspola-gao i odnos između vlasnika begluka i beglučara shvaćen je kao privatna stvar u koju se vlasti nisu mogle miješati. Za sporove nastale između vlasnika i obrađivača beglučke zemlje nadležni su bili građanski sudovi. Vlasnici, u većini slučajeva, beglučku zemlju nisu obrađivali, ni sami ni u vlastitoj režiji, već su je izdavali u zakup po slobodnoj pogodbi, najčešće za polovinu godišnjeg prihoda, kmetovima ili slobodnim seljacima. Beglučari, obrađivači beglučke zemlje, zvali su se: pridržnici, priorci, prisjevnici, česimlje i napoličari. Njihov položaj je bio gori od kmetskog, naročito ako nisu imali nikakve druge zemlje za obrađivanje, ni slobodne ni kmetske, nego samo beglučku. Okupatorska vlast ih, poslije 1878, nije uvela u zemljišne knjige prilikom osnivanja gruntovnica. Prema tome, njima nije priznata nasljednost, stalnost i ograničenje u davanju haka. Velik broj kmetova imao je i kmetsku i beglučku zemlju. Nepoznat je površinski omjer između kmetskih i beglučkih zemalja, pošto takva statistička snimanja nisu vršena. Redovno su kmetska zemljišta sačinjavala veći, a begluk manji dio posjeda. Koliko je beglučko pitanje za seljake u BiH bilo važno, govori i činjenica da se 1920. godine prijavilo 52.000 seljaka za dobijanje beglučke zemlje koju su dotad obrađivali.¹³²⁾ Na beglučkoj zemlji odnosi između vlasnika i obrađivača bili su slični kmetskim, jedino što beglučar nije imao stalnost ni pravo nasljeđivanja. S pravnog stanovišta tu se radilo o privatno-pravnom ugovoru, a ne javno-pravnom kao kad je u pitanju kmetska zemlja, koji je i jedna i druga strana mogla raskinuti, ali u većini slučajeva to se nije činilo, već se ugovor iz godine u godinu produžavao, a ponedje i nasljeđivao. Posmatrano sa socijalno-ekonomskog stanovišta, beglučki odnosi su veoma slični kmetskim i s tog stanovišta trebalo ih je razriješiti brzo i efikasno kao i kmetske odnose. Međutim, pri rješavanju beglučkog pitanja polazilo se uglavnom od političkih obzira. U okvir ovoga rada ne spada razmatranje nastanka begluka, oko čega je dolazilo, u vrijeme rješavanja ovog pitanja, do žučnih rasprava i diskusija. Dok su feudalni zemljoposjednici isticali da su begluci od davnina njihovi slobodni posjedi, dotle su predstavnici seljaka dokazivali da su begluci uglavnom nastali polovinom XIX vijeka, kad je turska vlast u Bosni oslabila i za vrijeme austrougarske vladavine na razno-razne načine: otimanjem kmetske zemlje, i to najbolje i na najzgodnijim mjestima, uzurpacijom državnih i opštinskih šuma i ispaša, krivim upisom u gruntovnici kmetske zemlje kao begluč-

¹³²⁾ Đoko Perin, *Ekonomski razvittak sela od 1878. do 1928, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, sr. 296.

ke, bez znanja seljaka i poklonima Austro-Ugarske za političke usluge, često u vidu prodaje sa neznatnom cijenom po dunumu.

Da bi se onemogućile pravne smicalice, pomoću kojih su pojedini veleposjednici, nakon donošenja Prethodnih odredaba, izvlačili svoju zemlju ispod dohvata agrarne reforme, vlada je 21. jula 1919. godine izdala Uredbu o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda. Ovom Uredbom su za sve krajeve određene veličine posjeda (maksimumi). Svi posjedi iznad određenih veličina smatrani su kao veliki i prema tome su, u skladu sa Prethodnim odredbama, podvrgavani agrarnoj reformi, a dotle, do podjele agrarnim interesentima, Uredba ih je stavljala van pravnog prometa. Prema ovoj Uredbi, pod udar agrarne reforme će se staviti veliki posjedi u Hercegovini sa preko 50 ha obradivog zemljišta ili 100 ha zemljišta uopšte, u Bosni posjedi preko 150 ha obradivog zemljišta ili 400 ha uopšte, izuzev kotara Novi, Prijedor, Banja Luka, Bos. Gradiška, Derventa, Gradačac, Brčko i Bijeljina, gdje je maksimum određen u visini od 200 ha obradivog zemljišta ili 450 ha zemljišta uopšte.¹³³⁾ Značaj Uredbe za BiH bio je u tome što su u fond agrarne reforme unijete izvjesne površine koje nisu bile pod kmetstvom. I iz ove Uredbe se vidi da su beglučke zemlje u BiH zaobiđene i da im se pokušava dati svojstvo kapital. velikih posjeda, a ne feudalnih.

Da bi se spriječilo otkazivanje beglučke zemlje seljacima koji su tu zemlju obrađivali, što je bila česta pojava poslije donošenja Prethodnih odredaba, i da bi se regulisalo davanje haka sa beglučke zemlje, izdata je 22. jula 1919. godine Uredba o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. god. sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH. Tom Uredbom je propisano da plodove sa beglučke zemlje u gospodarskoj 1918/1919. godini imaju ubrati samo oni seljaci koji su tu zemlju obradili i da ih u tome ne može niko spriječiti (čl. 1), kao i da seljaci obrađivači beglučke zemlje »ne dirajući time nikako u definitivno zakonsko rešenje o dotičnom posedu i načinu njegova obrađivanja, imaju dati vlasniku naknadu u naturi ili novcu, po ustanovljenoj pogodbi ili prema mjesnim običajima« (čl. 3). Osim regulisanja pitanja žetve i davanja haka, u Uredbi stoji da »do daljeg zakonskog rešenja obustavljaju se privremeno sve parnice i izvršenja osuda, koje smeraju na promene u posedovnim odnosima na beglučkim zemljištima« (čl. 9). Međutim, i pored ove Uredbe seljaci nisu pristajali da daju hak sa beglučke zemlje, vlasnici begluka su i dalje otkazivali beglučarima zemlju, a i sudske vlasti su primale otkaze, što nije bilo u skladu sa Uredbom.

Nadopunjujući Uredbu o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH od 22. jula 1919, ministar za agrarnu reformu je 9. avgusta 1919. godine izdao Naredbu o berbi na vinogradima, koje su obradili tzv. četvrtari u Hercegovini. Tom se Naredbom, ne ulazeći do konačnog zakonskog uređenja u pitanje same sopstvenosti i načina obrađivanja na vinogradima u Hercegovini, koji ne stoje pod pravim kmetским odnosom, ali se moraju prosuđivati kao i kolonatski odnosi u Dalmaciji koji su već razriješeni Prethodnim odredbama (čl. 7), određuje da se Uredba o pobiranju plodova sa beglučkih ziratnih zem-

¹³³⁾ Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 133—135.

ljišta u BiH primijeni za godinu 1919. i na odnose između vlasnika zemljišta i vlasnika loze u Hercegovini, koji su poznati pod opštim nazivom četvrtara, ako su obrađivači vinograda ili njihovi prethodnici sami vinograd zasadili. Ukoliko se vlasnici zemlje i vlasnici loze na toj zemlji ne sporazumiju, ne može se od četvrtara tražiti da vlasniku zemlje daju četvrtinu grožđa. U tom slučaju će vlasnici loze (četvrtari) vlasniku zemlje dati naknadu u novcu na osnovu desetinskog paušala dotičnog zemljišta. Sve ostale odredbe Uredbe od 22. jula 1919. godine imaju se primijeniti na četvrtare — vlasnike loze na beglučkom zemljištu.¹³⁴⁾

Uredbe i naredbe koje je propisala vlada, odnosno ministar za agrarnu reformu, u junu, julu i avgustu 1919. godine, u regulisanju agrarne reforme u BiH nisu išle dalje od onoga što je već bilo rečeno u Prethodnim odredbama. Cilj ovih propisa je bio da se seljaštvo u BiH djelomično zadovolji i odvrti od revolucionarnih akcija. Regent i vlada su nastojali da pomoću najjačeg sredstva — agrarne reforme, pridobiju seljaštvo i zadrže ga pod svojim uticajem. Definitivno se odustalo od namjere da se pitanje agrarne reforme, odobrenje Prethodnih odredaba i donošenje konačnog zakona o agrarnoj reformi obavi u Privremenom narodnom predstavništvu. Prema tome, konačno rješavanje agrarnog pitanja ostavljeno je ustavotvornoj skupštini i ustavu. Do tog vremena se provođenje agrarne reforme nije moglo obustaviti iz unutrašnjopolitičkih i spoljnopoličkih razloga. Ono što su seljaci u BiH počeli u prevratu 1918. godine i što su regent i vlada proklamovali i obećali u Prethodnim odredbama 25. februara 1919. godine nije više niko mogao zaustaviti ni odgoditi. Tešku unutrašnju situaciju u tek stvorenoj državi pojačani seljački nemiri, zbog neizvođenja agrarne reforme mogli su je još više pogoršati. Svemu ovome treba dodati snažan uticaj ruske i mađarske revolucije. Sve se ovo moglo nepovoljno odraziti i na spoljnopolički položaj novostvorene države, pošto je još formalno nisu bile priznale neke pobjedničke sile. Kad se sve ovo ima u vidu, onda je sasvim razumljivo što je vladajuća buržoazija činila ustupke seljaštvu, pa makar i po cijenu narušavanja principa svetosti privatne svojine na zemlju. Sve uredbe i naredbe, donesene polovinom 1919, kojima su regulisana pojedina pitanja agrarne reforme u BiH, imale su provizoran i privremen karakter. U svim tim propisima prisutna je odredba »do konačnog zakonskog uređenja«. Protiv ovakvog, makar i privremenog rješenja pojedinih vidova agrarnog problema, seljaštvo u BiH je odlučno ustalo. Pošto ono nije pravilo nikakve razlike između kmetske i beglučke zemlje, već i jednu i drugu smatralo svojom, odlaganje rješavanja beglučkog pitanja bilo mu je potpuno neprihvatljivo. U drugoj polovini 1919. godine seljaci u BiH povećše organizovanu političku borbu za pravilno rješavanje beglučkog pitanja i u borbi za radikalno provođenje agrarne reforme organizovaće se u poseban politički pokret i u posebnu političku stranku. Organizovana politička borba seljaka u BiH u drugoj polovini 1919. god. za radikalno rješavanje agrarnog pitanja — izazvaće reagovanje feudalnih zemljoposjednika, te će i Udruženje zemljoposjednika BiH organizovati čitav niz skupova posvećenih pitanju agrarne reforme.

¹³⁴⁾ Naredba o berbi na vinogradima, koje su obradili tzv. četvrtari u Hercegovini, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 137—138.

Kako je vrijeme odmicalo, tako se i agrarno pitanje u BiH sve više komplikovalo i postajalo predmetom političkog pogađanja i nagađanja između vladajućih faktora i zainteresovanih stranaka. To što je nova vlast htjela da se pri rješavanju agrarnog pitanja ide po nekakvom redu i zakonu, i da se preko tog važnog pitanja pridobiju predstavnici Muslimana za političku saradnju, seljaci u BiH nisu shvatali i nisu htjeli da shvate. Kada su vidjeli da se obećanja, data seljacima u svečanim proklamacijama regenta i vlade, ne izvršavaju, i kada su osjetili da bi u političkoj igri oko agrarnog pitanja mogli biti oštećeni, seljaci u BiH u julu 1919. godine pristupaju organizovanoj političkoj borbi kako bi ostvarili svoje opravdane zahtjeve.

U Sarajevu je 13. jula 1919. godine održan zbor težaka svih vjera i partija sarajevskog kotara, kome je prisustvovalo oko 1.000 težaka. Na zboru je donesena Rezolucija kojom se usvajaju zahtjevi težačkih predstavnika na agrarnoj anketi održanoj u Beogradu 17, 18. i 19. jula 1919. U Rezoluciji se posebno naglašava: »a) Kmet ne može ni u kom slučaju dijeliti zemlju sa vlasnicima, pa ni u okolini gradova, fabrika i lječilišta, jer je on ovu zemlju stotinama godina natapao svojom krvlju i znojem, i to će i od sada raditi i na svojim leđima nositi državu i društvo, pa stoga mora biti samo kmetova; b) hiljadama je kmetova otjerano sa svoje zemlje i prije rata i mi tražimo da se svi oni povrate na svoje staro ognjište, ako do sada nijesu stekli novo ili izumrli, jer Česarovi zakoni i suđenje ne predstavljaju nam pravdu; v) svi veliki posjedi ma u čijim rukama bili i svi begluci, koje težaci rade moraju pripasti samo tim tezacima, jer mi ne možemo biti ničije roblje ma u kom obliku«. Na zboru je izabran odbor od 6 članova, koji treba da zastupa težake sarajevskog kotara pred vlastima i javnošću i da se bori za ostvarenje težačkih zahtjeva. Ovom Odboru stavljeno je u dužnost da Rezoluciju zbora preda predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu i da odmah pozove braću težake iz sve Bosne i Hercegovine da izaberu svoje odbore kao i težaci sarajevskog kotara i da se pobrine da se što prije održi opšti sastanak predstavnika težaka čitave BiH.¹³⁵⁾ Odbor težaka sarajevskog kotara, čiji su članovi težaci Mijo Livančić, Milan Đukić, Ostoja Despić, Nikola Divljan, Smajo Ćosić i upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u BiH Đoko Perin, izdao je Proglas 20. jula 1919. godine tezacima BiH. Na početku Proglasa kaže se: »Došlo je vrijeme da se i naša sudbina riješi, da se jednom odluči, da li ćemo već postati slobodni gospodari na svojoj zemlji ili ćemo i dalje svoju muku i znoj ulagati za drugoga. Ministarstvo u Beogradu sprema zakonski predlog, da ga iznese pred Državno Vijeće, koje će ga uzakoniti i time našu sudbinu zapečatiti. Ako zakon bude dobar, biće dobro i težaku, a ako u zakon što uđe nevaljalo, znate kako će nam biti. Mi smo za ovaj predlog raspitivali i saznali da u njemu ima mnogo odredaba, koje bi mnoge težake upropastile, kad bi se uzakonile«. U Proglasu se navodi da se u zakonskom prijedlogu ministra za agrarnu reformu, koji treba da se podnese na odobrenje u PNP, nalazi i odredba prema kojoj ni sva kmetska zemlja ne bi pripala kmetovima,

¹³⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919; ABiH, Telegrami, br. 445/1919. Rezoluciju su u ime težaka kotara sarajevskog potpisali predsjednik zbora Ostoja Despić i potpredsjednici Mijo Livančić i Smajo Ćosić.

već bi se u blizini gradova, fabrika i banja dijelila između vlasnika i kmetova, što se nije moglo prihvatiti ni za vrijeme Austro-Ugarske, a kamoli danas. Dalje, da se prijedlogom ne predviđa ni da se težaku daju svi begluci koje on obrađuje, a kamoli da se oduzme šta od onoga što vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji, kao i da prijedlogom nije predviđeno da se kmetovi koji su otjerani sa svojih selišta za vrijeme Austro-Ugarske vrate na svoja ognjišta, već je to predviđeno samo za one koje su otjerani za vrijeme prvog svjetskog rata. Ističe se kako će zemljoposjednici imati velikog uticaja pri donošenju konačnog zakona o agrarnoj reformi: »Svi vlasnici bez razlike vjere sklopili su jedno društvo pa sad to društvo kao jedan čovjek radi na sve moguće načine za svoje interese. Njihovi predstavnici stalno borave u Beogradu pa rade u Državnom Vijeću, kod ministara i drugih uplivnih ljudi, po novinama i svagdje gdje misle, da može koristiti njihovim interesima. Oni su svojim radom i doterali, da su onakve stvari ušle u zakonski predlog«. U Proglasu se kaže da će se sve ostvariti onako kako zemljoposjednici žele, ako težaci i dalje ostanu skrštenih ruku i ako i dalje budu mirno gledali kako se njihova sudbina rješava bez njih. Međutim, to ne smije biti. U rješavanju teškove sudbine mora se i njegov glas čuti. Prije nego se donese konačan zakon, mora i težak reći svoju riječ. A da bi to mogao, on mora najprije da se organizuje. Svi težaci, bez obzira na vjeru, moraju ući u jedno društvo u kome će izabrati ljude u koje imaju povjerenja da u ime njihovo govore. A kad oni budu govorili, moraće se svagdje čuti i poštovati njihov glas. Pozivanjem seljaka BiH da se organizuju, Odbor težaka sarajevskog kotara u Proglasu iznosi i osnovne karakteristike težačke organizacije: »Ova naša organizacija nije politička stranka niti to smije biti. Ona je samo privremeno ujedinjenje seljaka bez razlike partije i vjere, da zastupaju i brane svoje interese u pitanju agrara. Čim se agrar riješi kako treba naš je cilj postignut i mi prestajemo dalje raditi. Stoga svaki težak može i treba da stupa u političku stranku za koju misli da je najbolja, ali u ovoj našoj zajednici da se nađemo svi«. Proglasom su pozvani težaci BiH da odmah održe kotarske težačke skupštine i da na njima izaberu dva ili tri predstavnika u koje imaju povjerenje — da govore u njihovo ime. Predstavnici težaka, izabrani na težačkim skupštinama, treba da dođu u Sarajevo 24. avgusta 1919. godine na skupštinu predstavnika težaka iz svih kotara BiH.¹³⁶⁾

Inicijativu Sarajevskog težačkog odbora svesrdno su prihvatili seljaci u svim krajevima BiH. Mjesec avgust 1919. godine protekao je u održavanju težačkih skupština po sjedištima kotara i kotarskih ispostava. Organizatori ovih skupština su većinom pravoslavni sveštenici, seoski učitelji, bivši srpski dobrovoljci, ugledniji težaci, kao i oni koji su prvi svjetski rat proveli u austrougarskim zatvorima i logorima.¹³⁷⁾ Samo 10. avgusta 1919. održane su težačke skupštine u Doboju, Nevesinju, Bi-leći, Žepču, Sanskom Mostu, Bos. Gradiški, Ključu, Bos. Šamcu, Krupi, Bos. Kostajnici¹³⁸⁾ i Donjem Vakufu.¹³⁹⁾ Zatim, iz arhivskih dokumenata

¹³⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919. — Proglas Odbora težaka sarajevskog kotara od 20. jula 1919.

¹³⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.245/1919.

¹³⁸⁾ ABiH, Telegrami, br. 496/1919.

¹³⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.810/1919.

se vidi da su težačke skupštine u avgustu 1919. održane u Bos. Novom, Prijedoru,¹⁴⁰⁾ Srebrenici,¹⁴¹⁾ Bihaću,¹⁴²⁾ Jajcu,¹⁴³⁾ Bos. Brodu,¹⁴⁴⁾ Bijeljini,¹⁴⁵⁾ Gradačcu,¹⁴⁶⁾ Čapljini, Bugojnu,¹⁴⁷⁾ Stocu¹⁴⁸⁾ i Foči.¹⁴⁹⁾ Na težačkim skupštinama seljaci su se upoznali sa zahtjevima težačkih predstavnika na agrarnoj anketi u Beogradu od 17, 18. i 19. juna 1919, sa Rezolucijom donesenom na zboru težaka sarajevskog kotara 13. jula 1919. i sa Proglasom Odbora težaka sarajevskog kotara od 20. jula 1919. upućenog svim težacima BiH. Svi ovi dokumenti su od strane seljaka prihvaćeni i odobreni, a naročito je pozdravljena inicijativa Odbora težaka sarajevskog kotara da se osnuje težačka organizacija. Na težačkim skupštinama su izabrani težački odbori i po dva do tri delegata za težačku skupštinu koja treba da se održi u Sarajevu 24. avgusta 1919. godine. Iz izvještaja okružnih i kotarskih vlasti vidi se da je na težačkim skupštinama najviše bilo prisutno srpsko seljaštvo, dok je hrvatsko, a naročito muslimansko, prisustvovalo u znatno manjem broju.

Skupština predstavnika težaka iz čitave BiH održana je 24. i 25. avgusta 1919. godine u Sarajevu, u Domu srpskih društava. Skupštini su prisustvovala 154 delegata, koji su izabrani na javnim težačkim skupštinama u 43 kotara. Jednu desetinu delegata sačinjavali su bivši dobrovoljci u srpskoj vojsci koji su prisustvovali Skupštini u vojničkim uniformama. Na Skupštini su mogli govoriti samo predstavnici kotareva, koji su imali punomoć od svojih birača, a ostali su mogli prisustvovati samo kao gosti i posmatrači. Zahvaljujući opširnom izvještaju predstavnika vlasti pol. pristava dra Vasiljevića, u stanju smo da prikažemo rad ove veoma značajne Skupštine na kojoj je konstituisan težački pokret koji će od ovog momenta posredstvom svog odbora nastupati u ime težaka BiH.

Skupštinu je otvorio upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u BiH Đoko Perin sljedećim riječima: »Svrha je skupštine da se i narod iz ovih krajeva privikne učestvovati u vlasti. Danas su se sastali ovdje zastupnici svih težaka iz Bosne i Hercegovine da kažu svoje mišljenje o »Predlogu zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa«. Bez naroda se ne može raditi o narodu, i ako oni koji ovom zemljom upravljaju hoće mira i reda, moraju slušati glas onih čije se kože ovaj zakon najviše tiče. Nije svrha ove skupštine nipošto da organizuje težake politički u jednu partiju, svaki težak može ići po svome slobodnom uvjerenju u onu partiju u koju hoće. Danas samo svi težaci bez obzira na vjeru i političku partiju moraju da zauzmu svoje stanovište o pitanju koje se njih najviše tiče, a to je agrarno pitanje.«¹⁵⁰⁾ Za predsjednika Skupštine

¹⁴⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.247/1919.

¹⁴¹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919.

¹⁴²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.368/1919.

¹⁴³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.465/1919.

¹⁴⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.493/1919.

¹⁴⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁸⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.180/1919.

¹⁴⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.312/1919.

¹⁵⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919 — Izveštaj pol. pristava dra Vasiljevića sa Skupštine težaka iz BiH održane u Sarajevu dne 24. i 25. avgusta 1919.

izabran je Nikola Divljan, za potpredsjednike Vidoje Mijatović i Murat Uzunović, a za zapisničara Kosta Krajšumović. Nakon pročitanih pozdravnih telegrama kralju Petru I i regentu Aleksandru, Đoko Perin je obrazložio prijedlog vlade i ministra za agrarnu reformu za rješavanje agrarnih odnosa, posebno iznoseći one odredbe koje ne mogu zadovoljiti težake u BiH. Poslije Perina opširno je govorio Risto Đokić. On je u svom izlaganju odao posebno priznanje vojsci srpskih težaka, istakavši da su težaci u BiH danas na dohvat ekonomske i političke slobode — zahvaljujući pobjedama te vojske i vojske velikih saveznika. Izražava opšte nezadovoljstvo težaka što se odugovlači sa radikalnim rješavanjem agrarnog pitanja i što vlada ima obzira prema feudalcima u BiH. To nezadovoljstvo težaka zbog nerješavanja agrarnog pitanja Đokić u svom govoru slikovito prikazuje: »Begovi su danas preplavili Beograd vođeni kojekakvim našim plaćenim izrodima. Oni tamo šetaju od ministra do ministra i misle da mogu održati još svoju vlast i dalje sisati kmetove. Ali im ni svi ministri ovoga svijeta ne mogu pomoći. Na nama težacima leži ova država, mi smo je svojim znojem i svojom krvlju stvorili i u njoj mora biti kako mi hoćemo ili ove države neće biti. Nas težaka ima devedeset od stotine i svi ostali moraju, htjeli ne htjeli da se za nama okreću i da rade kako našim interesima odgovara. 50% srpskih dobrovoljaca su kmetovi i oni danas moraju da daju hak kao i prije oslobođenja. Kad su slomili neprijatelja, oni su mislili da su dohakali i Švabi i begu, ali se ljuto prevariše. Švabin dug pade nami na leđa, a agama ministri hak utjeruju.«¹⁵¹⁾ Zatim govori da se težaci, ukoliko žele da ostvare svoje zahtjeve, moraju dobro staleški organizovati i slomiti svaki otpor na putu svog oslobođenja. Poručuje agama i gazdama da će im težaci dati hak po leđima ako dođu da ga uzmu. Zadržava se na uredbama koje je izdala vlada i ministar za agrarnu reformu i oštro ih kritikuje. Ističe da te uredbe ne važe, jer su donesene bez volje i znanja težačkih masa. Spominje pojedine srpske zemljoposjednike, trgovce i političare (Jeftanoviće, Besaroviće, Hadžidamjanoviće, Petrakije i ostale čaršinlije) koji su bili poznati kao austrofili i kmetoderi, a danas dižu glave da zastupaju narod. Ali svršeno je s tim, jer narod ima svoje ljude koji će ga voditi pravim putem. Govoreći o narodnoj inteligenciji, Đokić je rekao da ona treba da se solidariše s narodom i da je težaci neće iznevjeriti. Govor Riste Đokića cijela Skupština je pozdravila i odobrila.

U toku dva dana, koliko je trajala Skupština, govorilo je više predstavnika težaka. Većina ih je nadugo i naširoko govorila o težačkim nevoljama, o spremnosti težaka da se svim sredstvima bore za pravedno rješavanje agrarnog pitanja. Govornici su proglašavali rat svima koji se ne solidarišu s težačkim zahtjevima, naročito građanima koji su eksploatisali težaka pod Austro-Ugarskom, pa to i sada u novoj državi čine. Izraženo je nezadovoljstvo težačkih masa zbog odugovlačenja agrarne reforme, pjevale su se pjesme kralju i srpskoj vojsci, ističući da seljačka i demokratska Srbija mora pomoći težacima u BiH da postanu vlasnici zemlje koju obrađuju. Predstavnik vlasti na Skupštini u svom izvještaju navodi da su pojedini govornici napadajući vladu, ministra za agr. reformu i njegov zakonski prijedlog za rješavanje agrarnih odnosa — bili

¹⁵¹⁾ Isto.

stvorili takvu atmosferu da mu se na momente činilo da prisustvuje nekom sastanku sovjeta radnika, seljaka i vojnika u Rusiji. Svi govornici koji su istupali na Skupštini mogu se podijeliti u dvije struje: na radikalnu i umjerenu. Brojniji su bili oni koji su zahtijevali radikalno rješavanje agrarnog pitanja. Oni su tražili da se sa beglučkim zemljama postupi na isti način kao i sa kmetskim i da se bivšim feudalcima ne daje nikakva odšteta ni od države niti od bilo koga drugoga. Za njih su age i begovi ljudi koji ne žive od svog rada. To su paraziti koji su posjede stekli pljačkom, otimačinom i svojim društvenim položajem. Među radikalnijim su se posebno isticali Risto Đokić, Savo Delić, Marko Gaković i Dragutin Janjić. Umjereniji su realnije gledali na rješavanje agrarnog pitanja. Oni nisu odobravali pretjerane zahtjeve težaka, osuđivali su bilo kakvo nasilje i pristajali su na djelomičnu odštetu zemljoposjednicima. Za ublažavanje pretjeranih zahtjeva Skupštine zalagali su se Đoko Perin i pop Dušan Subotić. Na kraju izvještaja pol. pristav konstatuje da je drugog dana na Skupštinu došao komunista Savo Kapor i tražio da govori. Pošto nije imao punomoć da je izabran od strane težaka za delegata, pristav mu nije dozvolio da govori, zbog čega je on protestovao kod predsjednika, a zatim odmah napustio Skupštinu.

Nakon dvodnevnog raspravljanja o »Prijedlogu zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa«, Skupština je donijela Rezoluciju u kojoj su izneseni zahtjevi težaka BiH u pogledu rješavanja agrarnog pitanja i izabrala stalni odbor od 30 članova,¹⁵²⁾ koji će se brinuti da se agrarno pitanje riješi u skladu sa Rezolucijom. Ovom Odboru stavljeno je u dužnost da odmah na osnovu Rezolucije izradi memorandum u kome će se detaljnije i opširnije obrazložiti težački zahtjevi. Memorandum će posebna delegacija, koju će Odbor izabrati iz svoje sredine, nositi u Beograd da ga preda regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministrima i šefovima političkih partija.¹⁵³⁾

Polazeći od osnovnog načela da zemlja pripada onima koji je obrađuju, u Rezoluciji koja je donesena i usvojena na Skupštini težačkih predstavnika BiH, traži se da se u rješavanju agrarnog pitanja u BiH usvoje sljedeći zahtjevi težaka:

1. Zemlja pod kmetskim pravom pripada samo kmetu, i on je ne može sa vlasnikom feudalnih prava ni u kom slučaju dijeliti. Vlasnici

¹⁵²⁾ U Odbor su izabrani sljedeći predstavnici težaka: Nikola Divljan, težak iz kotara Sarajevo; Murat Uzunović, težak iz kotara Foča; Mihajlo Simović, težak iz kotara Rogatice; Risto Đokić, težak iz kotara Visoko; Mladen Ivanović, težak iz kotara Višegrad; Ostoja Despić, težak iz kotara Sarajevo; Miho Livančić, težak iz kotara Sarajevo; Marko Gaković, težak iz kotara Bos. Krupa; Đuran Krljić, težak iz kotara Bihac; Mile Balaban, težak iz kotara Petrovac; Nikola Mršić, težak iz kotara Sanski Most; Sofro Stanimirović, težak iz kotara Bijeljina; Stojan Milićević, težak iz kotara Gradačac; Matija Miladinović, težak iz kotara Srebrenica; Mihajlo Vidaković, težak iz kotara Zvornik; Luka Brkić, težak iz kotara Brčko; Rašid Salanović, težak iz kotara Maglaj; Veljko Grgurević, sveštenik iz kotara Jajce; Stipo Silanović, težak iz kotara Zepče; Simo Jarčević, težak iz kotara Bugojno; Niko Brajković—Aničić, težak iz kotara Bugojno; Dragutin Janjić, težak iz kotara Prnjavor; Dušan Subotić, sveštenik iz kotara Gradiška; Staniša Perduv, težak iz kotara Banja Luka; Redžep Velić, težak iz kotara Prijedor; Ivan Oroz, težak iz kotara Derвента; Mile Đurđević, težak iz kotara Bos. Novi; Risto Kojović, težak iz kotara Trebinje; Vidoje Mijatović, težak iz kotara Stolac; Meho Isaković, težak iz kotara Stolac — ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919.

¹⁵³⁾ Isto.

feudalnih prava ne treba da dobiju nikakvu odštetu ni od države ni od kmetova.

2. Svi kmetovi otjerani sa čitluka od 1878. do oslobođenja 1918. treba da se vrate na svoju zemlju i da postanu puni vlasnici te zemlje, ako nisu već na drugom mjestu naseljeni kao kmetovi ili samostalni težaci. Ako je na zemlji otjeranog kmeta drugi težak stekao kmetsko pravo, ili kupio tu zemlju pa je sam radi, ili je kao beglučar otprije rata radi, otjeranom kmetu treba dati beglučku ili državnu zemlju.

3. Begluci treba da pripadnu samo težacima po načelu da je sva zemlja onoga koji je obrađuje. Begluci na kojima su nastanjeni težaci treba da pripadnu onima koji danas na njima rade. Svi ostali begluci podijeliće se onima težacima kojima zemlja bude najpotrebnija, a na prvom mjestu onima koji danas na njima rade. Analogno se postupa i sa pustarama. Crkvama i vakufskim ustanovama treba da se ostavi samo onoliko zemlje koliko je potrebno za vrt. Oni begluci koji su postali na osnovu brisanja kmetskog prava i krivim upisom pri uvođenju gruntovnice — ne treba da se plaćaju, a isto tako ni begluci koji su postali prisvajanjem seoskih ispaša. Za begluke koji postoje iz turskog vremena vlasnici treba da dobiju odštetu. Odšteta će se plaćati prema paušalu. Bogati težaci treba da plaćaju sami a za sirotinju, dobrovoljce, siročad ili roditelje poginulih dobrovoljaca treba da plati država. Begluci kmetodera treba da pripadnu državi bez ikakve odštete, a država da ih podijeli težacima koji nemaju zemlje ili je malo imaju.

4. Usvaja se odredba iz zakonskog prijedloga kojom se određuje da država preuzme na sebe dugove bivših kmetova koji su se oslobodili kmetskog odnosa po ranijem fakultativnom načinu otkupa.

5. Usvaja se i odredba prema kojoj će se ustanoviti minimum zemlje koja ima pripasti težacima u pojedinim krajevima. Tražimo da se odredi koliko može iznositi površina i najvećih posjeda.

6. Isto tako usvajamo i odredbu zakon. prijedloga kojim se određuje da se zemlja koja pripadne težacima ne može otuđiti ni zadužiti do stupanja na snagu zakona koji će ovu stvar urediti.

7. Pošto su mnoge šume pri uvođenju gruntovnice, zbog ondašnje neobaviještenosti težaka, upisane na sadašnje vlasnike bez ikakvog prava na to, a mnoge je i austrougarska uprava poklonila za političke usluge, potrebno je da se pregleda i ustanovi koje su to šume i da se one od vlasnika oduzmu i proglase opštinskim i državnim. Sve šume treba da pređu u državni i opštinski posjed, a samo manji komadi šuma koji se nalaze između težačkih posjeda treba da se dadnu dotičnim težacima, ako su ih ovi odgojili. Isto tako opštinska ili državna zemljišta koja se odrede za pošumljavanje, u sporazumu sa dotičnim opštinama, treba dati onim težacima koji se obavežu da će ovu zemlju pošumiti. Težacima i dalje treba da ostane pravo da iz šuma podmiruju svoje potrebe. Svakom selu gdje ima na raspolaganju zemlje treba osigurati ispašu. Onim selima kojima je oduzeta ispaša i na nju naseljeni strani kolonisti treba vratiti zemljište za ispašu. Isto tako, šume oduzete od sela i date kolonistima imaju se proglasiti kao zajedničke za sva okolna sela. Sve krčevine u opštinskim i državnim šumama treba da se predaju težacima koji su ih iskrčili.

8. Zemlje pojedinih ljudi i opština koje je ranije država nepravedno prisvojila — treba da se povrati u prijašnje stanje.

9. Tražimo da se odmah i kod nas uvede zakon o seoskim opštinama i da se osnuju seoske opštine kao u Srbiji.

U Rezoluciji se ističe da se agrarno pitanje može riješiti pravedno ako vlada prije rješavanja i izdavanja zakona prethodno sasluša i usvoji zahtjeve težaka. Izražava se žaljenje što se i danas, u slobodnoj državi, interesi težaka zapostavljaju, a naročito što se pri sastavljanju zakonskog prijedloga o rješavanju agrarnog pitanja nisu uzeli u obzir zahtjevi težaka dati u anketi u Beogradu 17, 18. i 19. juna 1919. godine. Zatim se pozivaju svi narodni poslanici iz BiH da u Privremenom narodnom predstavništvu zastupaju težačke zahtjeve, ukoliko misle ubuduće tražiti povjerenje naroda. Rezolucijom se pozivaju i težaci iz ostalih pokrajina Kr. SHS da se i oni zauzmu za svoje interese. Stavlja se u dužnost Odboru da nađe puta i načina da težaci iz čitavog kraljevstva zajednički i sporazumno porade oko pravednog rješavanja agrarnog pitanja. Dalje se pozivaju težaci u BiH da u vlastitom interesu održavaju red i mir, i da kao slobodni ljudi mirno i trezveno učestvuju u državnom životu. Na kraju Rezolucije izjavljuje se da je ovo organizovanje samo privremeno ujedinjenje seljaka, bez obzira na partiju i vjeru radi zastupanja i odbrane svojih interesa u pitanju agrara.¹⁵⁴⁾ Odmah nakon održane Skupštine, delegacija predstavnika težaka BiH predala je 26. avgusta 1919. predsjedniku Zemaljske vlade za BiH one težačke zahtjeve koje je potrebno odmah riješiti, kako bi se obezbijedilo pravilno izvođenje agrarne reforme i kako bi se stišao revolt seljaštva prouzrokovan nerješavanjem beglučkog pitanja. Delegacija je posebno zahtijevala obustavu davanja haka sa beglučkog zemljišta.¹⁵⁵⁾

Na Skupštini težačkih predstavnika od 24. i 25. avgusta 1919. konstituisana je Težačka organizacija BiH, koja će pokušati da seljake organizuje i okupi na klasnoj osnovi i da agrarno pitanje izdvoji iz vjerskog i nacionalnog okvira. Ova će se organizacija sve do juna 1920. godine posredstvom svog organa, Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, izabranog na Skupštini 24. i 25. avgusta 1919, boriti za radikalno sprovođenje agrarne reforme, a posebno za rješavanje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima težaka. Kao vanstranačka organizacija, zasnovana isključivo na klasnoj i staleškoj osnovi, ona je u toku devet mjeseci svoga postojanja podsticala vladu i političke stranke da riješe agrarno pitanje u BiH onako kako to težaci zahtijevaju. Kada u svojim nastojanjima nije uspjela, Težačka organizacija se 7. juna 1920. pretvara u političku stranku pod nazivom Savez težaka BiH i od tada istupa samostalno u borbi za težačka prava.¹⁵⁶⁾

U isto vrijeme kada su se održavale težačke skupštine po kotarevima i izvodile pripreme za Skupštinu težačkih predstavnika u Sarajevu,

¹⁵⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919 — Rezolucija težaka Bosne i Hercegovine donesene na Skupštini težačkih predstavnika, koja je održana 24. i 25. avgusta 1919. godine.

¹⁵⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.781/1919.

¹⁵⁶⁾ Težački pokret, organ Saveza težaka BiH, Sarajevo, br. 9 od 15. juna 1920; Todor Kruševac, Bosanski agrar posle 1918. godine — Pregled, Sarajevo, novembar 1928, str. 295—296.

održavaju se u avgustu 1919. po svim mjestima u BiH skupštine zemljoposjednika na kojima se biraju predstavnici za skupštinu zemljoposjednika koja je održana u Sarajevu 1. septembra 1919. godine. Na ovoj Skupštini, kojoj je prisustvovalo oko 500—600 zemljoposjednika iz čitave BiH, a među njima 30 zemljoposjednika Srba i Hrvata i oko 30 žena (hanuma) zemljoposjednica na galeriji, Udruženje zemljoposjednika je dalo ocjenu dotadašnjeg izvođenja agrarne reforme u BiH i u vidu Rezolucije iznijelo osnovne primjedbe i zahtjeve zemljoposjednika.¹⁵⁷⁾ S obzirom na značaj koji je imala Skupština i s obzirom na publicitet koji joj je dat u javnosti, opširnije ćemo prikazati njen rad na osnovu stenografskog zapisnika. Nakon pročitanih pozdravnih telegrama kralju Petru I i regentu Aleksandru, sekretar Udruženja zemljoposjednika Sejd Alibeg Filipović podnio je izvještaj o radu centralnog i radnog odbora Udruženja zemljoposjednika BiH, iznoseći sve mjere koje je Udruženje preduzimalo da bi zaštitilo interese zemljoposjednika. On je upoznao Skupštinu sa svim predstavkama, rezolucijama i memorandumima koje su posebne delegacije nosile u Beograd regentu, predsjedniku vlade i ministru za agrarnu reformu, kao i sa utiscima koje su delegacije stekle kod pojedinih ličnosti prilikom razgovora i predaje ovih dokumenata. Na kraju je istakao da se Udruženje svojim dosadašnjim radom afirmisalo i da mu i vlasti posvećuju pažnju kao značajnom faktoru, koji se ne može mimoći u rješavanju agrarnog pitanja. U svom dužem izlaganju predsjednik Udruženja Nurudin Azabagić govorio je o veoma teškom položaju Muslimana-zemljoposjednika, o istorijatu agrarnih odnosa u BiH, o Prethodnim odredbama, uredbama i naredbama vlade i ministra za agrarnu reformu, kao i o nejednakom stavu vlasti prema zemljoposjednicima i prema težacima. On je rekao da je pod pritiskom propagande, koja se vodila u prilog seljaka i koji su sve više i više proširivali svoje zahtjeve, vlada izdavala uredbu za uredbom koje su bile vrlo često u suprotnosti jedna sa drugom. Ukoliko te uredbe nisu odgovarale seljacima, nisu se mogle ni sprovoditi. Tako je seljak u BiH došao do uvjerenja da je apsolutni gospodar na selu, da za njega državna vlast ne postoji i da u vezi sa držanjem zemlje nema obaveza, bez obzira na to da li na zemlju ima pravo ili ne. Azabagić je zamolio predstavnike zemljoposjednika da, kada dođu u svoja mjesta, umire narod i da mu kažu da će centralni odbor učiniti sve što je u njegovoj moći da se zaštite prava zemljoposjednika. Dalje, da ne zaborave da je snaga zemljoposjednika u njima samima, u jakoj organizaciji zemljoposjednika, i da nastoje da se organizacija zemljoposjednika što bolje i što jače izgradi. Dr Halidbeg Hrasnica je, s obzirom na to da je član Agrarnog odbora u PNP, upoznao Skupštinu o svom radu i radu ovih tijela na rješavanju agrarnog pitanja. Istakao je da je kao predstavnik JMO uz pomoć Suljage Salihagića nastojao da upozna i Agrarni odbor i PNP o stavu zemljoposjednika, i da im je uspjelo da uz podršku nekih članova Agrarnog odbora odbace Prethodne odredbe kao nepotpune i nedovoljne a time i njihovo sankcionisanje u PNP, kao i da su u Odboru doprinijeli da se odbace i zakonski prijedlozi o agrarnoj reformi ministra Poljaka. On je rekao da u PNP ima više stranaka i da jedne stranke stoje na stanovištu koje je povoljnije za

¹⁵⁷⁾ ABiH, Telegrami br. 529/1919.

zemljoposjednike, a druge na takvom stanovištvu koje nije nimalo povoljno za zemljoposjednike. Zatim je upozorio Skupštinu da će se od sada, nakon ostavke vlade Stojana Protića 1. avgusta 1919. i formiranja demokratsko-socijalističke vlade na čelu sa Ljubom Davidovićem, u pogledu agrarne reforme stvari loše odvijati po zemljoposjednike, jer Demokratska zajednica nastoji da agrarnom reformom pridobije seljake u BiH. Drugi govornici na Skupštini, Šukri ef. Alagić, Hamid ef. Kurbegović i Sinanagić, govorili su o teškom položaju zemljoposjednika, o nesavjesnim političarima i agitatorima koji bune seljake protiv zemljoposjednika, kao i o prirodi bosanskog feudalizma, koji se, prema njihovom mišljenju, ne može upoređivati sa pravim evropskim feudalizmom, jer je položaj kmetova u BiH povoljan i jer su oni, izuzev rijetkih slučajeva, sa zemljoposjednicima živjeli u slozi dok nije došlo do prevrata 1918. godine. Zanimljivo je da je jedan govornik (Spahić) prigovorio rukovodstvu Udruženja da je u svojoj aktivnosti i suviše bojažljivo i pomirljivo, i da bi ubuduće trebalo da bude upornije i agresivnije u borbi za zaštitu prava zemljoposjednika.

Skupština zemljoposjednika je, za razliku od Težačke skupštine, protekla mirno i bez incidenata, što je konstatovao i predstavnik vlasti dr Vasiljević.¹⁵⁸⁾

Zemljoposjednici su na Skupštini donijeli Rezoluciju u kojoj su izneseni osnovni zahtjevi zemljoposjednika u pogledu rješavanja agrarnog pitanja u BiH. Ti osnovni stavovi i zahtjevi zemljoposjednika jesu:

1. Načelno se pristaje da se kmetski odnosi u BiH razriješe u smislu Manifesta regenta Aleksandra od 6. januara 1919. na pravedan način za oba interesenta, tj. seljacima zemlja a zemljoposjednicima puna odšteta za oduzetu zemlju.

2. Traži se da se sve do sada izašle naredbe i uredbe o sređivanju agrarnih odnosa u BiH odmah ukinu i da se stanje nastalo provođenjem tih uredaba i naredaba proglasi za nevažeće. Smatra se da Privremeno narodno predstavništvo, koje je oktrojem a ne voljom naroda izabrano, kao ni vlada koja je iz tog Predstavništva proizišla, nisu kompetentni da rješavaju tako važno socijalno-ekonomsko pitanje kao što je agrarna reforma.

3. Najenergičnije se protestuje protiv Uredbe o prenosu prava vlasništva u zemljišnim (gruntovnim) knjigama sa zemljoposjednika na kmetove — sve dotle dok se u sporazumu sa zemljoposjednicima i na njihovo potpuno zadovoljstvo ne isplati potpuna vrijednost za kmetska selišta.

4. Isto se tako protestuje protiv Uredbe o slobodnim (beglučkim) zemljama i šumama, pa se zahtijeva da se beglučke zemlje, kao čisti i apsolutni posjed zemljoposjednika, ostave netaknuta prema današnjem stanju u gruntovnim knjigama. Zahtijeva se da vlasti u najkraćem roku omoguće, svim svojim autoritetom, potpuno i nesmetano raspolaganje zemljoposjednika sa beglučkim zemljama.

5. S obzirom na sadašnje bijedno stanje većeg dijela zemljoposjednika, zahtijeva se da se zaostali hak iz 1918. i dospjeli iz 1919. godine što prije podmire, u naturi ili u novcu, prema tržišnim cijenama. Nazodluč-

¹⁵⁸⁾ Pravda br. 65 od 18. septembra 1919 — Stenografski zapisnik Skupštine Udruženja zemljoposjednika za BiH održane 1. septembra 1919. u Sarajevu; ABiH, Telegrami br. 529/1919.

nije se ograđuje od Naredbe ministra za agrarnu reformu za popis dužnog haka, odnosno od postupka kako se provodi procjena haka iz 1918.

6. Traži se da vlasti osiguraju zemljoposjednike od daljih napada i pljačkanja a posebno da se obezbijedi imovina na beglučkim zemljištima.

7. Štete počinjene za vrijeme prevrata, a i kasnije, treba da se odmah procijene i da se oštećenim zemljoposjednicima odmah isplati odšteta.

U Rezoluciji se zadužuje centralni odbor Udruženja zemljoposjednika da u što kraćem roku izradi memorandum, koji će sadržavati minimalne i decidue zahtjeve zemljoposjednika i koji će delegacija zemljoposjednika predati regentu Aleksandru.¹⁵⁹⁾

Nakon održane Skupštine, predsjednik Udruženja zemljoposjednika Nurudin Azabagić, potpredsjednici Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić te zemljoposjednik Aristotel Petrović su 2. septembra 1919. posjetili predsjednika Zemaljske vlade Atanasija Šolu i zamolili ga da se udovolji sljedećim zahtjevima Udruženja zemljoposjednika: prvo, da se naredi da komisije za popis dužnog haka ne ureduju po selima, nego u kancelarijama kotarskih ureda; drugo, da se osigura prihod u naravi sa beglučkih zemljišta, tj. da vlasnik od onih proizvoda koji su sada u sazrijevanju dobije ugovorenu količinu u prirodu i, treće, da se ishodi naredba prema kojoj bi se zemljoposjednicima mogao dati predujam na račun odštete za zemlju.¹⁶⁰⁾

Skupština težačkih predstavnika u Sarajevu od 24. i 25. avgusta i Skupština Udruženja zemljoposjednika od 1. setembra 1919. godine predstavljaju vrhunac borbe u 1919. god. između dva protivnička tabora, između težaka i zemljoposjednika, za i protiv agrarne reforme. Pojačana aktivnost težaka i zemljoposjednika uslovljena je nizom uredbi i naredbi vlade i ministra za agrarnu reformu izdatih u ljeto 1919, kao i zakonskim prijedlozima min. za agr. reformu za konačno sređenje agrarnih odnosa. Ove uredbе i naredbe, donesene u skladu sa Prethodnim odredbama, koje su predstavljale postepeni prelaz iz privremenog stanja u stanje definitivne agrarne reforme, nisu mogle zadovoljiti ni težake ni zemljoposjednike u BiH. Umjesto da ove mjere vlade i minis. za agr. reformu smire seljaštvo u BiH, one su ga još više ogorčile i podstakle da osnuje svoju organizaciju i da povede još ogorčeniju borbu za radikalno rješenje agrarnog pitanja, a iz tog kompleksa naročito beglučkog.

Međutim, poslije održanih skupština, dolazi do izvjesnog stišavanja. To opadanje aktivnosti Težačke organizacije i Udruženja zemljoposjednika prouzrokovano je skoro dvomjesečnom krizom vlade i Privremenog narodnog predstavništva. Predsjednik koncentracione vlade Stojan Protić podnio je 1. avgusta 1919. ostavku zbog ličnog sukoba za Pribićevićem i zbog različitog gledanja Narodne radikalne stranke i Demokratske zajednice na pitanja unutrašnje politike i uprave, agrarne reforme i saobraćaja. Na 58. red. sastanku PNP od 4. avgusta 1919. pročitana je sa obrazloženjem ostavka Stojana Protića. Pored neslaganja sa ministrom unutrašnjih djela Sv. Pribićevićem, i pored nemogućnosti da se ni poslije 9 mjeseci saobraćaj konsoliduje, Protić kao razlog za svoju ostavku navodi i agrarnu reformu: »Razlike u obimu i načinu izvođenja agrarne reforme

¹⁵⁹⁾ Pravda br. 61 od 4. septembra 1919 — Rezolucija zemljoposjednika BiH; Pravda, br. 65 od 18. septembra 1919.

¹⁶⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.009/1919.

između mene i Ministra za agrarnu reformu koji u svom radu ne samo nalazi podržanja, nego izgleda i podsticanja u tom pravcu kod svoje strane. (Misli se na Demokratsku zajednicu — primjedba M. G.). Ove se razlike osjećaju i u Narodnom Predstavništvu u tolikoj mjeri, da umalo nije došlo do krize min. za Agr. Ref. u Narodnoj Skupštini za vreme mog odsustva od dužnosti«. Dalje se u ostavci navodi da su stranački odnosi u PNP postali nepodnošljivi i da štampa Demokratske zajednice javno naglašava potrebu rekonstrukcije vlade. Kao neposredni povod za ostavku, Protić navodi pisanje i kampanju listova Demokratske zajednice o popunjavanju upražnjene episkopske stolice u Đakovu, o čemu je i vlada raspravljala. Prema Protiću, ta je kampanja protiv Vatikana i episkopata povedena u javnosti tako nezgrapno i netaktilno da je direktno štetila državnim interesima.¹⁶¹⁾ Kriza nastala usljed podnošenja ostavke koncentracione Protićeve vlade — nije dugo trajala. Tadašnji predsjednik PNP Dragoslav Pavlović izložio je regentu Aleksandru situaciju i predložio, na osnovu snaga pojedinih parlamentarno-partijskih grupacija, da se obrazovanje vlade povjeri Ljubi Davidoviću, predsjedniku parlamentarnog demokratskog kluba. Međutim, njemu nije uspjelo da sastavi jednu širu — koncentracionu vladu, kako je prvobitno glasio njegov mandat, već mu je uspjelo da sastavi koalicionu vladu Demokratske i Socijaldemokratske stranke. Na 59. red. sastanku PNP od 23. avgusta 1919. Davidović je podnio na diskusiju vladinu deklaraciju. U svom govoru on je u kratkim potezima upoznao PNP kako gleda na političke prilike tog momenta i izložio koje krupnije poslove misli iznijeti na ocjenu i rješenje PNP. Posvećujući punu pažnju agrarnoj reformi, on je rekao: »U agrarnom pitanju produžice se izvođenje sistema koji je rešen i objavljen uz pristanak svih grupa političkih. (Misli se na Prethodne odredbe — primjedba M. G.). U tom izvođenju neće biti odstupanja od postavljenih principa. Hitnijim tempom nego dosele, vlada će se postarati da unese potpunu izvesnost i pravnu jasnoću za sve zainteresovane. Preuzimajući eksproprisane velike posede pod državnu upravu, stvorice nužne preduslove, za što brži prelaz definitivnom izvođenju reforme naseljavanjem i repatriranjem. Prema dobrovoljcima imaju se najhitnije i u punoj mjeri ispuniti državne obaveze o besplatnom davanju zemlje. Isto tako pravda se ima učiniti prema siromašnim zemljoradnicima — invalidima i prema ratnoj siročadi. Zakonskim putem rešice se pitanje odštete (naknade) za razrešene feudalne odnose i eksproprisane velike posede i stvoriti finansijske ustanove za to«. ¹⁶²⁾

Prilikom diskusije o deklaraciji demokratsko-socijalističke vlade u PNP, Protić je šire obrazložio razlike u pitanju agrarne reforme između njega i minis. za agr. reformu Franje Poljaka, te između Radikalne stranke i Demokratske zajednice. Po njegovom mišljenju, Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme, koje je donijela njegova vlada 25. februara 1919, trebalo je da budu sankcionisane u PNP, jer se u posljednjem članu Prethodnih odredaba kaže da one stupaju na snagu danom proglašenja u Službenim novinama Kr. SHS i da imaju da se podnesu Narodnom predstavništvu na naknadno odobrenje. One su PNP podnesene na odo-

¹⁶¹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 85.

¹⁶²⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 91.

brenje 8. aprila 1919. god. i privr. parlament trebalo je da ih potvrdi ili da izvrši izvjesne izmjene. To bi tek tada, prema Protiću, bila prava zakonska osnova na kojoj bi se mogla provoditi agrarna reforma. Istakao je da je kao predsjednik vlade nastojao da te odredbe postanu zakonom, ali bez uspjeha. Međutim, minis. za agr. reformu je mimo njegove volje izdao niz naredaba i uredaba koje se pozivaju na Prethodne odredbe koje još nemaju svoju pravu zakonsku snagu. On smatra da je sve što je učinjeno u izvođenju agrarne reforme nezakonito i da se tako u jednoj iole pravnoj zemlji ne bi smjelo raditi. Mjesto da se potruži da Prethodne odredbe dobiju sankciju PNP, minis. za agr. reformu išao je naopakim putem. On je sa Agrarnim odborom počeo da radi zakonski prijedlog o konačnom uređenju agrarnih odnosa, o čemu vlada nije bila upoznata. Protić u svom govoru iznosi da je upozoravao ministra Poljaka — da je njegov put nepravilan, da PNP treba da usvoji Prethodne odredbe, i pored toga što Agrarni odbor i stranački klubovi u privremenom parlamentu smatraju da su one nedovoljne. Ništa ne bi smetalo da se prihvatila ta zakonska osnova, iako mala i nepotpuna, jer bi se imalo bar nešto za dalji rad. A poslije toga je ministar Poljak mogao, prema pokazanom raspoloženju PNP, raditi konačan zakonski prijedlog, o kome bi naprije vlada raspravljala pa tek onda PNP i Agrarni odbor. Dalje, Protić je rekao da minis. za agr. reformu u svom radu nije poštovao ni Prethodne odredbe, već je mnoge stvari radio nezakonito i na svoju ruku. Za ovo je kao primjer naveo nezakonito oduzimanje beglučke zemlje u brčanskom kotaru.¹⁶³⁾

Protić je smatrao da je potrebno da opširno iznese razloge neslaganja sa ministrom Poljakom i s načinom kako se provodi agrarna reforma. On je to učinio i zbog sebe i zbog Radikalne stranke. Naime, među težacima u BiH vladao je mišljenje da je Protić protivnik radikalnog rješavanja agrarnog pitanja i da je zaštitnik feudalaca. Takav utisak su stekle težačke delegacije iz BiH prilikom svojih posjeta Protiću kao predsjedniku vlade i jednom od prvaka Radikalne stranke. U to vrijeme bilo je veoma nepopularno izjašnjavati se protiv agrarne reforme, jer bi to značilo sigurno gubljenje zeljačkih glasova na izborima za ustavotvornu skupštinu. Stoga se nijedna politička stranka, nijedan političar, — nisu otvoreno izjašnjavali protiv agrarne reforme. Kritičari agrarne reforme samo su izjavljivali da su oni protiv načina kako se ona provodi i da su protiv toga da se ona izvodi mimo Privremenog narodnog predstavništva. Pošto agrarnu reformu u to vrijeme nije bilo moguće provesti na drugi način, to je značilo da su oni protivnici agrarne reforme uopšte. Političke stranke koje su se zalagale za agrarnu reformu otvoreno su napadale one stranke koje su nastojale da onemoguće ili ublaže reformu. One su to činile da bi pridobile seljačke mase, a i zbog straha od seljačkih nemira i revolucije. Kao potvrdu ovoga stava navešćemo govor minis. za agr. reformu Poljaka, održanog 10. jula 1919. god. u PNP. Polemišući s poslanicima koji su osuđivali način na koji se izvodi agrarna reforma, on je, između ostalog, rekao: »Ja sam već prije istakao, da ne mislim nikoga u ovoj kući sumnjičiti, ali imade van ove kuće velika falanga interesenata, koji čine sve moguće, da bi osujetili

¹⁶³⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 103—104.

provedbu agrarne reforme. Na njihovu adresu ja govorim, i govorio sam sada na njihovu adresu, a nisam se nadao, da bi to mogao uzeti na sebe ko od gospode poslanika. Završiću gospodo; hoću samo da upravim reč na falangu takovih protivnika agrarne reforme, koji bi ju želeli pokopati ili onemogućiti, neka se toga čuvaju, jer ako se ne bi rešavala agrarna reforma ovim načinom, kojim se rešava u našoj državi i u državi Čehoslovačkoj, moglo bi se dogoditi, da se rešava onim načinom, koji neće biti niti njima niti nama dovoljan i pouzdan da možemo provesti kao što valja konsolidaciju naše države.¹⁶⁴⁾

Pišući o agrarnoj reformi u 1919. i 1920. god., Vitomir Korać iznosi da su ga, za vrijeme dok je agrarna reforma bila u nadležnosti njegovog ministarstva (20. XII 1918 — 2. IV 1919.), izdašno u vladi pomagali u pitanju agrarne reforme predsjednik vlade Protić, starčevićanac Petričić, svi ministri iz bivše Hrvatsko-srpske koalicije i Bosanci ministri, izuzev Spahe, dok su, naprotiv, nekadašnji članovi srpskog opozicionog bloka činili poteškoće. Kad se formirala Demokratska zajednica, tada su demokrati iz Srbije napustili svoju opoziciju prema agrarnoj reformi, ali je zatim Protić prešao na drugu stranu barikade. Tada je izgledalo da će konzervativni, veleposjednički i feudalni elementi, koji su otpali od Demokratske zajednice, ojačati stranu i poziciju Protićevu. Zatim su se, prema Koraću, svi konzervativni elementi okupili oko Protića: od slovenačkih klerikalaca, hrvatsko-slavonskih i vojvođanskih veleposjednika, pa do bosanskih begova i kmetodera.¹⁶⁵⁾

Davidovićeve demokratsko-socijalistička vlada nije mogla uspješno da radi pošto nije imala kvoruma, a ni sigurne i stalne većine u PNP. To se najbolje vidi iz rezultata glasanja prilikom odobravanja vladine deklaracije i davanja povjerenja vladi u PNP 26. avgusta 1919. Od 246 poslanika, koliko ih je glasalo, za vladu je glasalo 127 a protiv nje 119 poslanika. Opoziciju Davidovićevoj vladi činili su u PNP poslanici Radikalne stranke, Narodnog i Jugoslovenskog kluba. Oni su, da bi onemogućili rad vladi, provodili tehničku opstrukciju u PNP. Poslanici opozicije nisu prisustvovali sjednicama PNP, izuzev jednog, koji je za to bio određen i koji bi od predsjedavajućeg tražio da konstatuje da li ima po poslovniku dovoljan broj poslanika da bi PNP moglo punovažno raditi. Pošto bi predsjedavajući konstatovao da nema kvoruma, jer je poslovnik predviđao veliki kvorum, zaključio bi sjednicu i zakazivao je, sa istim dnevnim redom, za sljedeći dan. I tako se to iz dana u dan ponavljalo dok Davidović nije podnio ostavku vlade početkom oktobra 1919. Međutim, kako mandatori krune, a među njima i Protić, nisu mogli sastaviti vladu s parlamentarnom većinom, mandat je ponovo povjeren Davidoviću, koji je po drugi put sastavio koalicionu vladu demokrata i socijalista.¹⁶⁶⁾

IV

Nakon dvomjesečne krize vlade i formiranja druge vlade Ljube Davidovića 18. oktobra 1919, Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH ponovo upućuje zahtjev vladi — da se neka hitna pitanja iz ob-

¹⁶⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. III, str. 256.

¹⁶⁵⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu...*, str. 18—19.

¹⁶⁶⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 133; Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi I*, Beograd 1948, str. 18—19.

lasti agrara odmah riješe, jer ne trpe odlaganja. Prema zaključku sjednice Težačkog odbora od 2. novembra 1919, otišla je u Beograd 4. novembra težačka delegacija, u kojoj su bili predsjednik Odbora Nikola Divljan i potpredsjednici Vidoje Mijatović i Meho Isaković da predsjedniku vlade Ljubi Davidoviću uruči predstavku sa zahtjevima težaka iz BiH. U predstavi Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra 1919. kaže se da je, prema zaključku Težačke skupštine od 24. i 25. avgusta, dolazila kod predsjednika vlade Davidovića početkom septembra 1919. deleg. težaka i da mu je predala rezoluciju i memorandum Težačke organizacije BiH. Međutim, da su od tada prošla dva mjeseca a da se ništa nije učinilo da se zahtjevima težaka udovolji. Ističe se da je to omela dvomjesečna kriza vlade.

U predstavi Težačkog odbora od 3. novembra 1919. se uglavnom insistira na rješavanju beglučkog pitanja, te se u vezi sa tim zahtijeva i obrazlaže:

1. Najveći nemir u zemlji izaziva davanje haka sa beglučkih zemalja. Težaci u BiH ne mogu se nikad pomiriti s tim da i danas ima neko pravo da traži hak sa zemlje koju oni obrađuju. Za njih je hak znak ropstva koji nije u skladu sa današnjim vremenom. Pošto težaci ne daju hak sa beglučke zemlje, niti će ga davati, moli se predsjednik vlade da ga ukinе. Kad se našao put i način da nestane haka sa kmetskih zemalja, neka se nađe i za hak sa beglučkih zemalja, pa da nestane i ovaj posljednji znak vjekovnog ropstva. Moli se da se ova stvar odmah riješi, jer bi se u protivnom mogao poremetiti mir u zemlji. »Mi smo do danas uticali na težake, da očekuju rješenje ovog pitanja redovitim putem, a od danas skidamo sa sebe odgovornost, jer smo mi više nemoćni prema gnjevu težaka«.

2. Vlasnici begluka pokušavaju da izigraju agrarnu reformu na više načina:

a) Prema Uredbi o pobiranju (žetve) priroda u 1919. god. sa beglučkih ziratnih zemljišta od 22. jula 1919, zemlju imaju da obrađuju do konačnog rješenja agrarnog pitanja oni težaci koji su se na zemlji zatekli 27. februara 1919, kada su izašle Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. Ova čista i jasna Uredba ne poštuje se više i od pobiranja ljetine kod mnogih ureda ne uzima se u obzir, iako nije ukinuta. Vlasnici otkazuju težacima begluke i rade na sve moguće načine da ih s njih odstrane, kako bi u momentu konačnog rješenja agrarnog pitanja zemlja bila slobodna i pripala njima. Po svoj BiH na dnevnom su redu tužbe vlasnika, i to preko sudova, da se težaku oduzmu begluci. Sudovi uglavnom ne uvažavaju navedenu Uredbu i osuđuju težake na gubitak zemlje. Zahtijeva se da se naredi da Uredba od 22. jula 1919. važi do konačnog rješenja agrarnog pitanja.

b) Mnogi vlasnici prodaju svoje begluke da bi na taj način izbjegli agrarnu reformu, tako da se masovno vrši sramna trgovina beglucima na račun težaka. Zahtijeva se da se Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda od 21. jula 1919. protegne od velikih begluka i na najmanje begluke do konačnog rješavanja tog pitanja.

c) Mnogi vlasnici isjekoše i prodadoše šume sa beglučkih zemalja, iako težak ima u njima pravo servituta. Time se težak lišava potrebne građe i goriva, i lišava se dobra koje je on dobrim dijelom odgojio i

očuvao. I ovo vlasnici čine da izigraju agrarnu reformu. Zahtijeva se da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja do konačnog rješenja agrara, jer će se u protivnom beskorisno upropastiti mnoge šume.

3. Kako su mnogi begluci otežani težacima za vrijeme rata, u vrijeme dok oni nijesu bili kod svojih kuća, potrebno bi bilo da se ovo ispravi i da se begluci vrate u stanje u kome ih je rat zatekao. Pošto je ovo već učinjeno sa kmetskom zemljom, traži se da se isto učini i sa beglučkom.

U predstavci se još traži da se odobrenih 7 miliona kruna za krajeve koji su u ratu postradali i pogorjeli odmah pošalju u te krajeve — kako bi se do zime mogle izgraditi kuće za stanovanje, kao i da se otpiše neplaćeni porez za ratne godine u pogorjelim i postradalim predjelima. Zatim da, iako je predviđeno da će država preuzeti na sebe dug kmetova za otkupljenu kmetsku zemlju, privatne banke i dalje traže od bivših kmetova dug i to egzekutivnim putem. Moli se da se zabrani privatnim bankama naplata duga.

Na kraju predstavke se kaže da konačno rješenje agrarnog pitanja ne trpi više odlaganja, jer odugovlačenje podržava stare i stvara nove sukobe. Pošto je u ovom pitanju zainteresovano 90% stanovništva BiH, neophodno bi bilo da se ono što prije riješi. Težački odbor posebno ističe da se nada povoljnom rješenju agrarnog pitanja — zbog toga što je na čelu vlade Davidović: »Poznajući Vas kao istinskog prijatelja naroda, i kao državnika, koji moć i slavu države zasniva na sreći mase naroda, nadamo se da ćete ovu našu predstavku uvažiti jer se i ona osniva na istim načelima i da ćete nas otpremiti braći težacima sa dobrim glasom«. ¹⁶⁷⁾

Raspravljajući o predstavci Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra 1919, ministarski savjet je delegirao ministra za socijalnu politiku Vitomira Koraća da otputuje u Sarajevo i da se kod zainteresovanih, u prvom redu kod Težačkog odbora i Udruženja zemljoposjednika, informiše o svim detaljima i momentima važnim za agrarnu reformu. Korać je delegiran zbog odsustva ministra za agrarnu reformu Poljaka, koji se nalazio na liječenju. Po dolasku u Sarajevo, ministra Koraća je 16. novembra 1919. intervjuisao urednik lista **Glas naroda** — o svrsi njegovog dolaska, o stavu demokratsko-socijalističke vlade prema agrarnom pitanju u BiH i o tome na koji način vlada misli da riješi pitanje begluka i odštete zemljoposjednicima. Korać je izjavio da je u posljednje vrijeme predsjedniku vlade i minis. za agr. ref. poslano mnogo predstavki težaka BiH o pitanju haka za ovu godinu i uopšte o pitanju begluka, kao i da su se i dobrovoljci obraćali lično njemu radi rješavanja njihovog pitanja. Pošto bi bilo neizvodljivo da i u jednoj i u drugoj stvari pozove stotine ljudi u Beograd na konferencije, smatrao je da je bolje da sa stručnjacima dođe u Sarajevo — pa da na licu mjesta raspravi ova pitanja. U pogledu opšteg stava prema agrarnoj reformi, vlada će se pridržavati temeljnog načela da zemlja mora pripasti onome ko je obrađuje i da niko ne može imati više zemlje nego što je sam sa svojom porodicom može da obradi. Međutim, ovo načelo se neće moći odmah provesti. Korać smatra da je agrarno pitanje u BiH najlakši problem na polju agrarne reforme. Nema problema u parcelizaciji, jer

¹⁶⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920; Težački pokret, br. 1 od 15. februara 1920.

se zna šta ko obrađuje. Problem je samo u tome da se vidi šta će biti s onima koji su se do sada izdržavali zemljišnom rentom. Govoreći o odšteti, Korać je rekao da je kao socijalista načelni protivnik odštete, ali pošto je Prethodnim odredbama obećana odšteta, onda to treba riješiti zakonom koji bi se donio tek poslije izbora, pošto se sam narod o tome izjasni. Po mišljenju Koraćevom, između kmetske i beglučke zemlje, gledano sa socijalno-ekonomskog stanovišta, nema nikakve razlike, već je ta razlika samo pravne prirode.¹⁶⁸⁾

17. novembra 1919. godine ministar Korać je u svečanoj sali Zemaljske vlade BiH u Sarajevu održao sastanak (zvanično anketa o agrarnom pitanju) sa Težačkim odborom za rješavanje agrarnog pitanja u BiH. S Koraćem su na anketi bili i stručnjaci (načelnici, savjetnici i referenti) iz minis. za agrarnu reformu, minis. za socijalnu politiku, Agrarne direkcije, povjereništva ZVBiH za šume i rude, odjeljenja ZVBiH za pravosuđe i poljoprivredu i delegacije minis. finansija. U svojstvu eksperata anketi su prisustvovali dr Stjepan Kukrić, sekretar »Prosvjete« Vasilj Grdić, fra Jozo Markšić, sekretar Saveza srpskih zemljorad. zadruga Đoko Perin, dr Lujo Novak, dr Živko Nježić, dr Milan Srškić, dr Nikola Stojanović i dr Dušan Vasiljević. Od strane Težačkog odbora bila su prisutna 24 težaka sve tri konfesije: Srba 12, Hrvata 7, Muslimana 5. Težaci iz Kraljevine nisu bili zastupljeni. Vjerovatno da zbog udaljenosti nisu mogli doći. Predsjedavajući Korać je otvorio anketu i zamolio prisutne da mirno i s punom odgovornošću raspravljaju o veoma važnom pitanju koje je na dnevnom redu. Istakao je da će o svemu što bude raspravljano na anketi referisati ministarskom savjetu, koji će na osnovu toga izgraditi svoj stav prema beglučkom pitanju.

Prije nego se prešlo na raspravu, pročitana je predstavka Težačkog odbora predsjedniku vlade od 3. novembra 1919, koja će biti temelj rasprave na anketi. Zatim je Đoko Perin pročitao izjavu težaka BiH: »Težaci Bosne i Hercegovine žale:

1. što ni poslije godine dana od oslobođenja ne vide rješenje agrarnog pitanja;

2. što se od ovog pitanja, za koje ima samo jedno rješenje, a to je da se težak oslobodi robstva i da mu se stvori prilika, da uživa plodove svoga truda i rada, prave razne kombinacije na račun državnih, privrednih i socijalnih interesa zemlje;

3. što smo mi težaci, koji smo uvijek imali pred očima opšte narodne interese i borili se za njih, silom prilika prinuđeni, da kao jedna klasa stupimo u javnost;

4. što se mi težaci, najdržavotvorniji elemenat na kome se može sazdati moćna i napredna država, gonimo na put koji se može pretvoriti u stranputicu.

Žaleći ovo, tražimo da se današnje nesnosno agrarno stanje što prije uredi, jer to zahtijevaju najveći državni i narodni interesi.«¹⁶⁹⁾

¹⁶⁸⁾ Glas naroda, List Demokratske stranke BiH, Sarajevo, br. 118 od 17. novembra 1919.

¹⁶⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920, Zapisnik ankete, koja je o predmetu rješavanja agrarne reforme održana 17. novembra 1919. u Sarajevu sa Težačkim odborom za rješavanje agrarnog pitanja, str. 7.

Nakon pročitane izjave, Korać je zamjerio Težačkom odboru što prijeti nemirima: »I u predstavci i u ovoj izjavi, a i inače prečesto se govori o nekim nemirima i stranputicama. Gospodo, nemojte tako! jednako kao i Vama leži i odgovornim faktorima u državi brzo rješenje agrarnog problema na srcu. Mora se uvažiti, da država još nije potpuno organizovana, te nije još mogla da konačno riješi ovo pitanje. Nigdje u novo stvorenim državama nijesu još napredovali u tom pogledu kao mi. Jednim aktom, naredbom, ne čekajući na narodno predstavništvo, kmetovi su oslobođeni. Dakle, mi smo napregnuli sve sile, da pravedno i brzo riješimo ovo pitanje. Nemiri su posve nepotrebni, pa ako do njih dođe, bit će samo na vašu štetu. Naši protivnici izrabit će takve nemire. Ti bi se nemiri, — kako rekoh, — u prvom redu osvetili na samim širokim narodnim slojevima«.¹⁷⁰⁾

Rasprava na anketi se vodila, uglavnom, o zahtjevima koje je iznio Težački odbor u predstavci od 3. novembra 1919. Najprije se raspravljalo o beglucima i davanju haka sa beglučke zemlje u 1919. godini. Svi težaci, učesnici u diskusiji, zauzeli su stanovište da u suštini nema nikakve razlike između kmetske i beglučke zemlje i da pri izvođenju agrarne reforme ove dvije kategorije zemlje moraju imati isti tretman. A što se tiče davanja haka sa beglučke zemlje u 1919, Težački odbor je kategorički na anketi iznio stav da težaci neće davati hak niti će ih ko na to moći da prisili. Govoreći o beglucima, Đoko Perin je rekao da se begluci u izvođenju agrarne reforme kod nas još uvijek tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, što je sasvim pogrešno i neodrživo. Tako će najveći dio beglučke zemlje biti izuzet od agrarne reforme, ako se na begluke bude primjenjivala Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda od 21. jula 1919. Po toj Uredbi određene su veličine posjeda (maksimumi) preko kojih će se smatrati kao veliki posjedi i podvrći svrhama agrarne reforme. U krajevima gdje su najveći begluci (sjev. Bosna) maksimum je 150 i 200 ha obradivog zemljišta, tako da ispada da će vrlo mali broj begluka doći pod udar agrarne reforme. On je iznio podatke iz kojih se vidi da su u pojedinim predjelima (gdje je plodnija zemlja) begluci isto tako važni za težake kao i kmetska zemlja. Na primjer, u Brusnici kod Dervente je 4500 dunuma kmetske i 5000 dunuma beglučke zemlje ili u opštini Obudovac, kotar Brčko, je 9500 dunuma kmetske naprama 8500 dunuma beglučke zemlje. Sva beglučka zemlja u Obudovcu vlasništvo je četvorice begova i, prema Uredbi od 21. jula 1919. godine, 200 težačkih porodica koje obrađuju te begluke — ostalo bi bez zemlje. Govoreći o nastanku begluka, Perin je rekao da ih je najveći broj nastao poslije okupacije 1878. godine. Na primjer, u Poljavnicama, kotar Bos. Novi, bilo je prije austrougarske okupacije 16 dunuma begluka, a danas ima 9500 dunuma ili u Srnicama, kotar Gradačac, bilo je prije okupacije 500 dunuma begluka, a danas ima 5000 dunuma. Svi ovi begluci su nastali prisvajanjem kmetske zemlje, ispaše i državne zemlje.¹⁷¹⁾

U toku diskusije na anketi došlo je do sukoba između Milana Srškića i Nikole Stojanovića, odnosno između predstavnika Radikalne i De-

¹⁷⁰⁾ Isto, str. 8—9.

¹⁷¹⁾ Isto, str. 12—13; Đoko Perin, *Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928...*, str. 294—295.

mokratske stranke. Predstavници demokrata (Vasiljević, Stojanović, Nje-
žić), koji su u radu ankete učestvovali kao eksperti, bili su u svojim istu-
pima veoma radikalni u odnosu na agrarno pitanje i u svemu su se slagali
s Težačkim odborom. Ovim se htjelo da pokaže kako će demokrati, koji
su na vlasti, izaći u susret zahtjevima težaka. Demokrati su se nadali da
će pomoću agrarnog pitanja moći da pridobiju za svoju stranku seljačke
mase u BiH. Međutim, i predstavnik Radikalne stranke na anketi, Srš-
kić, podržao je zahtjeve Težačkog odbora, izuzev u pitanju odštete zem-
ljoposjednicima. Demokrati su mu prigovorili da on na anketi govori
jedno, a da njegova stranka radi drugo, i da je njegov istup sračunat
samo na pridobijanje težaka za svoju stranku. Srškićevo stanovište zna-
tno se razlikovalo od stanovišta Radikalne stranke koje je izraženo u
rezoluciji o agrarnom pitanju koju je usvojio zbor Radikalne stranke 9.
novembra 1919. u Sarajevu.¹⁷²⁾

Na anketi se, osim raspravljanja o beglucima i davanja haka sa beg-
lučkih zemalja, raspravljalo i o: šumama na beglučkom zemljištu, o po-
moći seljacima kojima su kuće porušene i popaljene u ratu, o otpisiva-
nju neuplaćenog poreza za ratne godine za krajeve koji su postradali u
ratu i o obustavi utjerivanja duga od težaka koji su se prije rata oslo-
bodili kmetsva kreditima privatnih novčanih zavoda.¹⁷³⁾

Na anketi ministra Koraća s Težačkim odborom jednoglasno je za-
ključeno da se zamoli ministarski savjet da donese uredbe po kojima bi
se sa beglucima postupilo isto tako kao i sa kmetskom zemljom, kao i
da se težaci oslobode davanja haka sa beglučke zemlje u 1919. godini i u
prirodu i u novcu. Izraženo je mišljenje da bi hak sa begluka za 1919.
zemljoposjednicima trebalo da plati država, i da bi se do novca za tu
svrhu moglo doći oporezivanjem ratnih bogataša.

Završavajući anketu sa predstavnicima težaka, ministar Korać je is-
takao da je neopravdan strah težaka da se neće riješiti agrarno pitanje
u BiH: »Ono se mora riješiti, jer je zrelo za rješenje, došla ova ili ona
vlada, — svaka ga mora da riješi, jer ga rješava vrijeme. Ja Vas, gospodo,
pozdravljam i nadam se, da ćete biti zadovoljni s rješenjem agrarnog
pitanja. Uzđajte se u to, da je takav duh vremena i da se s toga agrarna
reforma mora da riješi. Bilo je tečajem ankete i malih nesuglasica i inci-
denata, ali »gdje ima vatre, ima i dima«. Kad se vratite svojim kućama,
kažite seljacima, da s punim pouzdanjem prate rad vlade. Naša je država
u organizaciji i u sređivanju, ali to je pitanje, koje se rješava već sada i
riješit će se.«¹⁷⁴⁾

Dan kasnije, 19. novembra 1919, ministar Korać je sa svojom ekipom
stručnjaka obavio anketu i sa Udruženjem zemljoposjednika BiH. Tom
sastanku sa zemljoposjednicima prisustvovali su i predstavnici JMO: dr
Mehmed Spaho i dr Halidbeg Hrasnica. Otvarajući sastanak, Korać je
upoznao zemljoposjednike o svrsi ankete. On ih je upoznao i sa predstavi-
kom Težačkog odbora za rješenje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra
1919, u kojoj težaci zahtijevaju da se u provođenju agrarne reforme beg-
lučke zemlje u svemu izjednače sa kmetskim i da se obustavi davanje
haka sa beglučke zemlje, kao i da se to davanje haka prenese na državu.

¹⁷²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920, str. 14—25.

¹⁷³⁾ Isto, str. 33—49.

¹⁷⁴⁾ Isto, str. 51—52.

Upoznao ih je i sa sastankom koji je održao sa težacima. Naveo je i razlog zbog čega je održao poseban sastanak za Težackim odborom: »Bojao sam se pozvati zajedno težake i zemljoposjednike, jer znam kakove opreke postoje među vama. Za to sam vas pozvao na posebnu anketu, da možete bez smetnji prikazati vaše gledište.«¹⁷⁵⁾

Predsjednik Udruženja zemljoposjednika Nurudin Azabagić upoznao je ministra Koraća o stavu zemljoposjednika prema agrarnoj reformi i o veoma teškom položaju zemljoposjednika u kome su se oni našli poslije prevrata 1918. godine. Kad smo saznali da se imaju ukinuti kmetski odnosi uz pravednu odštetu, mi smo se rado pokorili želji regenta Aleksandra, naglasio je Azabagić, očekujući da će vlada zakonitim putem pravedno riješiti agrarno pitanje. Međutim, vlada je od početka izvođenja agrarne reforme postupala s nama bespravno i slobodno raspolagala našom imovinom. Vlada je bez saradnje sa Narodnim predstavništvom izdala Prethodne odredbe po kojima su nam oduzete kmetske zemlje, zatim je izdala Uredbu po kojoj je pravo vlasništva u gruntovnici s nas preneseno na kmetove — prije nego nam je isplaćena odšteta. Isto tako nam je oduzet hak u naturi sa beglučkih zemalja i određeno je da se taj hak daje u novcu, prema paušalu koji je utvrđen još 1906. Što se tiče haka sa kmetskih zemalja za 1918, vlada je obećala da će to platiti država po maksimalnim cijenama iz 1918, koje je cijene odredila jedna tuđa država, usljed ratnih nevolja, i koje ni izdaleka ne odgovaraju današnjim cijenama na tržištu. Azabagić je izrazio i negodovanje što se zabranjuje otuđivanje beglučkih zemalja koje su slobodne i ničim opterećene zemlje. On je obavijestio Koraća da su zemljoposjednici na svojoj skupštini 1. septembra 1919. godine osporili pravo vladi da rješava tako važno pitanje kao što je agrarna reforma i zauzeli stanovište da to pitanje može rješavati samo narodno predstavništvo koje narod na izborima izabere. Ako bi vlada forsirala i nepravedno riješila to pitanje: »dok smo živi mi, a iza nas naša djeca tražićemo reviziju i nećemo mirovati, dok se ne popravi ono, što je protuzakonito učinjeno«. Odmah poslije ove ankete otići će jedna naša delegacija u Beograd koja će lično predati memorandume zemljoposjednika regentu Aleksandru i vladi. Što se tiče zahtjeva težaka, naglasio je Azabagić, tu ne može biti kompromisa, jer mi ostajemo pri tome da mi slobodno raspolažemo beglucima. Ako nam se oduzmu begluci, to bi za nas bila katastrofa.¹⁷⁶⁾ Odgovarajući Azabagiću, ministar Korać je rekao da sve to što je do sada preduzeto u izvođenju agrarne reforme ima privremen karakter i da je to urađeno iz gole nužde. Svi ti propisi, koje je vlada izdala, doći će naknadno pred ustavotvornu skupštinu, i ona će ih sigurno odobriti, pa će oni definitivno postati zakon. Agrarna reforma je nešto što ne zavisi od volje vlade, već je to problem koji je donio duh vremena i vrijeme je takvo da se ono mora na ovakav način rješavati.¹⁷⁷⁾

U toku rada ankete najviše se raspravljalo o teškom materijalnom stanju u kome su se našli zemljoposjednici poslije 1918. i o načinu kako

¹⁷⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920. — Zapisnik ankete, koja je o predmetu rješavanja agrarne reforme održana 19. novembra 1919. sa Udruženjem zemljoposjednika u svečanoj dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu, str. 2.

¹⁷⁶⁾ Isto, str. 3—5.

¹⁷⁷⁾ Isto, str. 7.

da se to stanje bar donekle ublaži. Za ogromnu većinu feudalnih zemljoposjednika u BiH hak je bio glavni, a za neke i jedini izvor prihoda. Pošto su seljaci Prethodnim odredbama oslobođeni davanja haka sa kmet-
skih selišta, obećano je da će država platiti u novcu odštetu za hak sa
kmet-
ske zemlje za 1918. godinu i privremenu rentu za 1919. Međutim, ta
odšteta nije plaćena ni do novembra 1919. Još u maju 1919. vlada i PNP
su odobrili 20,000.000 kruna na ime plaćanja haka za 1918. Od te sume
za BiH je dato 12 miliona, a Sandžak, Kosovo i Makedoniju 8 miliona.
Od sume koja je određena za BiH imalo je da se podijeli zemljoposjed-
nicima 10 miliona, a za izvanredne slučajeve da se ostavi 2 miliona kruna.
Zemljoposjednici su na anketi kritikovali spor način utvrđivanja odštete
za hak 1918, kao i postupak vlasti pri tom utvrđivanju, gdje se nastojalo
na sve načine da se zemljoposjednicima umanju odšteta. Zamjera se što
je država primila obavezu da plati hak kad za to nije imala sredstava.
Ta sredstva su obezbijedena tek u jesen 1919.¹⁷⁸⁾ Zemljoposjednici su na
anketi zatražili da se sredstva za hak 1918. povećaju. Iznijeto je i niz
primjera bijednog stanja zemljoposjednika. Zatraženo je da se zemljo-
posjednicima odmah isplati akontacija na ime odštete za kmet-
sku zemlju, kako bi se mogli početi baviti trgovinom ili nekom drugom djelat-
nošću.

Na anketi je izražen opšti stav zemljoposjednika: da su beglučke
zemlje njihov slobodan i ničim opterećen posjed, te da se one ne mogu
podvrći mjerama agrarne reforme. Oni su izjavili da će većina zemljopo-
sjednika od sada sami obrađivati beglučke zemlje, jer su izgubili kmet-
ske. Izraženo je mišljenje da nema potrebe da se izdaje zabrana sječe
beglučkih šuma, jer te šume nisu ugrožene prekomjernom sječom, kako
su to težaci izjavili. Težaci imaju pravo servituta, tj. pravo korišćenja tih
šuma za vlastite potrebe i to im pravo niko od zemljoposjednika nije
osporio.¹⁷⁹⁾ Rečeno je da težaci koji obrađuju beglučku zemlju uopšte
ne daju hak, ni u naturi ni u novcu. Ima težaka koji bi taj hak dali, ali
ne smiju od Težačke organizacije. Zahtjeva se da davanje haka sa beg-
lučke zemlje ostane i dalje kako je to odranije bilo uobičajeno, i da vla-
sti u tom pogledu poštuju privatno-pravne ugovore. U toku ankete Spaho
je zamjerio što je Srbija izuzeta od agrarne reforme i što je ministar
Korać u izjavi uredniku lista **Narod** prije ankete jasno dao do znanja
javnosti da je protiv zahtjeva zemljoposjednika, a Hrasnica je zamjerio
vladi što se svakoj predstavi i žalbi težaka izlazi u susret, što najbolje
pokazuje i ova anketa, a na mnoge zahtjeve zemljoposjednika se oglu-
šuje i što je agrarna reforma u BiH, bez obzira na to što to nije bila na-
mjera vlade, uperena protiv Muslimana u BiH, u cjelini.¹⁸⁰⁾ Završavajući
anketu sa zemljoposjednicima, Korać je naglasio da vlada ne može zane-
mariti zahtjeve naroda, tj. težaka. Bolje je djelomično izaći u susret za-
htjevima težaka nego izazvati nemire i prolivanje krvi. On je obećao da
će, čim dođe u Beograd, ministarskom savjetu iznijeti želje zemljoposjed-
nika i da će se postarati da se pomogne zemljoposjednicima da prebrode

¹⁷⁸⁾ Isto, str. 15—17.

¹⁷⁹⁾ Isto, str. 19—21.

¹⁸⁰⁾ Isto, str. 6—11.

materijalnu krizu davanjem odštete za hak i akontacije na ime odštete za kmetšku zemlju.¹⁸¹⁾

Za vrijeme Koraćevog boravka u Sarajevu i Savez dobrovoljaca za BiH održao je sastanak (18. novembra 1919. godine) sa delegatima dobrovoljaca. Na njemu su izneseni zahtjevi, prijedlozi i želje dobrovoljaca iz BiH i, u vidu memoranduma, predani ministru Koraću. U memorandumu se ističe da dobrovoljci — težaci zahtijevaju hitno rješenje agrarnog pitanja i da se u tom pogledu u potpunosti solidarišu sa Težačkom organizacijom.¹⁸²⁾

Anketa u Sarajevu dala je ministru Koraću i ministarskom savjetu neophodne podatke za rješavanje beglučkog pitanja. U vladi se Korać lično založio da se pri rješavanju ovog pitanja uvažavaju zahtjevi težaka.¹⁸³⁾

Tokom 1919. godine pokazalo se da je neriješeno pitanje beglučke zemlje problem koji stalno izaziva sukobe između obrađivača begluka — beglučara i zemljoposjednika. Ti sukobi su za vlast predstavljali veliki teret i prijetila je opasnost od nemira širih razmjera u krajevima gdje su se nalazili veći begluci. To se najbolje vidi iz izvještaja okružnih oblasti, kotarskih ureda i kotarskih ispostava, u kojima se iznose učestali sukobi oko beglučke zemlje. Pošto Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučke zemlje na način kako je to urađeno sa kmetškom, već u proljeće 1919. obrađivanje beglučke zemlje izaziva teške sukobe. Zemljoposjednici su smatrali da su begluci, naročito poslije ukidanja kmetstva, njihov slobodan posjed i da sa njima mogu slobodno raspolagati, te odmah poslije donošenja Prethodnih odredaba otkazuju obrađivanje begluka dotadašnjim obrađivačima — beglučarima. Ovakav postupak zemljoposjednika izazvao je reakciju seljaka, te oni bez sporazuma sa vlasnicima pristupaju obradi beglučke zemlje, smatrajući da ta zemlja, pošto su je oni i ranije obrađivali, pripada njima. Da bi se obrađivanje beglučke zemlje u proljeće 1919. koliko-toliko regulisalo, Zemaljska vlada u Sarajevu je 22. marta 1919. preporučila svim kotarskim uredima da u svim slučajevima gdje bi beglučka zemlja ostala neobrađena, a koju su seljaci odranije obrađivali i na nju imaju izvjesna prava, da se bez prejudiciranja prava vlasništva dade seljacima na obrađivanje, odnosno u privremeni zakup. Ovim zemljoposjednici nisu gubili pravo vlasništva na begluke, nego ih kotarski ured samo upućuje da izdaju zemlju onim seljacima koji su tu zemlju odranije obrađivali i koji na tim zemljama imaju izvjesna prava. Očekivalo se da će preporuku vlasti zemljoposjednici prihvatiti, jer su takve zemlje zemljoposjednici i ranije izdavali pod zakup napoličarima. Na temelju ove preporuke Zemaljske vlade kotarski predstojnik u Brčkom dr Milorad Kostić izdao je proglas seljacima 3. aprila 1919. U proglasu se kaže da seljaci mogu i dalje privremeno obrađivati begluke koje su i ranije obrađivali, kao i sve zemlje koje bi inače mogle ostati neobrađene. Međutim, nar. poslanik Suljaga Salihagić je u PNP 23. maja 1919. izjavio da je postupak Kostićev izazvao u brčanskom kotaru haos i nered u vlasništvu nad zemljom, da su seljaci sami razdijelili begluke i da su zemljoposjednici u tom kotaru lišeni prava vlasništva nad

¹⁸¹⁾ Isto, str. 22—24.

¹⁸²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1084/1920. — Memorandum dobrovoljaca iz BiH, predat 18. novembra 1919. ministru Koraću.

¹⁸³⁾ Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu..., str. 20—21.

beglucima, što nije u skladu sa Prethodnim odredbama. On je tražio od ministra Poljaka da mu odgovori: da li mu je postupak Kostićev poznat i šta misli da preduzme protiv takvog i sličnih nezakonitih postupaka. U odgovoru ministar Poljak je uzeo u zaštitu kotarskog predstojnika u Brčkom, izjavivši da je on »učinio samo jedan razuman predvidljiv akt, sa kojim je s jedne strane umirio kmetove, kojima je dao zemlju ne u vlasništvo, nego u privremeni zakup, kao što se to događa u čitavoj našoj državi, a s druge strane nije ničim tangirao pravo begova na to zemljište i nije učinio nikakav prejudic«. On je dalje izjavio da zemljoposjednik, bilo kako da se zvao, koji nije u stanju da sam ili u vlastitoj režiji obrađuje zemlju, nego je iz godine u godinu izdaje drugom u zakup, samim tim pokazuje da nema pravog osnova da i dalje ostane vlasnik te zemlje.¹⁸⁴⁾

Od mnoštva sukoba do kojih je došlo u proljeće 1919. oko obrađivanja beglučke zemlje navešćemo samo nekoliko slučajeva iz kojih se vidi da je beglučko pitanje u 1919. godini najteži problem u okviru rješavanja agrarnog pitanja u BiH.

U izvještaju Okružne oblasti Banja Luka o političkoj situaciji za maj 1919. navodi se sukob do koga je došlo oko obrađivanja begluka Izidora Vezilića u Junuzovcima, kotar Gradiška, u kotaru u kome je agrarno pitanje dominiralo nad svim ostalim. Naime, Izidor Vezilić koji je u Bosnu doselio prije deset godina, kupio je begluk od 3500 dunuma u Junuzovcima u septembru 1918. od Munibbega Kapetanovića za 600.000 kruna. Vezilić je Kotarskom uredu u Bos. Gradiški 23. maja 1919. prijavio da je njegov junuzovački begluk sav uzoran i posijan, a da on nikako nije u stanju da dozna imena ljudi koji su to učinili. Kada je kotarski predstojnik sa vlasnikom begluka izašao na lice mjesta, posredstvom seoskog kneza i zainteresovanih težaka utvrđeno je da je Vezilićev begluk bez njegovog pitanja obradilo 49 težaka, među kojima ima takvih koji su te zemlje po prvi put obradili, pa onda takvih koji tu zemlju drže od 2 do 50 godina, a zatim i takvih slučajeva gdje su jedni težaci oteli drugima tu zemlju na koju su ovi čak polagali kmetsko ili pridržničko pravo. Pošto se stvar iskomplikovala, riješeno je da Izidor Vezilić prizna sve one težake iz Junuzovaca koji su obradili njegov begluk kao zakupnike za 1918/1919. godinu, s tim da mu oni na jesen na ime zakupa daju u naravi 4/10 od bruto prihoda. Zatim je odlučeno da težaci krajem oktobra 1919. predaju Veziliću zemlju na slobodno raspolaganje, a oni koji misle da imaju u smislu Prethodnih odredaba neka prava na zemlju — prijavieće to nadležnoj vlasti, koja će o tome donijeti odluku. Dalje, u kotaru Bos. Gradiška pitanje begluka se komplikovalo i time što su težaci neke begluke (npr. begluk Hadži-Mustafe Gušića u Donjim Kijevcima) pretvorili u pašnjak više sela, pa na taj način od jednog begluka napravili problem čitavog područja.¹⁸⁵⁾ Do još većeg sukoba došlo je oko obrađivanja begluka dra Alibega Džinića u kotaru Bos. Dubica. Posebnim naređenjem ministra za agrarnu reformu od aprila 1919. odobreno je da se Džinićev begluk dodijeli na obrađivanje u privremeni zakup za jednu godinu seljacima iz sela Draksenić, Demirovac i Gradina Dol. Podjelu zemlje izvr-

¹⁸⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 633—636.

¹⁸⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5831/1919.

šio je odbor od 15 lica za svako selo, koji su izabrali kmetovi pomenutih sela pod nadzorom kotarskog predstojnika, a zakupnu cijenu utvrdio je odbor od 5 lica, koji su sela izabrala. Odbor je utvrdio prosječnu zakupninu nešto više od jedne krune po dunumu. Ova cijena je bila minimalna i nije mogla zadovoljiti vlasnika begluka. Međutim, kada su sabrani plodovi sa zemlje, zakupninu je donijelo samo selo Demirovac u iznosu 965 kruna i 50 helera za 690 dunuma zemlje, dok druga dva sela ne misle platiti zakupninu. Pošto je Džinić u jesen 1919. dobio odobrenje da sam obrađuje begluk, počeo je njegov zastupnik Ahmet Redžepović u Drakсениću da ore zemlju. Kad su to saznali seljaci iz Drakсениća, došli su 8. decembra 1919. u Džinićev čardak i pozvali Redžepovića da obustavi oranje, jer će oni tu zemlju obrađivati. Seljaci su izjavili da je to njihova zemlja, pošto su tu nekad bila njihova kmetska selišta koja je beg bespravno pobe glučio. Do prolivanja krvi nije došlo samo zbog toga što su ubrzo došli žandari.¹⁸⁶⁾

U telegramu koji Zemaljska vlada iz Sarajeva šalje ministru unutrašnjih djela Sv. Pribićeviću 15. jula 1919. o sukobima oko beglučke zemlje kaže se, između ostalog, i ovo: »U banjalučkom okrugu učestaju u zadnje vrijeme prijave zemljoposjednika, da im kmetovi nasilno kose beglučke zemlje i sijeno odnose, a sve to s razloga, jer se raširilo mnijenje, da će se sve od okupacije pobe glučene zemlje opet povratiti kmetovima. Okružna oblast Banja Luka javlja, da je to rezultat rada nesavjesnih agitatora, te se boji, da će ovakovo samovoljno postupanje za vremena žetve zauzimati većega maha. U tom pogledu će se oblastima izdati potrebite direktive«.¹⁸⁷⁾

Da bi se spriječili sukobi oko obrađivanja beglučke zemlje, minis. za agrarnu reformu je, na zahtjev seljaka i vlasti, davalo odobrenja za beglučke posjede da se dadnu seljacima koji su ih ranije obrađivali u privremeni zakup na jednu godinu. Međutim, ova mjera nije odgovarala zemljoposjednicima, pošto su oni smatrali da beglucima kao slobodnim posjedima mogu slobodno raspolagati. Suljaga Salihagić u interpelaciji upućenoj ministru za agrarnu reformu Franji Poljaku 30. maja 1919. zatražio je da mu se da objašnjenje na osnovu čega je dato odobrenje od 2. maja 1919. da seljaci sela Ražljevo, kotar Brčko, mogu obrađivati slobodan posjed braće Zaimovića koji ne prelazi maksimum posjeda predviđen Prethodnim odredbama (čl. 10). Salihagić ističe da su braća u taj posjed uložila veliki kapital i da ga sada žele obrađivati i da nema nikakve zakonske osnove rješenje koje je izdao ministar za agrarnu reformu.¹⁸⁸⁾

I u jesen 1919. godine dolazi do učestalih sukoba oko sabiranja plodova sa beglučkog zemljišta i oko toga što seljaci žele da i u 1919/1920. obrađuju begluke. Zatim dolazi i do paljenja i pljačkanja čardaka i skupljenih plodova na beglucima. Na begluku Mehmedbega Kapetanovića u prijedorskom kotaru 29. oktobra 1919. došlo je do sukoba oko branja kukuruza između vlasnika begluka i njegovih radnika, s jedne, i težaka Stevana Bubnjevića i težaka koji su došli sa njim da beru kukuruz, sa druge strane. Kad je došlo do sukoba, agini berači su pucali tako da je poginuo težak Đuro Savić. Do sukoba je došlo zbog toga što je težak

¹⁸⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8247/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

¹⁸⁷⁾ ABiH, Telegrami, br. 447/1919.

¹⁸⁸⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 757.

Stevan Bubnjević bez odobrenja u proljeće 1919. uzorao zemlju i zasijao kukuruz, a vlasnik je kasnije tužbom dobio parnicu. Ovaj sukob je među seljacima izazvao veliku uzrujanost i negodovanje.¹⁸⁹⁾ Poslije ovoga sukoba oko 300 seljaka opljačkalo je i uništilo čardak Mehmedbega Džinića u Omarskoj, kotar Prijedor.¹⁹⁰⁾

Predsjednik Zemaljske vlade u Sarajevu, u telegramu ministru unutrašnjih djela od 17. novembra 1919, javlja o teškim agrarnim prilikama u kotaru Bos. Gradiška: »U pogledu agrarnog pokreta u Bos. Gradišci, o kojemu sam već izvijestio, javlja kotarski ured, da su težaci u četiri sela izdijelili među siromašne težake oko 3000 dunuma begluka Izidora Vezilića, Umihanume Džinić, Zejnehanume Džinić, banjalučke biskupije, Danice Popović i Đorđa Đurića. Dimenzije toga pokreta su još uvijek takve da pretili opasnost, da bi se mogao pokret proširiti na cijeli kotar, u kojemu su agrarne prilike uopšte nesređene...«¹⁹¹⁾

Navešćemo i nekoliko primjera napada seljaka na beglučke posjede u kotaru Bijeljina. Krajem septembra 1919. seljaci su zapalili sijeno, slamu i šupu Muharembega Pašića u Čadavici. Krajem istog mjeseca razorili su i raznijeli čardak Džani-hanume Preljubovičke u Dragaljevcu. Početkom oktobra 1919. seljaci su zapalili oko dva vagona slame Arifbega Ljubovića i Brodca. U avgustu i septembru 1919. seljaci su isjekli šumu Senije Salihbegovičke u Obarskoj.¹⁹²⁾

Kada se svemu ovome doda i činjenica da ni zemljoposjednici ni seljaci nisu poštovali Uredbu o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH od 22. jula 1919, jer su vlasnici otkazivali beglučarima obrađivanje beglučke zemlje, a seljaci u većini nisu pristajali da daju hak za beglučke zemlje ni u prirodu ni u novcu, uvidjelo se da je neophodno riješiti beglučko pitanje.

Nakon održanih sastanaka ministra Koraća i ekipe stručnjaka sa Težakim odborom i Udruženjem zemljoposjednika u Sarajevu 17. i 19. novembra 1919, u javnosti se očekivalo da će demokratsko-socijalistička vlada jednom uredbom riješiti beglučko pitanje. Predosjećajući da bi se beglučko pitanje moglo riješiti nepovoljno po zemljoposjednike, Udruženje zemljoposjednika je ubrzo poslije odlaska Koraćevog iz Sarajeva posredstvom posebne delegacije predalo svoje memorandume regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu. U delegaciji koja je predala memorandume bili su: predsjednik Udruženja zemljoposjednika BiH Nurudin Azabagić, potpredsjednici: Aristotel Petrović, Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić, član Centralnog odbora Rifatbeg Sulejmanpašić i izaslanik Mjesnog odbora u Mostaru Salihbeg Bakamović. Odluka o slanju memoranduma regentu Aleksandru donesena je na Skupštini Udruženja zemljoposjednika 1. septembra 1919. U rezoluciji koja je usvojena na toj skupštini (tački 8.) kaže se da se zaključuje da Centralni odbor u što kraćem roku izradi memorandum koji će sadržavati »naše minimalne decidirane zahtjeve«, koji će se posredstvom delegacije predati regentu Aleksandru. U memorandumu, koji je predan regentu 28. novembra 1919, izneseni su osnovni zahtjevi

¹⁸⁹⁾ ABiH, Telegrami, br. 560/1919.

¹⁹⁰⁾ ABiH, Telegrami, br. 607/1919.

¹⁹¹⁾ ABiH, Telegrami, br. 627/1919.

¹⁹²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 841/1920.

zemljoposjednika u BiH u odnosu na provođenje agrarne reforme. Pošto smo već upoznali te osnovne stavove i zahtjeve zemljoposjednika, ukratko ćemo iznijeti sadržaj memoranduma. Već na početku memoranduma regentu Aleksandru ističe se da bi u interesu reda, mira i narodnog i državnog jedinstva, bilo neophodno da se već jednom obezbijedi: »sigurnost života i imetka i potpuna ravnopravnost za sve podanike, bez razlike vjere, narodnosti i klase...« Među važne i teške zadatke koje je nametnuo istorijski preobražaj uvršteno je i agrarno pitanje. Izjavljujući da su se pokorili želji regenta da se likvidiraju feudalni odnosi, zemljoposjednici dodaju da im je odmah bilo jasno »da će tako nagla i tako dalekosežna promjena naših ekonomskih prilika već sama po sebi biti skopčana s ogromnim našim štetama i žrtvama«. Međutim, ono što oni nisu očekivali — to je da će vlada postupati sa njima nasilno i nepravedno kao da su bespravni i kao da ne stoje pod zaštitom zakona. Sve mjere vlade na dotadašnjem izvođenju agrarne reforme okarakterisane su kao nezakonite i nepravedne. U memorandumu se kaže da je vlada ukinula kmetški odnos i hak od zemlje pod kmetovima administrativnim putem, tj. bez saradnje i odobrenja Privremenog narod. predstavništva. Kmetstvo je ukinuto a da nije riješeno pitanje odštete za kmetšku zemlju. Nadoknada za ukinuti hak 1918. ni izdaleka ne odgovara stvarnoj vrijednosti proizvoda koje su zemljoposjednici dobivali u vidu trećine. Prije nego je riješeno pitanje odštete, vlada je odredila gruntovni prenos prava vlasništva za kmetške zemlje sa zemljoposjednika na kmetove: »Ovim je apsolutističkim postupkom vlada pogazila princip vlasništva i uništila vrijednost i sigurnost gruntovnice koja je državna institucija i kojoj je glavna svrha, da ustanovi i štiti nepokretno vlasništvo«. U pogledu beglučke zemlje vlada nas je lišila prava da slobodno raspolažemo beglucima i odredila da seljaci koji obrađuju beglučke zemlje mogu zakupninu davati u novcu koja se ima ustanoviti na osnovu desetinskog paušala koji je ustanovljen u vrijeme kada nije bilo razlike između krune u zlatu i krune u papiru. Danas je ta razlika 16:1. Ovakvim odredbama o beglučkoj zemlji vlada negira privatno-pravne ugovore i lišava zemljoposjednike ugovorenog prihoda i poklanja ga seljacima. Posebno se ističe da su zemljoposjednici zapali u veliku bijedu i nevolju, da ih je na stotine dotjerano do prosjačkog štapa i da na hiljade zemljoposjednika prodaje komad po komad pokušava i nakita — da bi se mogli prehraniti. Zatim da zemljoposjednici nemaju dovoljno pravne zaštite ni u onim pravima koja su im preostala poslije prevrata, a da na drugoj strani sve vlasti, počev od vlade pa do kotarskih ureda, izlaze u susret neopravdanim i pretjeranim zahtjevima seljaka. Na kraju memoranduma se kaže da su do sada iznevjerene sve nade zemljoposjednika u pravedno izvođenje agrarne reforme, kako je to bilo i obećano, ali da im je ostala jedina nada, koja sigurno neće biti uzaludna, a to je »nada u pravdoljublje i pomoć Vašeg Kraljevskog Visočanstva«. I dalje, moli se regent Aleksandar da »blagoizvoli narediti, da se opozovu sve protuzakonite i nepravedne naredbe proti nama, da se uspostave i poštuju naša prava i da se agrarno pitanje riješi pravedno i zakonitim putem, tj. po predstavništvu, koje će narod izabrati i sa sankcijom Vašeg Kraljevskog Visočanstva«. ¹⁹³⁾

¹⁹³⁾ Zavičajni muzej u Prijedoru, Inv. br. 249, Memorandum Udruženja zemljoposjednika, Memorandum regentu Aleksandru, str. 1—10.

U drugom memorandumu koji je delegacija zemljoposjednika predala predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu — uglavnom je ponovljeno sve ono što je rečeno i u memorandumu regentu, s tom razlikom što su stavovi i zahtjevi zemljoposjednika u ovom drugom memorandumu nadugo i naširoko izneseni i što su dati konkretni prijedlozi za rješavanje pojedinih vidova agrarnog pitanja u BiH. Za razliku od prvog, u ovom drugom memorandumu se ističe specifičnost bosanskog agrarnog problema, koji nije samo socijalno-ekonomski problem, već problem koji duboko zadire i u nacionalne i vjerske odnose u BiH. Govori se da nije tačno da su Muslimani anacionalni element. Muslimanska inteligencija je sva nacionalno opredijeljena. Što se tiče ostale muslimanske mase, i ona ima narodnu svijest, ali je ona latentna: da su Muslimani anacionalni, ne bi kroz toliko vijekova, pod tuđom upravom, sačuvali svoj jezik i mnoge svoje narodne običaje. Muslimane od ostale braće rastavlja samo vjera. Vjera je faktor koja se lako može izlučiti iz nacionalnog, političkog i ekonomskog života. »Usljed toga razlika u vjeri ne bi ni najmanje smetala muslimanima da se sa konacionalnom braćom drugih vjera stope u jednu kompaktnu narodnu cjelinu«. I ovdje zemljoposjednici operišu sa mogućnošću nacionalne opredijeljenosti Muslimana ukoliko bi se agrarno pitanje riješilo »pravedno«, tj. onako kako bi to njima odgovaralo. Oni napominju da će agrarna reforma imati velikog uticaja na sve Muslimane: »Nepravedno rješenje toga pitanja proizvelo bi kod muslimana dojam, da su namjerno zapostavljeni i to samo radi toga što su muslimani, otuđilo bi ih i odvratilo od nacionalne ideje i stvorilo od njih mnogobrojan ekonomski, socijalni i politički proletarijat, neku vrst nepomirljivih nezadovoljnika, koji bi u velikoj mjeri smetali konsolidovanju narodnog i državnog jedinstva i općem napretku.«.

U memorandumu se opširno govori o tome kako su nastali kmetski odnosi, kako Osmanlije nisu ništa mijenjali u BiH, nego su zatečeno stanje zadržali i kako je položaj kmetova u BiH, za razliku od drugih naših oblasti, bio povoljan. Austro-Ugarska je namjeravala da ukine kmetske odnose, ali kad je vidjela da je to teško izvodljivo i da je položaj kmetova povoljan, odustala je od toga. Ovi argumenti zemljoposjednika predstavljaju iskrivljavanje dobro poznatih i utvrđenih istorijskih činjenica.

Svoje zahtjeve, koji su neumjereni i nerealni, zemljoposjednici su formulisali i podijelili u nekoliko grupa: kmetska zemlja i odšteta za tu zemlju, neplaćeni hak za 1918—1919, slobodni posjedi (begluci), naknada šteta koja je pričinjena zemljoposjednicima u prevratu i pravna zaštita zemljoposjednika. Posebno su interesantni prijedlozi zemljoposjednika — kako da se likvidiraju kmetski odnosi. U pogledu kmetske zemlje zemljoposjednici zahtijevaju: prvo, da se vlasnicima kmetskih selišta, koji se žele baviti poljoprivredom, a nemaju nikakvog ili nemaju slobodnog posjeda, dodijeli primjerna površina zemlje iz njihovog čitluka uz istodobnu komasaciju na njihov zahtjev; drugo, da se selišta kmetova, koji imaju toliko vlastite zemlje koliko im je za ekonomski opstanak i razvika potrebno ili koji se nikako ne bave poljoprivredom, uz primjernu odštetu njihovog prava, predaju zemljovlasnicima u slobodno vlasništvo; treće, da se šume, šikare i pašnjaci (ograde i zimski pašnjaci u Hercegovini) podijele između vlasnika i kmetova na pola, bez ikakve odštete za

jednu ili drugu stranu, kao i da se to isto učini sa zemljama koje se zbog svog položaja (pošto se nalaze blizu gradova, fabrika, željez. stanica, banja itd.) mogu upotrijebiti za intenzivnije obrađivanje ili u građevinske i industrijske svrhe; četvrto, da kod vinograda, gdje je zemlja begluk a loza seljakova, ostane i dalje na snazi dosadašnji ugovor i običaj ili da se na zahtjev jedne stranke vinograd podijeli na dva jednaka dijela; peto, da se za ostalu izvlašćenu zemlju vlasnicima plati odšteta u novcu; šesto, da se zemljovlasnicima za kmetske zgrade, koje su njihovo vlasništvo isplati odšteta po prometnoj vrijednosti; sedmo, da se one zgrade, koje su zemljovlasnici na kmetskim selištima za svoju vlastitu upotrebu napravili, ostave i nadalje u njihovom slobodnom vlasništvu ako su im potrebne, a ako im nisu potrebne da im se isplati odšteta po prometnoj vrijednosti; osmo, da se zemljovlasnicima povrati sjeme i poljopr. alat, koji su po ugovoru davali kmetovima i deveto, da se kod plaćanja odštete za kmetsku zemlju uzme kao baza za procjenu katastralna procjena od 1916, ali po predratnoj valuti, računajući za svakih 20 kruna jedan zlatni napoleon, izuzev slučajeva gdje je prometna vrijednost mnogo puta veća od katastralne. Tu bi se odšteta imala platiti po stvarnoj prometnoj vrijednosti. Zahtjevi u pogledu haka sa kmetske i beglučke zemlje za 1918. i 1919. i u pogledu tretmana begluka poznati su iz dosadašnjeg izlaganja.¹⁹⁴⁾

Težačka organizacija je od prvog dana svoga konstituisanja stajala na stanovištu da sva kmetska i beglučka zemlja, bez ikakvih izuzetaka, treba da pripadne seljacima, i da se ne daje nikakva naknada bivšim feudalcima ni za kmetsku ni za beglučku zemlju, već samo da se zakonom reguliše na koji će se način pomoći onim bivšim vlasnicima koji su ostali bez sredstava za život, a nesposobni su za samostalan rad. Međutim, političke stranke su se različito prema ovom pitanju odnosile. Dok su se u prvom pitanju, da li sva zemlja na kojoj postoje kmetski i kmetstvu slični odnosi treba da pripadne seljacima, uglavnom slagale sve političke stranke, dotle su u drugom, u pitanju naknade, postojala različita mišljenja. Jedne stranke su smatrale da za ukinuta feudalna prava ne treba dati nikakvu naknadu, druge su usvajale ovo mišljenje, s tim da se ipak vlasnicima manjih feudalnih posjeda da neka naknada, a treće su tražile da se bivšim feudalcima dađe puna odšteta. Zbog neodređenih stavova većine političkih stranaka prema načelnim pitanjima agrar. reforme u BiH, Odbor Težačke organizacije BiH je na sjednici od 21. novembra 1919. odlučio da pošalje pismo Demokratskoj zajednici, Radikalnoj stranci, Jugoslovenskoj pučkoj stranci, Narodnom klubu, Hrvatskoj težačkoj stranci i Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj stranci. U pismu se zahtijeva da se ove stranke jasno i određeno izjasne, u vidu stranačke obaveze, kakvo stanovište zauzimaju prema sljedećim pitanjima: prvo, da li sva zemlja pod kmetskim pravom treba da ostane kmetu; drugo, kome će pripasti begluci i treće, da li treba zemlju platiti, ako treba ko će to snositi, država ili težaci? Dalje se kaže da će se odgovor očekivati do 10. decembra 1919, a ako se do tog datuma ne odgovori, smatraće se da je dotična stranka protiv stanovišta Težačke organizacije. Na kraju se napo-

¹⁹⁴⁾ Isto, Memorandum Udruž. zemlj. predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrar. reformu, str. 10—39.

minje da, ako stranke zauzmu stanovište da se agrarno pitanje riješi protivno interesima težaka, u tom slučaju ništa više neće vezati Težačku organizaciju da na izborima za Ustavotvornu skupštinu ne istupi sa samostalnim kandidatima. Na ovo pismo odgovorile su Demokratska zajednica i Jugoslovenska socijaldemokratska stranka, usvajajući u potpunosti gledište Težačke organizacije sadržano u rezoluciji i memorandumu od 25. avgusta 1919. i u pismu od 21. novembra 1919. godine. Narodni klub i Jugoslovenska pučka stranka izjasnili su se za odštetu zamljoposjednicima. Ostale stranke nisu odgovorile.¹⁹⁵⁾

Beglučko se pitanje krajem 1919. i početkom 1920. godine nalazilo u haotičnom stanju. Zakonskih odredaba koje bi jasnije regulisale ovo pitanje nije bilo, izuzev Uredbe od 22. jula 1919, koje se niko nije pridržavao, pa čak ni vlasti. Demokratska zajednica je nastojala da, dok je na vlasti, riješi beglučko pitanje onako kako je to zahtijevala Težačka organizacija iz BiH. Povoljnim rješenjem beglučkog pitanja Demokratska zajednica je željela da za sebe pridobije težačke mase u BiH. Na ovo je vođstvo Dem. zajednice podsticano i od svojih poslanika iz BiH. Naime, od 42 poslanika iz BiH u PNP — najveći je broj pripadao demokratima. Klub Demokratske zajednice je na svojim plenarnim sjednicama 26. i 29. novembra 1919. raspravljao o agrarnom pitanju u BiH na osnovu rezolucije i memoranduma usvojenih na Težačkoj skupštini u Sarajevu 24. i 25. avgusta 1919. i pisma Tež. organiz. od 21. novembra 1919. godine. Klub je, u saglasnosti sa demokratskim poslanicima iz BiH, načelno usvojio zahtjeve sadržane u dokumentima tež. organiz. i zadužio novog ministra za agrarnu reformu, dra Hinka Krizmana, da održavajući stalnu vezu sa demokratskim poslanicima iz BiH, u najkraćem vremenu pripremi definitivno rješenje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima Težačke organizacije. Na sastanku Kluba Dem. zajednice 22. januara 1920. zaključeno je da vlada u toku mjeseca februara izda uredbu kojom bi se riješilo beglučko pitanje u smislu težačkih zahtjeva. Prije izdavanja ove uredbe ministar Krizman je dolazio u Sarajevo da sa stručnjacima i poslanicima pretrese pripremljenu Uredbu o beglucima.¹⁹⁶⁾

Da bi se spriječila prodaja beglučkih zemalja od strane vlasnika, i na taj način ove zemlje izvukle iz dohvata agrarne reforme, ministarstvo za agrarnu reformu je, u sporazumu sa ministarstvom pravde, svojim rješenjem od 30. januara 1920, u cilju osiguranja rješenja beglučkog pitanja, izdalo jednu uredbu kojoj je svrha sprečavanje špekulacija sa beglučkom zemljom. Ovom odredbom se zabranjuje otuđivanje i opterećivanje svih beglučkih zemalja, pod kojima se ima smatrati sve slobodno, kmetskim pravom neopterećeno zemljište, ako ga vlasnik ne obrađuje ni sam ni u vlastitoj režiji. Otudivanje ili opterećivanje ostalih beglučkih zemalja, to jest onih koje vlasnik obrađuje sam ili u vlastitoj režiji, dozvoljeno je uz prethodno odobrenje agrarne direkcije u Sarajevu. Od ove zabrane izuzeti su gradski objekti, naime kuće sa baštom uz kuću, gospodarske zgrade i gradilišta u gradskim katastarskim opštinama. Obustavljaju se sve parnice koje se tiču posjedovnih i vlasničkih prava na beglučkim zemljištima. Ujedno se obustavlja i izvršenje osuda izrečenih

¹⁹⁵⁾ Težački pokret br. 1 od 15. februara 1920; Todor Kruševac, Bosanski agrar..., str. 296—297.

¹⁹⁶⁾ Težački pokret br. 1 od 15. februara 1920.

u takvim parnicama. Spomenute parnice dozvoljene su nadalje gdje se one odnose na begluka, koje vlasnik obrađuje sam ili ih je posljednjih deset godina sam ili u vlastitoj režiji obrađivao. Na kraju, u odredbi se posebno podvlači da se obustavljaju otkazi zakupnih ugovora, koji se odnose na beglučka zemljišta. Predsjednik Zemaljske vlade za BiH upoznao je s ovom odredbom sreske sudove i sredska i gradska načelstva, pozivajući ih da se nje u radu striktno pridržavaju.¹⁹⁷⁾

Dva dana prije donošenja Uredbe o beglucima Centralni odbor Udruženja zemljoposjednika uputio je predstavku nadležnim ministarstvima i predsjedniku vlade, gdje se najviše govori o beglučkom pitanju. U predstavci se kaže da su mnogi političari, a naročito vođe i pristaše Demokratske stranke, zatrovali seljake skrajnjim »agrarnim boljševizmom« i usadili im u glave da po demokratskim načelima i po prirodnom pravu sva zemlja koju obrađuju, pa i begluci, pripadaju njima. Ističe se da su već u jesen 1918. i u proljeće 1919. godine seljaci uzurpirali znatan dio slobodnog posjeda (begluka) a da ostatku, usljed rovarjenja nesavjesnih političara, prijeti ista sudbina. Zemljoposjednici u predstavci traže: da se poništi naredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 31. januara 1919. kojom je zabranjena prodaja beglučkih šuma, da se odredba o zabrani prodaje beglučke zemlje ukine i da vlasti pruže pravnu zaštitu vlasnicima begluka, da se odmah isplati hak za 1918. i to po tržišnim cijenama kakve su bile u jesen 1918. godine, da se odmah isplati hak za 1919. i to računajući za svaki dunum oranice i kosanice prosječno po 40 kruna, kao i da se dozvoli da se mogu voditi parnice i vršiti ovrhe zbog neplaćenog haka iz vremena prije 1918.¹⁹⁸⁾

V

Na insistiranje Demokratske zajednice, a pod pritiskom zahtjeva i agitacije Težačke organizacije iz BiH, demokratsko-socijalistička vlada je 14. februara 1920. godine donijela Uredbu o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini. (To je bilo istog dana kada je ova vlada odlučila da podnese ostavku regentu Aleksandru). Prema ovoj Uredbi, svrhama agrarne reforme u BiH imaju se podvrći sve beglučke zemlje, koje vlasnici trajno ne obrađuju ni sami ni u vlastitoj režiji. Naseljeni begluci, na kojima postoje kmetstvu slični odnosi tzv. pridržnika, prioraca, prisjevnika, četvrtara itd. — imaju se tretirati kao kmetški odnosi, ako težaci zemlju neprekidno drže i obrađuju 10 godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, i ako je njihova egzistencija vezana uz to zemljište. Isto će se tako prosuđivati i u čitluk (kmetско selište) pretvoreni begluci, iako kmetški odnos nije u gruntovnici upisan. Svi poslije godine 1878. pobeglučeni čitluci i njihovi dijelovi smatraju se kao zemlja pod kmetom, ako kmetška zadruga nije za brisanje kmetskog prava dobila protuvrijednost, i ako na ovo zemljište nije treća osoba stekla jača prava poslije pobeglučenja, a prije 25. februara 1919. godine.

Naseljene beglučke zemlje i u čitluk pretvoreni begluci prelaze u sopstvenost težaka, koji ih obrađuju. Pobeglučeni čitluci, odnosno njihovi dijelovi, vraćaju se u sopstvenost i posjed onih koji su ih izgubili, ako

¹⁹⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 1085/1920.

¹⁹⁸⁾ Pravda br. 18 od 19. februara 1920.

već nisu naseljeni na drugom mjestu kao kmetovi ili samostalni težaci, i ako te zemlje nisu prešle u ruke drugih težaka, koji ih trajno obrađuju.

Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmetstvu sličan odnos, a koja težaci već 10 godina kao zakupci drže i obrađuju, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost ovih zakupaca (čl. 6.). Svi ostali begluci, koje sopstvenici od 1910. nisu obrađivali niti sami niti u vlastitoj režiji, oduzimaju se za potrebe agrarne reforme u korist onih težaka koji nemaju dovoljno ili nikako nemaju svoje zemlje, a u prvom redu u korist težaka dobrovoljaca iz BiH i onih beskućnika kmetova, kojima se njihova nekadašnja kmetska selišta ne bi mogla povratiti (čl. 7.).

Isto će se tako postupati i sa beglucima koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša. Ukmećene krčevine pripašće bivšim kmetskim selištima, ukoliko su ovi begluci nastali nakon sastava gruntovnice.

Novi vlasnici zemlje — težaci plaćaće sami ranijem vlasniku samo one begluke na kojima nisu imali nikakvih prava sličnih kmetskim pravima, i to kako se nagode. Ako se ne mogu nagoditi, onda po državnoj procjeni i na otplatu dugog roka. Hoće li, i kako će, država da nadoknadi štetu drugim posjednicima begluka — o tome Uredba ne govori. Naime, stavljeno je u izgled da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910.

Ako je neko kupio kmetske i beglučke zemlje zajedno, poslije uvođenja gruntovnice (Misli se na kmetodere — primjedba M. G.), i ako se beglučke zemlje nalaze još u njegovoj ruci te ako ih sam ne obrađuje, one će se oduzeti za potrebe agrarne reforme uz naknadu investicija i po njemu dokazane kupovine, ukoliko je veća od kupovne dobiti za kmetske zemlje. Naime, bilo je više slučajeva da su pojedinci kmetoderi posljednjih godina pokupovali kmetske i beglučke zemlje zajedno, pa su docnije kmetovima preprodali njihova selišta uz takvu cijenu — da su im begluci ostali badava.

Promjene koje su nastale u držanju i obrađivanju beglučke zemlje u toku rata ne uvažavaju se.

Ministar za agrarnu reformu ovlašten je da za realizaciju ove Uredbe izda neophodne provedbene naredbe.¹⁹⁹⁾

Ovo bi bile najvažnije odredbe Uredbe od 14. februara 1920, koju su sa oduševljenjem primili težaci u BiH, jer bi njenim provođenjem bilo zadovoljeno 95% težaka — beglučara. Oko ove Uredbe vodiće se nekoliko mjeseci ogorčena borba od strane Težačke organizacije — za njeno provođenje, a sa strane Udruženja zemljoposjednika i JMO — za njenu reviziju.

Beglučka uredba od 14. februara 1920. donesena je u vrijeme kada se demokratsko-socijalistička vlada nalazila pred padom i kada se sigurno znalo da je ona neće provoditi. Demokrati su ovo učinili da bi pridobili seljačke mase u BiH.

Ni poslije obrazovanja druge Davidovićeve vlade, 18. oktobra 1919, nisu se održavale sjednice Privremenog narodnog predstavništva, pošto vlada nije imala ni kvoruma ni većine. Opozicija, koju su sačinjavali radikali, Narodni i Jugoslovenski klub, onemogućila je rad vladi u PNP.

¹⁹⁹⁾ Uredba o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920, Zbornik Zakona za BiH, godina 1920, Sarajevo 1921.

Takvo nenormalno stanje trajalo je do 15. decembra 1919, kada je PNP odgođeno do 15. februara 1920, na osnovu člana 52 Ustava Kraljevine Srbije. Davidović je smatrao da je PNP nesposobno za bilo kakav konstruktivan rad, zbog zloupotreba opozicije, pa je predložio regentu Aleksandru da se raspusti PNP i da vlada odmah raspiše izbore za Ustavotvornu skupštinu. Kada se regent Aleksandar s ovim nije složio, Davidović je podnio ostavku vlade 14. februara 1920, izjavivši da je rad sa PNP ne samo nemoguć nego i štetan.²⁰⁰) Na prijedlog predsjednika PNP, mandat za sastav nove vlade regent je povjerio Stojanu Protiću. Ni Protić nije uspio da obrazuje širu koalicionu vladu. On je 19. februara 1920. obrazovao novu vladu od radikala, Narodnog i Jugoslovenskog kluba, jednog dijela liberala sa Stojanom Ribarcem i od jednog dijela crnogorske grupe. Međutim, ni ova vlada nije imala sigurne većine i kvoruma u PNP. Demokratska zajednica organizovala je oštru opoziciju protiv vlade Stojana Protića u PNP.²⁰¹) S obzirom na raniji stav Protićev prema provođenju agrarne reforme, a posebno prema beglučkom pitanju, Težačka organizacija u BiH je s pravom posumnjala u dosljedno provođenje Beglučke uredbe pod Protićevom vladom, Uredbe koju joj je u nasljeđe ostavila demokratsko-socijalistička vlada. Kada je Stojan Protić 5. marta 1920. na 71. redovnom sastanku PNP iznio program rada svoje vlade, on nije ništa rekao o agrarnoj reformi. Zbog toga je narodni poslanik Živko Nježić 10. marta 1920. uputio pitanje ministru za agrarnu reformu dru Ivanu Krnicu — da mu odgovori što će biti sa Beglučkom uredbom od 14. februara 1920. Govoreći o beglučkom pitanju, Nježić je rekao da je demokratsko-socijalistička vlada izašla u susret težacima u BiH donošenjem Uredbe o beglucima. Međutim, odmah poslije donošenja ove Uredbe oborena je demokratsko-socijalistička vlada, a Protić je formirao vladu oko koje su se okupili begovi, ne bi li ovu Uredbu ukinuli ili izmijenili. »Pitam ministra za agrarnu reformu da mi odgovori da li je voljan provesti odmah Uredbu od 14. februara o.g. i ako ne, zašto ne?« U svom odgovoru ministar Krnic je istakao da je ta Uredba donesena 14. februara 1920, i to onoga dana kada je Davidovićeva vlada podnijela ostavku i kada je bilo sigurno da je neće provoditi u život. On je dalje rekao da treba sačekati dok vlada razmotri i prouči to pitanje, kao i sve ono što joj je u nasljeđe ostavila pređašnja vlada. Prema njegovom mišljenju, to je veoma teško pitanje koje se ne može tako lako i brzo rješavati kao što Nježić misli.²⁰²) Prilikom diskusije o deklaraciji Protićeve vlade, narodni poslanik Vitomir Korać je zamjerio što u deklaraciji nije ništa rečeno o agrarnoj reformi. Na tu i ostale Koraćeve primjedbe Stojan Protić je 11. marta 1920, između ostalog, odgovorio: »Deklaracija vlade je (jasna. Jasan je zadatak i ovoga Parlamenta i vlade koja pred njim stoji. Ovo je vlada — tako da kažem — ad hoc, vlada kratkog veka i Parlament kratkog veka. I vlada i Parlament imaju da svrše zadatak koji se naročito mora svršiti da bi se što pre došlo do Ustavotvorne Skupštine. Kakvog onda ima smisla u deklaraciji da kažemo, kako ćemo rešavati

²⁰⁰) Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 19, 79; Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 219.

²⁰¹) Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 19—20, 80—82; Narodno jedinstvo, br. 35 od 21. februara 1920.

²⁰²) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 256.

agrarnu reformu? (Tako je! Pljesak.) To nema smisla. To ima utoliko manje smisla, što mi nismo nepoznati jedan drugome. Mi se znamo i mi smo kazali svaki svoje u toj stvari. Sada jedino što bismo mogli reći, to jest ovo: ako i koliko budemo mogli u tako kratkom vremenu dokle smo ovde oko toga posla raditi mi ćemo popravljati ono što su naši prethodnici pogrešili i naopako uradili. (Buran pljesak — Poslanik dr Živko Nježić: Bojim se ja vaših popravaka.) To verujem da se bojite! (Smeh).²⁰³⁾ Drugog dana (12. marta 1920) u PNP Živko Nježić je protestovao protiv ovakvog Protićevog stava: »Ja hvatam ovu priliku, da protestujem protiv odgađanja provođenja uredbe od 14. februara 1920. godine i da protestujem protiv eventualne promjene njene, koja je deklaracijom gospodina Protića juče naglašena.«²⁰⁴⁾

Zemljoposjednici u BiH su s ogorčenjem reagovali kada je objavljena Uredba o beglucima. Oni su je shvatili kao posljednji, smrtni udarac koji im je zadala demokratsko-socijalistička vlada u posljednjem danu svoje vladavine. Čim je Uredba objavljena, Udruženje zemljoposjednika je poslalo predstavku predsjedniku vlade i ministru za agrarnu reformu, zahtijevajući da se Uredba od 14. februara 1920. ukine.²⁰⁵⁾

Zatim je Centralni odbor Udruženja zemljoposjednika za BiH, na osnovu zaključaka vanredne glavne skupštine od 11. marta 1920, uputio Protićevoj vladi opširnu predstavku u kojoj se, između ostalog, zahtijeva: »Na temelju rečenog molimo iznova da se ukinu sve odredbe, kojima su naša prava glede slobodnog posjeda ograničena a naročito uredba od 31. januara 1920. i od 14. februara 1920. i da se ta naša prava potpuno uzpostave i osiguraju.«²⁰⁶⁾ U ovoj predstavi je uglavnom ponovljeno sve ono što je rečeno i u predstavi od 12. februara 1920.

Kada se jasno vidjelo da Protićeva vlada ne želi da provede Beglučku uredbu od 14. februara 1920, već da će je, čak, izmijeniti tako da se u suštini neće mijenjati ranije stanje u odnosu na beglučke zemlje, Težacka organizacija u BiH pristupa energičnoj akciji kako bi suzbila namjere Protićeve vlade. Ova neizvjesnost i neprovođenje Beglučke uredbe dovelo je do veoma teške situacije na selima u BiH. U izvještajima okružnih oblasti i kotarskih ureda za mart 1920. ističe se da vlasti s velikim naporom uspijevaju da u pogledu vlasništva nad zemljom održe jedno stanje koje bi koliko-toliko bilo slično pravnom stanju. Težaci uopšte ne respektuju vlasništvo na zemlju onih koji se ne bave zemljoradnjom i koji tu zemlju ne obrađuju. Glasovi da se Uredba o begluci-

²⁰³⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 310.

²⁰⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 331.

²⁰⁵⁾ U predstavi se kaže: »Protestujemo najodlučnije proti novom očevidnom nasilju koje nam se nameće Uredbom od 14. februara 1920. »Demokratska« vlada upotrijebila je zadnje časove pred svojim sigurnim padom, da posjednicima BiH zada zadnji smrtni udarac, da sa zadnjim ostacima našeg posjeda pridobije pristase za svoju stranku, da poveća kaos, kojega je u svim granama državnog i narodnog gospodarstva proizvela, pa da tako otešča položaj i zadaću nove vlade. Molimo da se ova uredba odmah opozove i nadamo se, da će nova vlada popraviti sve nepravde koje nam je dosada prijašnja vlada učinila, i koje su većinu posjednika, osobito muslimana, upropastile i u skrajnju očajnost dovele. Oni gladuju i umiru od gladi, a drugi uživaju sa njihovim imetkom. Naši opravdani zahtjevi označeni su u našem memorandumu od 28. novembra 1919. i u našoj predstavi od 12. februara 1920.« — Pravda, br. 23 od 2. marta 1920.

²⁰⁶⁾ Pravda br. 31 od 20. marta 1920.

ma neće provoditi, da će se, čak, i ukinuti, stvaraju kod težaka nepovjerenje i netrpeljivost prema lokalnim vlastima. U očekivanju da se počne rješavati pitanje begluka, među težacima dolazi do sukoba, svađe i tuče oko beglučke zemlje. Jedan takav sukob među težacima oko beglučke zemlje u jajačkom kotaru završio se smrću jednog i povredama dvojice težaka. Težaci su smatrali da će nasilno uzetu i obrađenu zemlju moći zadržati u svojim rukama i da će se takvo stanje sankcionisati kad se pitanje beglučke zemlje bude definitivno rješavalo.²⁰⁷⁾

Zbog pojave preotimanja beglučke zemlje među težacima, Odbor Težačke organizacije u BiH skrenuo je pažnju težacima da se to ne čini ni po koju cijenu, već da svako ko ima pravo na beglučku zemlju mirno sačeka zakonsko rješenje.²⁰⁸⁾ Nesređenost u zemljišnom posjedu bila je pogoršana i time što je neizvjesnost oko provođenja Beglučke uredbe došla u vrijeme proljetne sjetve, tako da su seljaci samovoljno, bez znanja vlasti, dijelili i orali beglučku zemlju. Zatim, javljaju se nasilja i paljevine teže prirode. Na primjer, u brčanskom kotaru, u selu Obudovcu, dvadeset naoružanih seljaka je napalo i opljačkalo noću 17/18. marta 1920. konak Mehmedbega Salihbegovića. Nakon pet dana zapaljen je žitni magazin istog bega.²⁰⁹⁾ Kasnije, seljaci su 3. maja 1920. opljačkali i razorili u Obudovcu pet begovskih čardaka i jedan u neposrednoj blizini u selu Donji Žabar. Vlasnici ovih čardaka nalazili su se u Brčkom, Gračanici, Gradačcu i Bijeljini. Tih dana oštećeni su i opljačkani i drugi begovski čardaci u brčanskom kotaru. Zbog svega što se dogodilo u Obudovcu vlasti su uhapsile 151 seljaka. Prilikom saslušavanja seljaci su pravdali svoj postupak time što je bivše Narodno vijeće u Brčkom stavilo na te čardake natpise »Narodno dobro«, te da su oni zbog toga te čardake sa gospodarskim zgradama smatrali ne više vlasništvom begova nego naroda, koji ih je svojim trudom i znojem podigao. Kad su vidjeli da begovi odnose stvari iz čardaka, odlučili su da se to ne dozvoli. Smatrali su da je bolje da oni to između sebe podijele. Knez iz Obudovca je na saslušanju izjavio da je znao da će čardaci biti opljačkani i uništeni, ali da to nije smio prijaviti, jer kad je ranije prijavio jedan sličan slučaj, seljaci su mu zaprijetili i rekli da će mu kuću zapaliti.²¹⁰⁾ Do pljačke, nasilja i ubistva zbog beglučke zemlje dolazi u rogatičkom i cazinskom srezu, a inicijatori toga su seljaci-dobrovoljci.²¹¹⁾

Na sjednici koju je Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, sada kao Glavni odbor Težačke organizacije za BiH, održao 13. i 14. marta 1920. zaključeno je, između ostalog, da se vladi u Beogradu i Zemaljskoj vladi u Sarajevu pošalju hitne predstavlke u kojima će se tražiti da se što prije počne provoditi Uredba o beglucima od 14. februara 1920, kao i da se zbog očitog vladinog otezanja provođenja Uredbe održe što prije protestne skupštine težaka po svim kotarevima u BiH. Zatim je saopšteno da Težačka organizacija smatra svojim političkim neprijateljima one stranke koje joj nisu odgovorile na njen upit od 21. novembra 1919. — kakav je njihov stav prema najvažnijim pitanjima

²⁰⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 4736/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 3036/1920.

²⁰⁸⁾ Težački pokret br. 2 od 1. marta 1920.

²⁰⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 4736/1920.

²¹⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 2467/1921.

²¹¹⁾ Pravda br. 3 od 6. januara 1920. i br. 39 od 10. aprila 1920.

agrarne reforme u BiH, kao i one stranke čiji odgovor nije u skladu sa težačkim zahtjevima.²¹²⁾

Na inicijativu Težačke organizacije u više mjesta održavaju se protestne težačke skupštine za provođenje Uredbe o beglucima koje vanredno uspijevaju. Glavni odbor Težačke organizacije održao je protestnu skupštinu u Sarajevu 28. marta 1920. sa 3.000 težaka sarajevskog kotara. Uz izvještaj Policijske direkcije s ove skupštine, koji se upućuje ministru unutrašnjih djela, predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Milan Srškić dodaje: »Iz govora i rezolucije možete razabrati, kolika je opasnost po budućnost stranaka današnjeg režima i uopšte po javni red i mir u zemlji, ako se ne pristupi što brže provođenju agrarne uredbe. Potrebno je da naredba o provođenju izađe što prije, jer nema snage, koja bi mogla zaustaviti samovoljno dijeljenje i preoravanje beglučkih zemalja, koje je već u nekim krajevima otpočelo i imalo za posljedice strašne sukobe među samim seljacima. (...) Primjećujem da kod ovih samovoljnih dioba seljaci idu dalje nego što im Uredba daje i dijele svu zemlju, što će kasnije znatno otežati stvar, jer će stavljati agrarne komisije pred gotova fakta. Zato je potrebno, da se čas prije provođenjem uredbe dade istoj i zakonska sankcija.«²¹³⁾ Osim Sarajeva, protestne težačke skupštine u aprilu i maju 1920. održane su u Mostaru, Konjicu, Donjem Vakufu, Visokom, Maglaju, Bileći, Prijedoru, Bosanskom Brodu, Bosanskom Novom, Bihaću, Ljubinju, Doboju, Rogatici, Nevesinju, Gradačcu i još u nekim drugim mjestima.²¹⁴⁾ Cilj protestnih težačkih skupština bio je da se Protićeva vlada primora da poštuje Uredbu o beglucima, koju je donijela demokratsko-socijalistička vlada, i da je počne provoditi.

U toku najžešće borbe za provođenje Beglučke uredbe Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH podnosi 10. aprila 1920. godine predsjedniku vlade Stojanu Protiću predstavku u kojoj energično zahtijeva provođenje Uredbe o beglucima od 14. februara 1920. U predstavlci se ističe da se u pitanju begluka radi protiv naroda, a u interesu zemljoposjednika i pojedinih partija. Novoj vladi, koja je na vlasti blizu dva mjeseca, najvažnije je da ništa ne učini na daljem provođenju agrarne reforme i da onemogući provođenje Beglučke uredbe. Prikazujući nesređeno stanje koje je nastalo zbog neprovođenja Uredbe, i koje ugrožava javni red i mir u BiH, Težački odbor skida sa sebe odgovornost za takvo stanje, pošto samo od vlade zavisi da li će se uzroci takvog stanja otkloniti ili neće.²¹⁵⁾

Da bi smirila ogorčenje težaka i dala im dokaze da je na njihovoj strani, Zemaljska vlada za BiH izdala je sredinom aprila 1920. Naredbu prema kojoj treba odmah da se pristupi izboru kotarskih i seoskih agrarnih komisija koje bi, kad se da dozvola od vlade iz Beograda za provođenje Beglučke uredbe, istu provodile u život.²¹⁶⁾

Međutim, ni zemljoposjednici ne miruju. Oni su, okupljeni u svom staleškom udruženju i u JMO, uspjeli da pridobiju vladu, i naročito Protića, da se odloži rješavanje beglučkog pitanja. Protić i radikali su pri-

²¹²⁾ Težački pokret br. 4 od 1. aprila 1920.

²¹³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 2576/1920.

²¹⁴⁾ Težački pokret br. 5, 6 7 i 8 od 1920.

²¹⁵⁾ Težački pokret br. 6 od 1. maja 1920.

²¹⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3283/1920.

hvatili njihov stav po kome begluci nisu isto što i kmetsko zemljište, već slobodan i ničim ograničen posjed sa kojim vlasnici treba slobodno da raspolazu. Ukoliko bi se begluci i upotrijebili u svrhe agrarne reforme, onda bi se to moglo uraditi samo u sporazumu sa vlasnicima i uz plaćanje zemlje po prometnoj vrijednosti. U ovo vrijeme zemljoposjednici posebno ističu kako je Težačka organizacija spremna i da diže revoluciju kada joj se samo u jednom pitanju, u pitanju begluka, nije izašlo u susret, a da se zemljoposjednici, iako su stalno od prevrata 1918. trpjeli nasilja i nepravde, u odbrani svojih zakonitih prava nikad nisu služili prijetnjama i nelegalnim sredstvima, već su, naprotiv, mirno podnosili tešku sudbinu, uzdaajući se u pravičnost onih koji su na čelu nove države. S ovim su htjeli da stave na znanje mjerodavnim faktorima kako su zemljoposjednici miran, lojalan i konstruktivan element i da na njihovu podršku novi režim može računati, ukoliko se izađe u susret nekim njihovim opravdanim zahtjevima. Jedan od značajnijih istupa zemljoposjednika BiH, u vrijeme borbe oko Beglučke uredbe, jeste protestna skupština Mjesnog odbora Udruženja zemljoposjednika grada Sarajeva, koja je održana 14. maja 1920. uz prisustvo oko 1.500 zemljoposjednika. Nakon govora Atifa ef. Soče, Halidbega Hrasnice, Hadži-Salihage Bičakčića, Ibrahima Baščauševića, Ahmetbega Kulenovića i Sejd Alibega Filipovića na skupštini je usvojena rezolucija zemljoposjednika grada Sarajeva. U rezoluciji se od vlade u Beogradu traži: da se kmetsko pitanje rješava na temelju sporazuma sa zemljoposjednicima, uz potpunu i pravednu odštetu bilo u zemlji ili u novcu, da se obustavi svaki gruntovni prenos sa zemljoposjednika na bilo koga drugog dok se ne postigne potpuni sporazum i dok vlasnici ne daju dozvolu za taj prenos, da vlada odmah zvanično povuče Uredbu o beglucima od 14. februara 1920. kao i zabranu o prodaji i iskorišćavanju beglučkih šuma, da se uspostavi dosadašnji ugovorni odnos u pogledu begluka i da se povuku sve uredbe koje tome stoje na putu, da se odmah pravedno ustanove i isplate hakovi od kmetskih zemalja za godinu 1918. i 1919. i to po tržišnim cijenama, da se makar i prisilnim putem naplate prihodi za 1919. od uzurpiranih beglučkih zemljišta i to po ugovorima ili po mjesnim običajima ako ugovora nije bilo, da se daje hak od kmetskih selišta sve dotle dok se ne postigne sporazum sa zemljoposjednicima za otkup zemlje i da se povuku naređenja data sudovima u pogledu prenosa vlasništva kmetskih selišta na kmetove. Kod ovih zahtjeva primijenjeno je pravilo: tražiti mnogo da bi se bilo šta od toga dobilo. Interesantno je istaći da je predsjedavajući Atif ef. Sočo zaključio skupštinu ovim riječima: »Uzdajmo se u ljude u Beogradu i u Srbijance. Nijesu svi Srbi ovdje. Uzdamo se u Regenta Aleksandra i dinastiju«. ²¹⁷⁾

Borba oko Beglučke uredbe završava se njenom izmjenom. Protiv nje vlada je zbog svog stava prema beglučkom pitanju, a i pod pritiskom zahtjeva zemljoposjednika i JMO, 11. maja 1920, nekoliko dana prije podnošenja ostavke, izvršila izmjenu najvažnijih članova (6.i 7) Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. Prema ovim izmjenama, sada 6. i 7. član glase: »Ona beglučka zemljišta, na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi već koja težaci drže i obra-

²¹⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 4461/1920.

đuju kao zakupci, i oni begluci ili delovi begluka, koje su sopstvenici obrađivali ili ih obrađuju sami, ili u vlastitoj režiji, ostaju slobodni od agrarne reforme dotle dok se težaci, koji drže i obrađuju zemlju kao zakupci, a nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili težaci koji nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili obezvučeni kmetovi ili zemljoradnici dobrovoljci iz BiH, koji nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, mogu podmiriti zemljom od državne ili javne zemlje».²¹⁸⁾

Dok su ranije, po članu 6. i 7. Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. pod udar agrarne reforme spadali svi begluci na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koja težaci rade posljednjih 10 godina kao zakupci, kao i svi ostali begluci koje sopstvenici nisu od 1910. obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji, sada se prema ovim izmjenama ti begluci izuzimaju od agrarne reforme, a težaci — beglučari i dobrovoljci koji nemaju dovoljno svoje zemlje — upućuju se na dobijanje državne i javne zemlje. Izmjenama Beglučke uredbe od 11. maja 1920. izuzima se dobar dio beglučke zemlje od agrarne reforme, što pogađa mnogobrojne težake-begluchare. Ove izmjene će dovesti do još većeg haosa i ogorčenja težaka, tako da na više mjesta dolazi do svađa i tuče oko beglučke zemlje. Težačka organizacija je za izmjenu Beglučke uredbe okrivila Radikalnu stranku zbog čega će ova stranka izgubiti mnogo svojih pristalica među težacima u BiH, što će se pokazati i na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Zemljoposjednici u BiH su ovu izmjenu svesrdno pozdravili i taj uspjeh pripisali Radikalnoj stranci i njenom prvaku predsjedniku vlade Stojanu Protiću.

Ubrzo poslije izmjene Beglučke uredbe dolazi do pada Protićeve vlade. Protić je bio prisiljen da podnese ostavku zbog stanja u Privremenom narodnom predstavništvu. Vođstvo Demokratske zajednice organizovalo je najžešću opoziciju Protićevoj vladi i onemogućilo joj rad u PNP. Naime, poslanici Demokratske zajednice i Socijaldemokratske stranke nisu prisustvovali sjednicama u PNP, osim jednog, koji je zato bio određen i koji bi od predsjedavajućeg tražio da konstatuje — da li po poslovniku ima dovoljan broj poslanika za rješavanje. Pošto bi predsjedavajući utvrdio da nema dovoljnog broja poslanika, jer je poslovnik predviđao veliki kvorum, zaključio bi sjednicu i zakazivao je, sa istim dnevnim redom, za sljedeći dan. Ovo se ponavljalo iz dana u dan gotovo mjesec dana. Tako je, zbog opstrukcije demokrata i socijalista, došlo do ostavke Protićeve vlade sredinom maja 1920. Po želji regenta Aleksandra mandat za sastav nove koncentracione vlade svih stranaka povjeren je tadašnjem poslaniku u Parizu dru Milenku Vesniću. Vesnić je veoma brzo uspio da obrazuje vladu 17. maja 1920, u kojoj su bile zastupljene tadašnje glavne političke stranke (radikali, demokrati, Narodni klub i Korošček Jugoslovenski klub). Zadatak ove vlade je bio da što prije posredstvom PNP donese Zakon za izbore narodnih poslanika u Ustavotvornu skupštinu, kao i da pripremi vladin projekat Ustava.²¹⁹⁾

Iako u veoma kratkoj i jasno određenoj deklaraciji nove vlade, koju je podnio predsjednik Vesnić u PNP 26. maja 1920, nije ništa rečeno o

²¹⁸⁾ Izmene u Uredbi o postupku s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920, Zbornik zakona za BiH, godina 1920, Sarajevo 1921.

²¹⁹⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 20—22, 80—82; Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 441, 466—467.

agrarnoj reformi, ali po tome kakav je stav kasnije zauzela Vesnićeve vlada prema beglučkom pitanju može se zaključiti da su demokrati svoj ulazak u vladu uslovlili, između ostalog, i ukidanjem izmjene 6. i 7. člana Beglučke uredbe od 14. februara 1920.²²⁰) Odmah po formiranju Vesnićeve vlade, ministar za agrarnu reformu, demokrata dr Hinko Krizman telegramom je obavijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu da u beglučkom pitanju ostaju na snazi samo odredbe Uredbe o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. sa ziratnih beglučkih zemljišta u BiH, dok se konačno ne riješi beglučko pitanje. Prema tome, težaci-beglučari i nadalje imaju pravo obrađivanja beglučke zemlje i u tome ih vlasnici ne mogu spriječiti niti mogu otuđivati ili opterećivati beglučku zemlju. Iz ovoga proizilazi da je stav Vesnićeve vlade bio da se ne provodi ni Uredba od 14. februara 1920. ni njene izmjene od 11. maja 1920, već da na snazi ostane samo Uredba od 22. jula 1919. sve dotle dok beglučko pitanje ne riješi Ustavotvorna skupština.²²¹)

Ovo odlaganje rješavanja beglučkog pitanja kao teškog problema koji treba da riješi Ustavotvorna skupština nije moglo zadovoljiti Težačku organizaciju u BiH. Zbog toga je Glavni odbor Težačke organizacije, na svojoj sjednici održanoj u Sarajevu 6. i 7. juna 1920, odlučio da Težačka organizacija istupi potpuno samostalno u borbi za težačka prava kao politička stranka pod nazivom Savez težaka u BiH. U obrazloženju ove odluke kaže se da je Težačka organizacija devet mjeseci podsticala političke stranke da pravedno riješe agrarno pitanje u BiH. Međutim, u tom nastojanju Težačka organizacija je doživjela teško razočaranje. Čak i Demokratska zajednica »koja je obećala štititi težaka, napustila ga je u posljednjem času, jer je voljela da dijeli vlast nego da održi obećanje«. Poslije ovakvog iskustva, težaci u BiH ne mogu se uzdati u dosadašnje stranke, nego se moraju sami postarati za svoju sudbinu. Za razliku od ranijih zahtjeva, kada se insistiralo samo na radikalnom provođenju agrarne reforme, sada je program rada daleko širi. U rezoluciji od 7. juna 1920. kaže se: »Agrarno je pitanje samo jedan dio velikog seljačkog pitanja. Težački stalež je zanemaren i zapušten mimo ostale. On živi u neprosvjedenosti i u materijalnoj oskudici. Na selo se ne proteže blagodat savremene kulture: sela su bez škola, bez ljekara i bolnica, ne vežu ih drumovi, niti ih podižu ikakve savremene ustanove. Seljak je izvojevao ovu državu, on sačinjava 9/10 u njoj, i kakav on bude, takva će biti i država.«²²²)

Na drugoj strani, Udruženje zemljoposjednika je bilo zadovoljno odlaganjem rješavanja beglučkog pitanja, nadajući se da će u Ustavotvornoj skupštini preko poslanika JMO i uz pokazanu spremnost na kompromise od strane Radikalne stranke, moći lakše da se izbori za što veću odštetu za kmetske zemlje i za izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Udruženje zemljoposjednika BiH održalo je 29. juna 1920. glavnu godišnju skupštinu, na kojoj je izabran novi radni i centralni odbor. Za predsjednika Udruženja je izabran Rifatbeg Sulejmanpašić iz Bugojna, za potpredsjednika Atif ef. Sočo iz Sarajeva i Hasanbeg Pašić iz Bijeljine,

²²⁰) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 466—467; Narodno jedinstvo, br. 96 od 12. maja 1920.

²²¹) Težački pokret br. 8 od 1. juna 1920; ABiH, ZV, Prez. br. 5391/1920.

²²²) Težački pokret br. 9 od 15. juna 1920.

a za sekretare Sejd Alibeg Filipović i Hamidbeg Mutevelić iz Sarajeva. Za odbornike bez funkcije imenovani su dr Halidbeg Hrasnica i Ibrahim-beg Čengić iz Sarajeva.²²³⁾ Karakteristično je da sada u novo rukovodstvo Udruženja nije izabran niko od zemljoposjednika Srba i Hrvata. Na skupštini je konstatovano da je agrarno pitanje ušlo u najkritičniju fazu, te da je potrebno mnogo požrtvovanoga rada od strane zemljoposjednika da bi se koliko-toliko sačuvali od ekonomske propasti. Novo rukovodstvo je obećalo da će preduzeti sve moguće mjere kako bi se zaštitili interesi zemljoposjednika. Zatim je zaključeno da mjesni odbori što prije prikupe podatke o šteti koja je nanesena zemljoposjednicima u prevratu pa nadalje i pošalju ih Udruženju zemljoposjednika u Sarajevo.²²⁴⁾

I Vesnićeva vlada je ubrzo pretrpjela jednu krizu. Do krize je došlo kada se u PNP glasalo o članu 15 Prijedloga zakona o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Kako vladin prijedlog člana 15 nije dobio većinu poslanika, Vesnić je 20. jula 1920. podnio ostavku vlade.²²⁵⁾ Kriza je riješena tako što je Vesniću ponovo povjeren mandat, jer se smatralo da zbog jednog člana izbornog zakona nije trebalo postavljati pitanje povjerenja vladi, i on je ponovo formirao vladu 18. avgusta 1920. godine. Po stranačkom i ličnom sastavu, kao ni po političkom programu ona se nije razlikovala od prethodne. Jedino je iz sastava vlade ispao Stojan Protić. U pregovorima za sastav vlade učestvovali su od strane radikala Vesnić i Ninčić, a od demokrata — Drašković i Pribićević. Iz savremene štampe se vidi da je najteže bilo postići saglasnost u pitanju agrarne reforme.²²⁶⁾ Izgleda da Protić nije mogao ući u drugu Vesnićevu vladu — zbog svojih pogleda na agrarnu reformu. Da je agrarna reforma bila predmet spora oko sastava vlade, dokazuje nam i vladina deklaracija koju je Vesnić iznio u PNP 31. avgusta 1920. Pored naglašavanja da je najvažniji vladin zadatak: obezbijediti što brže potpuno slobodne i ničim neometane izbore za Ustavotvornu skupštinu i donošenje Ustava, Vesnić je iznio i uzroke krize i probleme s kojima se njegova prva vlada borila. On je o agrarnoj reformi rekao: »Jedna od velikih teškoća, sa kojima je imala da se bori prošla vlada, kao i one, koje su joj prethodile, nalazila se u sređivanju agrarnih odnosa u našoj zemlji«. Vesnić je dalje izjavio da će se u agrarnom pitanju pridržavati obećanja koja je regent dao u svojoj proklamaciji 6. januara 1919. godine, sve dotle dok se to pitanje zakonskim putem definitivno ne riješi. On je podvukao da vlada na agrarno pitanje ne gleda kao na vjersko, već kao na socijalno i ekonomsko pitanje, te će, kao i u svakom drugom pitanju, naši državljani kod vlade naići na jednak postupak i zaštitu.²²⁷⁾

Nakon prebrođene krize prouzrokovane izbornim zakonom, Vesnićeva vlada je ubrzala rad u PNP na donošenju izbornog zakona. Konačno je na 118. redovnom sastanku PNP 2. septembra 1920. usvojen zakonski prijedlog o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu koji je podnijela vlada, odnosno ministar za konstituantu.²²⁸⁾ Pošto su ga pot-

²²³⁾ Pravda br. 71 od 15. jula 1920.

²²⁴⁾ Isto.

²²⁵⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 297.

²²⁶⁾ Narodno jedinstvo br. 153 od 30. jula 1920.

²²⁷⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 301—302.

²²⁸⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 352.

pisali regent i vlada, Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS proglašen je 3. septembra 1920. Izbori su zakazani za 28. novembar 1920, a Ustavotvorna skupština je sazvana za 12. decembar 1920. godine.²²⁹⁾

VI

Poslije raspisivanja izbora za Ustavotvornu skupštinu, sve političke stranke i grupe u BiH potpuno će se angažovati u izbornoj borbi. Glavni cilj je bio dobiti što više glasova i poslaničkih mandata kako bi se ostvario što veći uticaj pri donošenju ustava i pri rješavanju najvažnijih društveno-ekonomskih i političkih pitanja. Osnovna karakteristika političkog života u Bosni i Hercegovini, koja se ogledala u mnoštvu političkih stranaka i grupa zasnovanih uglavnom na nacionalno-vjerskoj osnovi, posebno će doći do izražaja na izborima 28. novembra 1920. Za izbore je prijavljeno 12 stranačkih lista. Nema sumnje, u BiH su nedostajale društveno-političke snage koje bi u političkom organizovanju prevazišle nacionalne i vjerske okvire.

Pristupajući organizacionim pripremama i izbornoj agitaciji, sve političke stranke su istakle svoje izborne programe. U tim programima dominiraju dva pitanja, a to su: oblik unutrašnjeg državnog uređenja i agrarna reforma. U pogledu oblika državnog uređenja u stranačkim programima su postojali različiti stavovi: od krutog centralizma, pa do federalizma. Isto tako zauzeti su i različiti stavovi prema agrarnom pitanju. S obzirom na to da je agrarno pitanje u vrijeme održavanja izbora bilo najaktuelnije društveno-ekonomsko i političko pitanje u BiH, nijedna politička stranka nije mogla da ga mimoide.

Po Zakonu o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS biralo se 419 poslanika. BiH je trebalo da izabere 63 poslanika, i to: banjalučki okrug 13, bihački 8, mostarski 9, sarajevski 10, travnički 9 i tuzlanski 14 poslanika.²³⁰⁾ Na glasove birača u BiH pretendovale su sljedeće političke stranke i grupe: Jugoslovenska muslimanska organizacija, Narodna radikalna stranka, Savez težaka, Hrvatska težačka stranka, KPJ, Hrvatska pučka stranka, Jugoslovenska demokratska stranka, Srpska narodna organizacija, Muslimanska težačka stranka, Socijal-demokratska, Muslimanska nezavisna i Muslimanska narodna stranka.

²²⁹⁾ Službene novine Kr. SHS, Beograd, br. 195 od 6. septembra 1920.

²³⁰⁾ Izborni okruzi u BiH su se poklapali sa administrativnim, a izborne jedinice određivane su prema popisu stanovništva od 1910. godine. Na jednom mjestu nije moglo glasati više od 800 birača. Na 30 hiljada stanovnika birao se jedan poslanik, a višak od 17.000 stanovnika davao je pravo na jedan mandat. Svaki četvrti poslanik morao je biti kvalifikovan tj. da ima visoku školsku spremu. Imao je pravo da glasa svaki muški državljanin sa navršenom 21 godinom. Žene, vojnici i oficiri bili su lišeni prava glasa. Izbori su se imali obaviti tajnim glasanjem pomoću kuglica. Za pojedince se nije glasalo nego za stranačke liste. Po završenom glasanju i prebrojavanju komisije su slale izborni materijal u sjedište okruga gdje je okružna komisija sabirala sve glasove. Dijeljenjem broja ukupno glasanih sa brojem poslaničkih mjesta, dobijao se tzv. količnik. Zatim se sabiralo koliko je svaka pojedina lista dobila glasova, pa se sa svake liste uzimalo onoliko poslanika koliko se puta sadrži količnik u glasovima te liste. Na ovaj način ostajalo je nekoliko nepopunjenih poslaničkih mjesta, koja su se onda dodjeljivala onim listama koje su imale ostatke najbliže količniku. Sa lista su se birali kandidati onim redom kako su napisani. — Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, Službene novine Kr. SHS, Beograd, br. 195 od 6. septembra 1920.

Većina ovih stranaka predstavljala je dijelove širih srpskih, hrvatskih ili jugoslovenskih stranaka ili je sa njima bila usko povezana.

Za nas je ovdje od posebnog značaja da se prikaže kakav su stav imale pojedine političke stranke u izbornoj borbi i agitaciji prema agrarnom pitanju. Pošto su sve stranke pretendovale na seljačke glasove, u izbornim programima i izbornim parolama dato je značajno mjesto agrarnom pitanju, a kod nekih stranaka agrarna reforma bila je dominantna u njihovom programu.

Savez težaka, konstituisan kao Težačka vanstranačka organizacija, na Skupštini težačkih predstavnika 24. i 25. avgusta 1919, po odluci svoga Glavnog odbora od 6. i 7. juna 1920. istupa potpuno samostalno u borbi za težačka prava kao politička stranka pod nazivom Savez težaka u BiH. Imao je ambiciju da okupi sve težake u BiH na klasnoj osnovi bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, ali bez većeg uspjeha. On je uglavnom uspio da okupi veći dio srpskog seljaštva i jedan dio mlađe i naprednije inteligencije. Glavne tačke izbornog programa Saveza težaka bile su: radikalno rješavanje agrarnog pitanja u BiH prema težačkim zahtjevima; državno jedinstvo i državna pomoć ratnim stradalnicima.²³¹⁾ Za razliku od svih političkih stranaka u BiH, Savez težaka je prema agrarnom pitanju imao stalno jasan, beskompromisan i nedvosmislen stav. Ovakav stav je zauzet još na Skupštini težačkih predstavnika avgusta 1919. i on je unesen u program stranke. Glavno načelo Saveza težaka je da je zemlja onoga ko je obrađuje i na njoj stalno živi, te da svaki težak mora imati dovoljno zemlje za obrađivanje. Svi kmetski i kmetstvu slični odnosi treba da se razriješe u korist kmetova bez ikakve odštete bivšim vlasnicima. Sva beglučka zemlja ima da se dodijeli težacima pošto je oni obrađuju.²³²⁾ Prema sporazumu od 15. oktobra 1920, Savez težaka, Demokratska stranka i Muslimanska težačka stranka trebalo je da nastupe jedinstveno na predstojećim izborima. Međutim, na okružnim skupštinama Saveza težaka ovaj sporazum nije prihvaćen jer su se demokrati kompromitovali u rješavanju beglučkog pitanja i odlučeno je da Savez težaka u izbore ide samostalno.²³³⁾ Od početka avgusta 1920, kada je u Beogradu (1. i 2. avgusta) održan Kongres zemljoradnika Kr. SHS na kome su prisustvovali i delegati iz BiH, Savez težaka se jače veže i sarađuje sa Savezom zemljoradnika iz Srbije. Na tom skupu je načelno riješeno da se Savez težaka u BiH ujedini sa Savezom zemljoradnika iz Srbije, očekujući da će im se pridružiti i težačke organizacije iz Slovenije i Dalmacije. Na Kongresu Saveza težaka iz BiH, održanom u Sarajevu 5. decembra 1920, proglašeno je da se Savez težaka iz BiH ujedinjuje sa Savezom zemljoradnika iz Srbije pod imenom Saveza zemljoradnika sa željom da mu pristupe i ostale težačke stranke koje imaju ista ili slična načela.²³⁴⁾

Narodna radikalna stranka, koja se deklarirala kao jedina stranka koja štiti »srpske nacionalne interese« u BiH, pored toga što je okupila srpsku čaršiju imala je namjeru da privuče srpsko seljaštvo u cjelini. Da bi to ostvarila, ona je svoj stav prema agrarnom pitanju morala bar

²³¹⁾ Težački pokret br. 21 od 28. oktobra 1920.

²³²⁾ Težački pokret br. 11 i 12 od 1920.

²³³⁾ Težački pokret br. 20 i 22 od 1920.

²³⁴⁾ Težački pokret br. 12, 15 i 26 od 1920.

djelomično uskladiti sa težačkim zahtjevima i željama. Međutim, radikali su mnogo izgubili od svog ugleda među srpskim seljaštvom u BiH dolaskom na vlast 19. februara 1920, kada je formirana koaliciona vlada Stojana Protića. Tada je vlada Stojana Protića, da bi pridobila zemljoposjednike i JMO, revidirala najvažnije odredbe Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH, koju je donijela demokratsko-socijalistička vlada 14. februara 1920. Zbog ove izmjene došlo je do oštrog sukoba između vođstva radikala u BiH i Glavnog odbora stranke u Beogradu, a posebno između Srškića i Protića.²³⁵⁾ Vodeći računa o partijskim interesima u BiH, Srškić se energično založio za dosljedno provođenje Beglučke uredbe od 14. februara 1920. Kada je Uredba izmijenjena Srškić je čak podnio i ostavku na položaj predsjednika Zemaljske vlade za BiH.²³⁶⁾

Ulazeći u izbornu borbu sa velikim ambicijama, radikali su morali iznijeti i svoj stav prema agrarnom pitanju. Taj stav prema agrarnom i drugim pitanjima formulisan je na Zemaljskoj konferenciji Narodne radikalne stranke u Beogradu od 25. do 28. septembra 1920. Na toj konferenciji izvršena je revizija starog programa u cilju prilagođavanja novim uslovima. U pogledu državnog uređenja uglavnom su usvojena načela Krfske deklaracije. S obzirom na specifičan karakter agrarnih odnosa u BiH, u programu je tom problemu dato posebno mjesto. U programu se u odnosu na agrarnu reformu u BiH zastupa sljedeće stanovište: »Potpuno oslobođenje seljaka od feudalnih tereta i davanje seljaku u sopstvenost one zemlje, koju je on obrađivao kao kmet, ili koja mu je pripadala kao bivšem kmetu, te koju drži kao priorac ili pridržnik. Nadalje davanje u sopstvenost beglučke zemlje seljacima meštanima u koliko oni nemaju dovoljno zemlje za život, i ako spahija ovu zemlju nije do sada radio u vlastitoj režiji. Naknadu za uzetu beglučku zemlju i za oslobođenje kmetova platiće država«.²³⁷⁾ Kompromisan stav prema agrarnom pitanju u BiH sračunat je na djelomično zadovoljenje feudalnih zemljoposjednika u BiH koji se ogleda u formulaciji o davanju naknade za oduzetu zemlju kao i u izuzimanju dobrog dijela beglučke zemlje od agrarne reforme. Ovakvim kompromisnim stavom radikali su mislili da će zadovoljiti i težaке u Bosni i Hercegovini i muslimanske zemljoposjednike, a njihovim posredstvom pridobiti i jedan dio muslimanskog stanovništva. Međutim, na izborima će se pokazati da je ovakav stav nanio radikalima veliku štetu, jer je neznatan dio Muslimana glasao za radikale, a dobar dio Srba-težaka se opredijelio za Savez težaka.

Stav Demokratske stranke prema agrarnom pitanju u BiH uglavnom se podudarao sa stavovima Težačke organizacije sve do ulaska demokrata u koalicionu vladu Milenka Vesnića koja je formirana 17. maja 1920. od radikala, demokrata, Narodnog i Jugoslovenskog kluba. Tada su se demokrati odrekli Beglučke uredbe od 14. februara 1920, a time izgubili i podršku Težačke organizacije. Ovakav stav demokrata bio je razlog za stvaranje težačke političke stranke Saveza težaka u BiH 7. juna 1920. U proglasu povodom formiranja ove stranke ističe se kako su težaci

²³⁵⁾ Tomislav Kraljačić, Narodna radikalna stranka u BiH na izborima za Ustavotvornu skupštinu, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, br. 5, 1969, str. 202—203.

²³⁶⁾ Narodno jedinstvo br. 100 od 18. maja 1920.

²³⁷⁾ Srpska riječ, list radikala u BiH, Sarajevo, br. 201 od 8. oktobra 1920.

izgubili i podršku Demokratske stranke koja je više voljela da dijeli vlast sa radikalima, nego da se bori za interese težaka u BiH. Zbog prelaska sa radikalnog stava prema agrarnoj reformi na kompromisni stav, demokrati nisu mogli više računati na veću podršku seljaštva na izborima. S obzirom na to da su se demokrati u proteklom periodu nalazili na vlasti i u centralnoj vladi u Beogradu i u Zemaljskoj u Sarajevu, oni su optuživani u izbornoj agitaciji od svih stranaka, naročito od strane JMO, za sve poslijeratne nevolje (oskudicu, skupoću, glad, razbojništvo, bogaćenje pojedinaca i neravnopravan položaj Muslimana itd.).

Početak priprema Demokratske stranke za izbore predstavlja Pokrajinska konferencija održana u Sarajevu 4. i 5. septembra 1920. kojoj su prisustvovali demokratski ministri u Vesnićevoj vladi Ljuba Davidović, Kosta Stojanović i dr Hinko Krizman. U rezoluciji, usvojenoj na konferenciji, zastupa se stanovište državnog i narodnog jedinstva na bazi pune ravnopravnosti. U pogledu agrarnog pitanja kaže se da stranka i dalje ostaje vjerna načelu da »zemlja pripada onom ko je obrađuje« i da će tražiti da se agrarna reforma u BiH što prije provede. Ulazak u vladu sa radikalima i »privremeno« odustajanje od Beglučke uredbe od 14. februara 1920. opravdava se sadašnjom parlamentarnom situacijom koja se ogleda u tome što se »bore dve podjednako jake političke grupe, jedna za rešenje agrarnog pitanja, u smislu i po želji težačkih slojeva (misli se na demokrate — primjedba M. G.), druga protiv njih (radikali, Narodni i Jugoslovenski klub — primjedba M. G.), čime je momentano dospelo na mrtvu tačku«. Dalje se ističe da Demokratska stranka traži da se u Konstituenti »uzme rešavanje agrarnog pitanja kao najhitnije« kao i da stranka ne odstupa od svog ranijeg stava prema beglučkoj zemlji.²³⁸)

Pored Narodne radikalne stranke, Saveza težaka i Demokratske stranke, na podršku srpskog stanovništva računala je i Čokorilova Srpska narodna organizacija. Kako je SNO-i bila glavna preokupacija Velika Srbija i isključivi velikosrpski separatizam, a agrarno pitanje tek u drugom planu, ona kod srpskog seljaštva nije uhvatila jačeg korijena.

Za razliku od srpskog stanovništva koje se opredijelilo za više političkih stranaka, muslimansko stanovništvo se u BiH u ogromnoj većini okupilo oko Jugoslovenske muslimanske organizacije. Koristeći se vješto svim faktorima koji su izazvali nezadovoljstvo Muslimana, vođstvo JMO je uspjelo da stvori kod muslimanskih masa predstavu o identičnosti interesa svih klasa i slojeva muslimanskog stanovništva. Od svih političkih stranaka u BiH JMO je ušla u izbornu borbu najspremnije i najorganizovanije. Na glavnoj skupštini JMO, koja je počela sa radom u Sarajevu 21. oktobra 1920, izneseni su stavovi JMO prema najvažnijim pitanjima i pozvano muslimansko stanovništvo da glasa za JMO i da najozbiljnije »shvati izbore, jer od uspjeha na izborima zavisi opstanak Muslimana u BiH«. Govoreći o pitanjima državnog uređenja i novog ustava, Spaho je, između ostalog, rekao: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; a za autonomiju smo pokrajina, po dosa-

²³⁸) Glas naroda br. 317 od 7. septembra 1920.

dašnjim geografskim granicama».²³⁹) Dakle, tražila se autonomija BiH, jer se smatralo da će se u tom slučaju lakše očuvati interesi vodećih slojeva muslimanskog stanovništva. O stavu JMO prema agrarnom pitanju ranije je govoreno. U svom govoru o socijalno-ekonomskim pitanjima Hrasnica je na Skupštini rekao da stranka stoji na stanovištu da kmetove treba osloboditi, ali da istovremeno bivšim vlasnicima treba dati punu odštetu. U pogledu beglučke zemlje rečeno je da su to slobodne i ničim opterećene zemlje i da one ni u kom slučaju ne mogu doći pod udar agrarne reforme.²⁴⁰)

Kao rezultat nastojanja Demokratske i Radikalne stranke da oslabe isključivi uticaj JMO-a na muslimansko stanovništvo i umanje njen uspjeh na izborima, svoje izborne liste su istakle: Muslimanska težačka stranka i Muslimani radikali oko lista »Domovina«. Svoju listu je istakla i Muslimanska narodna stranka, koja je zastupala interese bivših feudalaca. Ova grupa je predstavljala neznatan broj zemljoposjednika. Međutim, uticaj ovih grupa na muslimansko stanovništvo bio je neznatan što će se najbolje pokazati na izborima.²⁴¹)

Hrvatsko stanovništvo u BiH na izborima za Ustavotvornu skupštinu predstavljale su dvije političke stranke: Hrvatska težačka stranka (HTS) i Hrvatska pučka stranka (HPS). Stavovi ovih stranaka prema najvažnijim pitanjima su gotovo istovetni, a manje razlike su taktičke prirode. HTS je orijentisana prema Zagrebu kao političkom centru i zajedno sa Hrvatskom zajednicom istupa na izborima. U pogledu državnog uređenja zastupa federalističko i autonomističko uređenje države. Dok je HPS okupljala mase na osnovi katolicizma, HTS to čini na bazi hrvatstva i tije sne saradnje sa Hrvatima preko Save. HPS se veže za Ljubljanu kao politički centar. Zajedno sa Slovenskom ljudskom strankom i Bunjevačko-šokačkom sačinjava Jugoslovenski klub na čijem se čelu nalazio dr Antun Korošec. Jugoslovenski klub se zalagao za federativno uređenje i u svom nacrtu ustava predvidio je podjelu zemlje na šest pokrajina.²⁴²) Hrvatska težačka stranka je za radikalnu likvidaciju feudal. odnosa u BiH, s tim da se provede tako da se seljaku ne nametne dug, nego da država isplati pravednu odštetu vlasnicima. Stranka iznosi da u BiH, s obzirom na broj stanovništva, procentualno ima najveći broj Hrvata-kmetova te da i zbog toga mora zauzeti takav stav prema kome će kmetovi dobiti zemlju, a vlasnici odgovarajuću naknadu od države. U pogledu beglučke zemlje tražilo se takvo rješenje kakvo je bilo dato Beglučkom uredbom od 14. februara 1920.²⁴³) Isto tako i Hrvatska pučka stranka je zahtijevala uki-danje kmetskih i beglučkih odnosa uz pravednu naknadu vlasnicima. Međutim, HPS se u okviru Jugoslovenskog kluba zalagala za zaštitu crkvenih posjeda.

²³⁹) Pravda br. 110 od 26. oktobra 1920.

²⁴⁰) Pravda br. 111 od 28. oktobra 1920.

²⁴¹) Atif Purivatra, Formiranje JMO..., str. 419—420.

²⁴²) Tomislav Išek, Hrvatska republikanska seljačka stranka prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, br. 2, 1966, str. 109—113; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske (1918—1929) Zagreb 1938, str. 251—252.

²⁴³) Hrvatska sloga br. 24 od 22. oktobra 1919; br. 226 od 23. oktobra 1920; ABiH, ZV, Prez. br. 10.039/1920.

U pogledu naknade bivšim feudalcima ni HTS ni HPS nisu željele doći u sukob sa JMO i uopšte se može reći da su vodile računa da zbog agrara i pitanja državnog uređenja ne dođu u konflikt sa JMO. Karakteristično je i držanje Hrvata-kmetova i beglučara u vrijeme agrarnih nemira krajem 1918. i početkom 1919. godine. Zemljoposjednici se nikad nisu žalili na ponašanje hrvatskih seljaka u prevratu. Nigdje nije zabilježeno da je hrvatsko seljaštvo učestvovalo u paljenju i pljačkanju begovske imovine niti je ono vršilo bilo kakva nasilja nad feudalcima i muslimanskim stanovništvom. Političko vođstvo hrvatskih stranaka je nastojalo da ne pokvari svoje odnose sa JMO, jer se plašilo uticaja srpskih građanskih stranaka i njihove saradnje sa Muslimanima koja je mogla dovesti do toga da se JMO više okrene Beogradu nego Zagrebu što bi dovelo do preovladavanja srpskog uticaja u Bosni i Hercegovini. Otuda i osuda sporazuma između vlade i JMO od 15. marta 1920. od strane HPS ne zbog njegovog sadržaja nego zbog straha da se ovom nagodbom Muslimani potpuno ne orijentišu prema Srbima i Beogradu.²⁴⁴⁾ Iz navedenih razloga HTS i HPS nikad nisu zaoštravale pitanje agrarne reforme. Za njih je pitanje oblika državnog uređenja daleko važnije nego agrarno pitanje i njemu posvećuju punu pažnju u vrijeme izborne borbe a naročito u vrijeme borbe za donošenje Ustava.²⁴⁵⁾

Malobrojna radnička klasa u BiH, koju su najviše pogodile poslijeratne nevolje, kao skupoća, nestašica životnih namirnica i niske nadnice, nalazila se u revolucionarnom vrenju. Kada je svojim akcijama počela da ugrožava i temelje buržoaskog sistema, jedinstveno će joj se suprotstaviti buržoazija, koja je inače u svemu drugom bila nejedinstvena. Radničku klasu BiH na izborima će predstavljati KPJ i Socijaldemokrati (Zvonaši). Komunisti u BiH su od početka borbe za rješavanje agrarnog pitanja imali dosljedan stav. U tom pogledu su se u potpunosti slagali sa zahtjevima Saveza težaka. Oni su u svom listu **Glas slobode** posvećivali dosta prostora agrarnom pitanju iznoseći svoj stav i upozoravajući javnost na težinu i ozbiljnost ovog problema. KPJ se vrlo često obraća Muslimanima da ne idu za agama i begovima i da ne dozvole da se pomoću njih štite aginski interesi.²⁴⁶⁾ U izornoj agitaciji komunisti u BiH su se u odnosu na agrarno pitanje pridržavali Rezolucije o agrarnom pitanju donesene na Kongresu ujedinjenja 20. aprila 1919. u kojoj se zahtijeva »bespoštedno i bezobzirno« ukidanje svih ostataka feudalizma. U Rezoluciji se feudalnim zemljoposjednicima osporava pravo na bilo kakvu naknadu a zahtijeva da se bivšim kmetovima obezbijede besplatna sredstva za podizanje kuća, poljoprivrednih zgrada i kupovina poljoprivrednog inventara.²⁴⁷⁾

Na izborima narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS političke stranke i grupe u BiH dobile su sljedeći broj glasova i poslaničkih mandata: Jugoslovenska muslimanska organizacija 110.895 glasova i 24 mandata, Narodna radikalna stranka 59.443 glasa i 11 mandata,

²⁴⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.084/1920.

²⁴⁵⁾ Hrvatska sloga, Glasilo Hrvatske težačke stranke, Sarajevo, br. 208 od 2. oktobra 1920; Hrvatske pučke novine, Glasilo Hrvatske pučke stranke za Bosnu br. 1 od 5. januara 1920.

²⁴⁶⁾ Glas slobode br. 7 od 13. januara 1920.

²⁴⁷⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 21—23.

Savez težaka 54.506 glasova i 12 mandata, Hrvatska težačka stranka 38.400 glasova i 7 mandata, KPJ 18.074 glasa i 4 mandata, Hrvatska pučka stranka 20.774 glasa i 3 mandata i Demokratska stranka 17.980 glasova i 2 mandata. Ostalih 5 stranaka i grupa prema broju dobijenih glasova nisu mogle imati poslaničke mandate.²⁴⁸⁾

Iz izvještaja okružnih načelnika upućenih ministarstvu unutrašnjih djela, odnosno Zemaljskoj vladi za BiH, vidi se da su izbori protekli u oštroj stranačkoj političkoj agitaciji. Međutim, konstatuje se da su izbori obavljani u redu i miru uz puno poštovanje izbornog zakona. Činjenica da oko 30% birača nije izašlo na izbore tumači se nezainteresovanošću, nesnalaženjem u mnoštvu političkih stranaka, glasanjem za stranačke liste, a ne za kandidate, kao i lošim vremenom na sam dan izbora.²⁴⁹⁾ Prema izbornim rezultatima, može se konstatovati ogroman uspjeh JMO, iznenađujući uspjeh Saveza težaka kao i totalan poraz Demokratske stranke. Radikalna stranka je očekivala na izborima veći uspjeh. Presudan uticaj na izborni rezultat radikala imao je njihov kompromisni stav prema agrarnom pitanju. Agrarni program Saveza težaka bio je prihvatljiviji za srpsko seljaštvo. To seljaštvo se nije moglo zadovoljiti samo nacionalnom romantikom. Ono je zahtijevalo socijalno oslobođenje i poboljšanje svog ekonomskog položaja.

Prvi izbori u novoosnovanoj državi još više su zaoštrili nacionalno-vjerske suprotnosti i po prvi put uključili seljaštvo u aktivan politički život. Oko dva pitanja koja su dominirala u izbornoj borbi tj. oko pitanja položaja BiH u novostvorenoj državi i oko agrarnog pitanja povećale se između građanskih stranaka iz BiH borba i u Ustavotvornoj skupštini. Izborna borba, u jesen 1920, potisla je u pozadinu sva druga pitanja, pa i agrarno. Međutim, kako agrarno pitanje u BiH nije bilo definitivno riješeno, svi zainteresovani su očekivali da ga Ustavotvorna skupština konačno riješi. Zbog toga od 12. decembra 1920. Ustavotvorna skupština postaje centar političkog života, a skupštinska sala mjesto odakle se očekivalo rješavanje najvažnijih pitanja novostvorene države.

VII

Od početka rada Ustavotvorne skupštine od 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. bosansko agrarno pitanje će stalno biti predmet pažnje i živog interesovanja. Slobodno se može reći da je od načina njegovog rješavanja zavisilo da li će poslanici pojedinih političkih stranaka glasati za ili protiv ustava, a samim tim i da li će se ustav uopšte moći izglasati i dobiti potrebnu većinu. I ovog puta, kao i za vrijeme austrougarske uprave u BiH, agrarno pitanje će poslužiti kao sredstvo za pogađanje i pridobijanje političkih stranaka i grupa.

Odmah na početku rada Ustavnog odbora, koji je prema Poslovniku najprije uzeo u pretres vladin nacrt ustava, u načelnoj debati je od strane predstavnika Saveza zemljoradnika i Socijaldemokratske stranke is-

²⁴⁸⁾ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine, Beograd 1921. godine.

²⁴⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 12.880/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.913/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.921/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.931/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.008/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.026/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.052/1920.

taknuto da se u vladinom nacrtu ustava regulišu samo politička pitanja i politički odnosi, a da se regulisanje socijalno-ekonomskih odnosa ostavlja zakonima. Predstavnik zemljoradnika Mihajlo Avramović i predstavnici socijaldemokrata Nedeljko Divac i Etbin Kristan su zatražili da u ustav uđu odredbe koje će regulisati društveno-ekonomske odnose. Ovaj zahtjev zemljoradnika i socijaldemokrata podržali su u Ustavnom odboru i predstavnici ostalih opozicionih stranaka (komunisti, republikanci, Jugoslovenski i Narodni klub).²⁵⁰⁾ Vladine stranke, Radikalna i Demokratska, uvažile zahtjev zemljoradnika i ostalih opozicionih stranaka i u Ustav će se, po uzoru na njemački i čehoslovački, unijeti čitav jedan odjeljak (treći) pod nazivom: Socijalne i ekonomske odredbe u kome će se pored ostalih regulisati i agrarno pitanje.²⁵¹⁾ Sa ovom izmjenom se vlada nadala da će obavezati poslanike Saveza zemljoradnika da glasaju za ustav. Tako će se član 12. u vladinom nacrtu ustava, u kome je samo stajalo da je svojina zajamčena, da se sadržina, obim i ograničenje privatne svojine određuje zakonom i da se ukidaju feudalni odnosi, proširiti u čitav jedan odjeljak sa 23 člana.²⁵²⁾

Bosansko agrarno pitanje postaće naročito aktuelno u Ustavotvornoj skupštini onda kada radikalno-demokratska vlada Nikole Pašića pristupi pregovorima sa pojedinim poslaničkim klubovima u cilju obezbjeđivanja potrebne natpolovične većine od ukupnog broja izabраниh poslanika, većine pomoću koje je trebalo da se na vrijeme osigura donošenje željenog ustava. Mali je broj stranaka bio sa kojima je Pašić mogao pregovarati i postići sporazum. Pošto vlada u pogledu državnog uređenja nije htjela da odstupa od centralizma u obzir za pregovore nisu mogli doći ni Narodni ni Jugoslovenski klub, jer su u svojim nacrtima ustava tražili autonomističko i federativno uređenje države. U obzir nisu dolazili ni komunisti, socijaldemokrati i republikanci iz dobro poznatih razloga. Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka sa svojih 50 poslanika, odmah nakon izbora, donijela je odluku da bojkotuje rad Ustavotvorne skupštine. Prema tome, Pašićeva vlada je mogla da pregovara samo sa Savezom zemljoradnika, Slovenačkom kmetijskom strankom, Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom i Nacionalnom turskom organizacijom iz Makedonije (Džemijetom).

Već u prvim kontaktima sa Zemljoradničkim poslaničkim klubom i Poslaničkim klubom JMO vlada je uvidjela da će veoma teško pridobiti na saradnju oba kluba. Pridobijanje jednog kluba isključivalo je pridobijanje i zadovoljenje drugog. I jedni i drugi su insistirali na rješavanju agrarnog pitanja. Zemljoradnici su zahtijevali da se ne daje odšteta za kmetsku zemlju i da se sve beglučke zemlje oduzmu, a JMO je tražila punu odштetu za kmetsku zemlju i izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Iako je zahtjevima zemljoradnika bilo lakše udovoljiti, Pašić je više insistirao na pridobijanju JMO-a. Vladi je najprije uspjelo da pridobije Samostalnu kmetijsku stranku iz Slovenije sa 9 poslanika, u kojoj su glavnu riječ vodili dr Bogumil Vošnjak i Ivan Pucelj. Na počet-

²⁵⁰⁾ Stenografske beleške, Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kr. SHS, knj. I, str. 17—19, 48, 51—52, 144—145, 169; knj. III, str. 64.

²⁵¹⁾ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kr. SHS, knj. I, sv. br. 7, str. 6—9.

²⁵²⁾ Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 3, str. 3.

ku rada Ustavotvorne skupštine ova je stranka parlamentarno-klupski bila povezana sa Savezom zemljoradnika. Povodom ovog sporazuma, Zemljoradnički klub je izdao poseban komunike u kome je osudio ponašanje Samostalne kmetijske stranke. U njemu se kaže da su slovenački kmetijci iznevjerili ideologiju i načela zemljoradničkog pokreta samo da bi riješili neka praktična pitanja i dobili jedno ministarsko mjesto u centralnoj vladi i nekoliko mjesta u Pokrajinskoj vladi u Ljubljani.²⁵³⁾

Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO je postignut 15. marta 1921. godine. Prema zvaničnom saopštenju lista JMO **Pravda** vlada Nikole Pašića se obavezala da će u svoj nacrt ustava unijeti one odredbe iz nacrta ustava JMO koje se tiču zaštite i ravnopravnosti vjera, osiguranja vjersko-prosvjetne autonomije, šerijatskih sudova i izbornog sistema koji će štititi manjine, kao i odredba prema kojoj će se poštovati istorijske granice BiH, odnosno da će BiH ostati kompaktna. Kmetско pitanje će se potpuno likvidirati plaćanjem naknade za kmetска selišta u ukupnom iznosu od 255 miliona dinara. Isplata će se vršiti pola u gotovom novcu, a pola u državnim obveznicama. Manjim i oskudnijim posjednicima će se sva suma isplatiti u novcu. Kao baza za isplatu poslužiće posljednja katastarska procjena. Naseljeni begluci će se dvostruko platiti u odnosu na kmetска selišta i u tu svrhu će vlada odobriti 50 miliona dinara. Beglučkim zemljama »hodalicama« sopstvenici će moći slobodno raspolagati. Beglučke zemlje koje su bespravno uzurpirane od strane težaka vrtiće se posjednicima. Vlada se dalje obavezala da će pomoći Vakufsko-mearifsku upravu da sanira svoje finansije i da će narediti da se povрати olovo sa džamija koje se nalazi kod vojnih vlasti, a koje su austrijske vlasti uzele za vojne potrebe u toku prvog svjetskog rata. Nije bilo vremena da se ovo olovo transportuje i preradi nego je ostalo u vojnim skladištima. Ukoliko ovog olova ne bi bilo dovoljno, domiriće se iz rudnika. Pomoć države invalidima i ratnoj siročadi izjednačiće se u čitavoj zemlji.

Prema postignutom sporazumu, Muslimani će dobiti nekoliko važnijih mjesta u Zemaljskoj vladi BiH i dva ministarska mjesta u centralnoj vladi u Beogradu. Poslanički klub JMO je odmah odredio svoje predstavnike u vladi: dra Mehmeda Spahu da preuzme jedno privredno ministarstvo i dra Hamdiju Karamehmedovića za ministra narodnog zdravlja.²⁵⁴⁾

Vlada Nikole Pašića se odlučila za ovaj sporazum iz više razloga. Prvi i najvažniji je politička nužda i potreba. Naime, trebalo je obezbijediti glasove za donošenje ustava. Ranije smo rekli da vlada nije imala velikog izbora među strankama za pregovore ukoliko je željela da ostane vjerna principu centralističkog uređenja države i monarhističkog oblika vladavine. Dalje, vladi je bilo mnogo stalo do toga da za ustav pridobije predstavnike Muslimana iz BiH i slovenačke kmetijce kako bi se ublažili opravdani prigovori da je ustav srpski pošto za njega neće glasati ogromna većina hrvatskih i slovenačkih poslanika. I na kraju, pridobijanjem političkih predstavnika Muslimana u BiH, vladajuća srpska buržoazija se nadala da će time obezbijediti ekonomsko-politički uticaj u BiH i na

²⁵³⁾ Arhiv SFRJ u Beogradu, Fond Jovana Jovanovića — Pižona, kutija 32, str. 132—133.

²⁵⁴⁾ *Pravda* br. 30 od 17. marta 1921.

taj način riješiti sporno pitanje čija je BiH. Vođstvo JMO je u pregovorima znalo da iskoristi veoma težak položaj vlade. Stiće se utisak da je vlada bila spremna i na veće ustupke da bi obezbijedila donošenje ustava. JMO je sporazumom od 15. marta obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje većeg dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Kao događaj od velikog političkog značaja sporazum između vlade i JMO izazvao je u jugoslovenskoj političkoj javnosti oštra reagovanja i različite komentare. Svi poslanici opozicionih stranaka koji su učestvovali u načelnoj debati o vladinom nacrtu ustava a i kasnije u specijalnom pretresu o pojedinim članovima, počev od komunista pa do poslanika Jugoslovenskog kluba, podvrgli su žestokoj kritici ovaj sporazum nazivajući ga nedopustivom trgovinom. Čak i pojedini poslanici Radikalne i Demokratske stranke su u ustavnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO. Najviše su krtikovane one tačke sporazuma koje govore o rješavanju agrarnog pitanja u BiH i o teritorijalnoj kompaktnosti BiH, odnosno o administrativnoj podjeli BiH na oblasti samo u okviru postojećih granica.

Ovaj sporazum je najviše pogodio seljake u BiH, pošto je najveći dio beglučkih zemalja izuzet od agrarne reforme i pošto su obećanu odštetu zemljoposjednicima imali indirektno da plate kao najbrojniji poreski obveznici, a jedan dio beglučke zemlje su morali sami platiti. Otuda je sasvim razumljivo što je najjače i po vladu najneugodnije reagovao Savez zemljoradnika u BiH. Čim se saznalo za sporazum između vlade i JMO, Savez zemljoradnika je uputio seljacima u BiH proglas u kome ih je pozvao da održe protestne skupštine na kojima će osuditi sporazum »krštenih i nekrštenih begova« i da sa njih upute protestne telegrame Ustavotvornoj skupštini, vladi i Zemljoradničkom poslaničkom klubu u Beograd. Organizatori i govornici na ovim skupovima biće uglavnom poslanici Saveza zemljoradnika.²⁵⁵⁾ Da bi spriječila održavanje protestnih zborova i moguće nereda, Zemaljska vlada za BiH izdaje »Obznanu« 27. marta 1921. u kojoj se kaže da Vlada, zbog agitacije Zemljoradničke stranke protiv sporazuma vlade i JMO, mora saopštiti svima da je sporazum zaključen pristankom stranaka zastupljenih u kraljevskoj vladi i da je isti »u cijelom javnom mnijenju naše zemlje povoljno primljen, kao stvar dobro proučene i promišljene potrebe«. Dalje se kaže da je posljedica sporazuma »potpuno osiguranje prijema Ustava tako potrebnog za zemlju, kao i potpuno osiguranje javne bezbednosti«. Zatim se posebno naglašava da će svaka agitacija za samovoljno zauzimanje zemljišta ma u kom vidu i svako samovoljno mijenjanje postojećeg zemljišnog odnosa biti u začetku spriječeno. Isto će se postupiti i sa zborovima i manifestacijama.²⁵⁶⁾

I pored objavljene »Obznane«, Savez zemljoradnika je održao protestne zborove seljaka u Sarajevu, Varcar Vakufu, Tešnju, Prijedoru, Ključu, Derventi, Banjoj Luci, Podnovlju i Bihaću sa kojih su poslani protestni telegrami Ustavotvornoj skupštini. Ovi telegrami su pročitani na 14. redovnom sastanku Ustavotvorne skupštine 14. aprila 1921.²⁵⁷⁾ U

²⁵⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.265/1921.

²⁵⁶⁾ Narodno jedinstvo br. 62 od 29. marta 1921.

²⁵⁷⁾ Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 7, str. 1—2.

BiH je krajem marta, u aprilu i početkom maja 1921. održan čitav niz protestnih zborova uz učešće velikog broja zemljoradnika na kojima je sporazum vlade i JMO podvrgnut žestokoj kritici kao sporazum koji seljake ponovo vraća nazad u »petvjekovno ropstvo«. Samo u Sarajevu na protestnom zboru održanom 27. marta 1921. prisustvovalo je oko 10.000 zemljoradnika.²⁵⁸) Savez zemljoradnika je mislio da će, kao i ranije u 1919. i 1920. godini, protestima i pritiscima moći uticati na vladu da vodi računa o seljačkim zahtjevima. Međutim, ovoga puta se to nije dogodilo. I pored ogorčenih protesta i prijetnji nemirima i nasiljem, sporazum je i dalje ostao na snazi. Za vladu je bilo važnije donošenje ustava nego rješavanje agrarnog pitanja u interesu seljaka u BiH. U znak protesta protiv ustava, Savez zemljoradnika je zakazao za Vidovdan 1921. (dan izglasavanja ustava) protestne seljačke skupštine u čitavoj BiH. U proglasu se, između ostalog, kaže da »Svi težaci, bez razlike ko je za koju stranku glasao prošlih izbora, treba da bratski pruže ruke i dođu na te skupštine, jer su teški i sudbonosni dani po hiljade težačkih porodica«.²⁵⁹) Međutim, ova inicijativa zemljoradnika izazvala je oštro reagovanje vlasti. Predviđajući da bi moglo doći do većih incidenata i poremećaja javnog reda i mira, načelnik okruga banjalučkog Jovo Todorović zabranio je održavanje protestne težačke skupštine u Prijedoru zakazane za 28. juni 1921. i o tome odmah obavijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu tražeći odobrenje i podršku za svoj postupak. U vezi s tim je predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Nikola Đurđević obavijestio 25. juna 1921. ministra unutrašnjih djela u Beogradu da je odobrio mjere banjalučkog okružnog načelnika i da je naredio i ostalim okružnim načelnicima u BiH da i oni zabrane održavanje težačkih protestnih skupština zakazanih za 28. juni 1921. od strane Saveza zemljoradnika. Đurđević svoj postupak opravdava time što u akciji Saveza zemljoradnika vidi »jedan antidržavni akt, kome je tendencija da protestuje protiv člana 42 i 43 u Ustavotvornoj skupštini, već primljenog i izglasanog ustava i da na taj način u široke slojeve težačkog naroda unese borbu protiv državnog ustavu, koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju«. On smatra da se nikako ne bi smjelo, ni zbog unutrašnje a ni zbog spoljnopolitičke situacije, dozvoliti da Srbi u BiH, a oni su isključivo članovi Saveza zemljoradnika, prvi otpočnu borbu protiv ustava. Posljedice toga bi bile nedogledne, jer bi se pružio povod antidržavnim elementima da otpočnu davno najavljenju borbu protiv ustava i državne vlasti. On i u obrazovanju seoskih vijeća vidi »dobru dozu boljševičke orijentacije naših zemljoradnika«.²⁶⁰)

Poslije postignutog sporazuma sa vladom, vođstvo JMO, da ne bi bilo izigrano, strogo je vodilo računa da se odredbe sporazuma ostvare do donošenja ustava. Tako su 26. marta 1921. u vladu ušli predstavnici JMO dr Mehmed Spaho kao ministar trgovine i industrije i dr Hamdija Karamehmedović kao ministar narodnog zdravlja. Zatim je vlada 12. maja 1921. izdala Uredbu o finasijskoj likvidaciji agrarnih odnosa i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH.

²⁵⁸) Težački pokret br. 5, 6, 7, 8 i 11 od 1921.

²⁵⁹) Težački pokret br. 11, od 7. juna 1921.

²⁶⁰) ABiH, ZV, Prez. br. 7.064/1921.

Pitanje kmetske zemlje bilo je ranije riješeno Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. kada su seljaci-kmetovi proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. regulisano je samo plaćanje naknade bivšim vlasnicima za oduzetu kmetsku zemlju i za oduzeti dio beglučke zemlje. Po ovoj Uredbi država ima da za oduzetu kmetsku zemlju isplati bivšim feudalnim posjednicima 255 miliona dinara. Pošto se vodilo računa o malim zemljoposjednicima, bivši vlasnici su podijeljeni prema visini zemljarine (poreza) u 28 kategorija, pa je za svaku po degresivnoj skali određen faktor sa kojim će se množiti zemljarina pri utvrđivanju visine odštete. U najnižu kategoriju uvršteni su posjednici sa zemljarinom od 40 kruna koja se množi sa faktorom 1600, a u najvišu (sa faktorom 400) oni čija zemljarina prelazi 6.000 kruna. Po ovom sistemu obračunavanja oni posjednici koji su imali manje poreza dobijali su veću odštetu po jednom hektaru od onih koji su plaćali više poreza, odnosno koji su imali veću površinu kmetske zemlje. Posjednicima prve kategorije sva odšteta je odmah isplaćena u novcu. U prvu kategoriju uvršteni su i čisti vakufi, crkve, manastiri i druge kulturne ustanove. Ostalim kategorijama odšteta je isplaćivana na sljedeći način: dvije trećine u obligacijama (obveznicama), a jedna trećina u novcu, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine.²⁶¹) Prema ukupnoj svoti odštete za kmetske zemlje, vidi se da je ta odšteta bila niska. Prosječno po hektaru ona je iznosila oko 330 do 340 dinara. Međutim, ovdje treba uračunati i 42 miliona dinara plaćene privremene rente koju su zemljoposjednici dobili za kmetske zemlje od 1918. do 1921, a koja nije oduzimana od sume namijenjene za odštetu. Smatrajući da je odšteta za oduzetu kmetsku zemlju mala, bivši zemljoposjednici će kasnije tražiti da se to ispravi. Njihovom traženju će se udovoljiti 1933. kada je određeno da im se za šume, pašnjake i šikare bivših kmetskih selišta, za koje ranije nije bila data odšteta zbog toga što te površine nisu imale određenu zemljarinu, isplati po 70 dinara za dunum, do ukupne sume od 50 miliona dinara u 6% obveznicama čije će kamate teći od 1934.²⁶²)

Beglučko pitanje je regulisano Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. U pregovorima sa vladom vođstvo JMO je nastojalo da se begluci izuzmu od agrarne reforme smatrajući ih za potpuno slobodne i ničim opterećene posjede. JMO je tražila da se begluci tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, a ne feudalni, i da se na njih primijene agrarni zakoni i uredbe kao i na ostale velike posjede, kao npr. u Vojvodini i Hrvatskoj. Kada u tome nije uspjela, onda je nastojala da površina beglučke zemlje koja će potpasti pod udar agrarne reforme bude što manja. Beglučkom uredbom od 12. maja 1921. preuzeti su uglavnom članovi iz Uredbe od 14. februara 1920. sa Izmenama koje je izvršila Protićeva vlada 11. maja 1920. Uredbom od 12. maja 1921. naseljeni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, prelaze otkupom u vlasništvo obrađivača pod uslovom da je egzistencija dotične porodice (beglučara)

²⁶¹) Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921, Službene novine, br. 111 od 20. maja 1921.

²⁶²) Dr. Miliivoje Erić, Agrarna reforma..., 440—443.

vezana za taj begluk i ako nije ugovoreno vrijeme trajanja tog odnosa. Otkup za ove naseljene begluke država će platiti dvostruku katastralnu vrijednost izraženu u dinarima (čl. 2 i 3). U kmetsko selište pretvoreni begluci tretiraće se kao kmetski odnosi i ako kmetski odnos nije u gruntovnici upisan (čl. 4). Na zahtjev zainteresovanih stranaka provešće se revizija presuda na osnovu kojih su kmetska selišta pretvorena u begluk, i to od sastava gruntovnice. Ukoliko se ustanovi nezakonitost presuda, sa takvim beglucima će se postupati kao i sa kmetskim selištima (čl. 5). Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmetstvu sličan odnos, a koja zemljoradnička porodica obrađuje već deset godina, računajući od 1919. unazad, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost zakupca. Na isti način postupiće se i sa beglučkim ogradama u Hercegovini. U ovim slučajevima gdje će se izvršiti prisilni otkup naknadu će platiti sami zemljoradnici pogodbom sa vlasnicima, a ako pogodba ne uspije, onda će se naknada utvrditi kod nadležnih organa prema vrijednosti i dohotku zemlje. Država će težacima olakšati plaćanje zemlje davanjem dugoročnog agrarnog kredita (čl. 7 i 9). Begluci koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša privode se svrhama agrarne reforme, a ukmećene krčevine pripadaju bivšim kmetskim porodicama, iako su u gruntovnici kao begluk unesene (čl. 8). Četvrtarski vinogradi prelaze prisilnim otkupom u vlasništvo obrađivača s tim što će bivšim vlasnicima platiti otkupnu cijenu utvrđenu na osnovu desetogodišnjeg čistog prihoda (čl. 10).²⁶³⁾

Po Uredbi o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH za likvidaciju odnosa na beglučkim zemljama, odnosno za plaćanje naseljenih begluka po dvostrukoj katastralnoj vrijednosti, određena je suma od 25 miliona dinara s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba. Ostala beglučka zemljišta koja po Beglučkoj uredbi od 12. maja 1921. potpadaju pod udar agrarne reforme, plaćaće zemljoradnici — beglučari na temelju pogodbe sa vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučkih zemalja ostao je u punom vlasništvu begova. To su takozvane zemlje hodalice koje su mijenjale obrađivače. Uredba o postupanju beglučkim zemljama od 12. maja 1921. nije zadovoljila zemljoradnike — beglučare, te će oni i dalje nastaviti borbu za dobijanje sve beglučke zemlje. Tako će se odmah osjetiti prijeka potreba za revizijom Beglučke uredbe od 12. maja 1921. godine.

Sporazumom između radikalsko-demokratske vlade i JMO od 15. marta 1921. prejudicirane su odredbe o likvidaciji feudalnih odnosa u budućem ustavu. Ustavni odbor je strogo vodio računa o odredbama ovog sporazuma prilikom formulisanja 42. člana vladinog nacrtu ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. U načelnoj diskusiji o vladinom nacrtu ustava, koji je prethodno prošao kroz Ustavni odbor, predstavnici Saveza zemljoradnika Vojislav Lazić i Risto Đokić su podvrgli kritici odjeljak Socijalne i ekonomske odredbe izjavivši da će poslanici Saveza zemljoradnika u načelu glasati za vladin nacrt ustava, ali da će se pri konačnom glasanju suprotstaviti ako u ustav ne uđu zahtjevi njihove stranke, naročito onih koji se odnose na rješavanje agrarnog pitanja u BiH.²⁶⁴⁾ U specijalnom pretresu trećeg odjeljka: Socijalne i

²⁶³⁾ Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH, Službene novine, br. 111 od 20. maja 1921.

²⁶⁴⁾ Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 8, str. 20—25; sv. br. 13, str. 4—9.

ekonomske odredbe (čl. 22—44) vladinog nacarta ustava od 27. maja do 2. juna 1921. u vezi sa rješavanjem agrarnog pitanja u BiH došlo je do burnog raspravljanja i međusobnog vrijeđanja između poslanika Saveza zemljoradnika i JMO. U toku ove opširne i žučne debate najviše se govorilo o 42. i 43. članu nacarta ustava pošto se oni tiču agrarne reforme. Od strane zemljoradničkih poslanika i poslanika JMO iznesen je agrarni problem BiH sa čitavom svojom istorijom počev od srednjeg vijeka sa posebnim akcentom na sve ono što se događalo u rješavanju agrarnog pitanja od ujedinjenja 1918. Predstavnici Saveza zemljoradnika su zatražili: da se 42. i 43. član vrati u Ustavni odbor na izmjenju uz uvažavanje njihovih zahtjeva, da vlada ukine uredbe od 12. maja 1921, da se tačno odredi šta vlada podrazumijeva pod »kmetstvu slični odnosi«, da se jednako postupa sa kmetskom i beglučkom zemljom i da se jednako ne tretira feudalna i kapitalistička svojina. Oni su bili protiv naknade za kmetску i beglučku zemlju ističući da su zemljoposjednici do tih zemalja silom došli i da su ih silom održavali. Prema njihovom mišljenju treba dati socijalnu pomoć samo onim zemljoposjednicima koji su nesposobni za privređivanje. Zemljoradnički poslanici su upozorili vladu da će zemljoradnici u BiH prije proliti krv nego dozvoliti da se provedu uredbe od 12. maja 1921. Na drugoj strani, poslanici JMO su i ovog puta iznijeli sve nepravde koje su im učinjene od prevrata 1918, naročito u pogledu rješavanja agrarnog pitanja. Oni su odbili optužbe da su kupljeni, tvrdeći da su podnijeli veliku žrtvu da bi se već jednom riješilo agrarno pitanje, pitanje zbog koga su od svoje braće u BiH bili izvrgnuti neopravdanoj mržnji i neravnopravnom tretmanu. Izjavljujući da će glasati za članove ustava kojima se regulišu agrarni odnosi istakli su da im je krivo što se agrarna reforma ne provodi jednako u čitavoj državi i što vlada nije u potpunosti usvojila njihov zahtjev da se begluci tretiraju kao čisti privatni posjedi.²⁶⁵⁾

Interesantno je istaći da su, prilikom specijalne debate o trećem odjeljku, poslanici Radikalne stranke iz BiH dr Milan Srškić i Todor Lazarević u svojim govorima podvrgli kritici onaj dio sporazuma između vlade i JMO koji se odnosi na agrarno pitanje, kao i 42. član vladinog nacarta ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. Odmah drugog dana ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović je u ime vlade i Radikalne stranke osudio »ispade« Srškića i Lazarevića i izjavio da iza njihovog mišljenja o sporazumu i agrarnim uredbama od 12. maja 1921. ne stoji ni vlada ni Poslanički klub radikala. On je njihova istupanja okarakterisao kao drastičan primjer partijske nediscipline.²⁶⁶⁾ Povodom istupa Srškića i Lazarevića, sastao se 1. juna 1921. Poslanički klub JMO i zaključio da ministri Spaho i Karamehmedović odmah podnesu ostavke na članstvo u vladi pošto »vlada nije ispunila velikog dijela sporazuma koji je sklopljen u martu o. g.«.²⁶⁷⁾ Međutim, ovaj nesporazum je ubrzo otklonjen i ministri, predstavnici JMO će povući svoje ostavke. Još od izmjene Beglučke uredbe 11. maja 1920. dolazilo je do razmimoilaženja u stavovima oko agrarne reforme između bosanskih radikala na čelu sa Srškićem i vođstva Radikalne stranke u Beogradu.

²⁶⁵⁾ Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 32, 35, 36 i 37.

²⁶⁶⁾ Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 36, str. 19—23, 33—36, 41—47.

²⁶⁷⁾ Pravda br. 60 od 7. juna 1921.

Srškić je dobro znao da kompromisni stav radikala prema agrarnoj reformi nisu odobravali zemljoradnici u BiH. Karakteristično je pismo Milana Srškića od 2. februara 1921, tada još predsjednika Zemaljske vlade za BiH, dru Lazaru Markoviću u kome zamjera vođstvu stranke što su u vladi uzeli ministarstvo za agrarnu reformu. U pismu se o tome kaže: »A zašto smo se otimali za agrarnu reformu, kad će baš ovoj vladi zapasti, da ovu reformu izvrši, a to će izazvati među mnogim seljacima zlu krv, sve kad bi bilo garancija, da će se ova reforma izvesti po načelima, na kojima mi mlađi stojimo. (...) Po novinama sudeći izgleda, da smo se otimali za ovaj portfelj, jer je to tražila JMO. Ako je to tačno, onda su vrlo strašne perspektive, jer ja i mnogo mojih drugova, ne želimo u tom pitanju praviti kompromise«. ²⁶⁸⁾

Kada se vidjelo da vlada ne odustaje od odredaba sporazuma zaključenog sa JMO, ni od uredbi donesenih 12. maja 1921, kao ni od 42. i 43. člana u svom nacrtu ustava, i kada je bilo jasno da će to sve vladina većina sankcionisati ustavom, Savez zemljoradnika čini posljednje pokušaje da prisili vladu da usvoji njegove najminimalnije zahtjeve u pogledu rješavanja agrarnog pitanja obećavajući da će pri konačnom glasanju glasati za ustav. Vojislav Lazić je u ime Zemljoradničkog kluba 15. juna 1921. uputio vladi tri zahtjeva: prvo, da se odredbe u vladinom nacrtu ustava o agrarnom pitanju revidiraju prije nego se iznese na konačno glasanje i tako rediguju kako bi se zadovoljila pravda i stvorila solidna osnova za napredak i mirni razvoj zemljoradnika; drugo, da se u vezi sa tim odmah ukinu uredbe od 12. maja 1921. o agraru i donesu druge uredbe u duhu predloga Zemljoradničkog kluba i u dogovoru sa njim i, treće, da se sve odredbe u vladinom nacrtu ustava koje se odnose na političke slobode građana, kontrolu Skupštine nad radom vlade i uredbodavnu moć vlade izmijene u demokratskom duhu. ²⁶⁹⁾ Lazić je dalje izjavio da bi, ukoliko bi vlada prihvatila ove zahtjeve, poslanici Saveza zemljoradnika glasali za ustav. Međutim, pošto vlada nije reagovala na ponuđeni sporazum, predsjednik Zemljoradničkog kluba Vojislav Lazić je 24. juna 1921. uputio pismo predsjedniku vlade Nikoli Pašiću u kome posljednji put, neposredno pred konačno glasanje za ustav, iznosi minimalne zahtjeve svoje stranke i nudi podršku vladi pri glasanju za ustav ukoliko se prihvate zahtjevi. U tom se pismu traži da se u prelazna naređenja vladinog nacrtu ustava unesu sljedeće odredbe:

Da se sva beglučka zemljišta priznaju kao kmetstvu slična, bez obzira na to od kada ih seljak obrađuje, a i ona koja dosadašnji sopstvenici nisu obrađivali ni sami ni u sopstvenoj režiji. Prema tome, da se odmah povuku uredbe od 12. maja 1921. i da se zakonom odredi način na koji će se pomoći onima koji su raskidanjem feudalnih odnosa ostali bez sredstava za život a nemoćni su za rad. U isto vrijeme istim zakonom da se riješi i pitanje dobrovoljaca, invalida, ratne siročadi i svih koji su u ratu postradali.

Da se priznaju kao kmetstvu slični kolonatski i svi ostali težački odnosi u Dalmaciji.

²⁶⁸⁾ Arhiv SFRJ u Beogradu, Fond dra Lazara Markovića, kutija 1.

²⁶⁹⁾ Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 45, str. 3.

Da se pitanje odštete za ekspropriisane velike posjede ostavi odluci zakonodavne skupštine i u načelu i u pojedinostima.

Pored ovih zahtjeva koji se tiču agrarne reforme, u pismu su izneseni zahtjevi da se u nacrt ustava unesu i odredbe o punoj kontroli parlamenta nad radom vlade i o podjeli države na oblasti isključivo po privredno-geografskom principu bez ikakvog izuzimanja u tom pogledu (BiH.²⁷⁰) Kako vlada nije prihvatila ni ovu ponudu za sporazum, poslanici Saveza zemljoradnika su odlučili da glasaju protiv vladinog nacrtu ustava. Saznavši za ovu odluku, vlada će u posljednjem trenutku pridobiti Nacionalnu tursku organizaciju (Džemijet) pošto nije bila sigurna da je osigurana natpolovična većina od ukupnog broja poslanika. I za pridobijanje Džemijeta vladi je kao sredstvo poslužila agrarna reforma. Naime, Pašić je obećao isplatiti zamašnu odštetu begovima u Makedoniji i na Kosovu. Na sam dan glasanja za ustav, Poslanički klub Muslimana iz južnih krajeva dao je izjavu u kojoj se kaže da će, i pored toga što sve vladine stranke nisu odobrile njihov jučerašnji sporazum sa vladom, poslanici njihovog kluba glasati za ustav »jer smo uvereni da će gospodin Predsednik Vlade sa svojim drugovima održati datu reč i izvršiti pravdu prema nami i drugim delovima naših državljana.«²⁷¹)

Na Vidovdan 28. juna 1921. prije nego što je otpočelo glasanje za vladin nacrt ustava, predstavnici poslaničkih klubova: Saveza zemljoradnika, Socijaldemokratske stranke, Republikanske i Narodne socijalističke stranke iznijeli su razloge zbog kojih poslanici njihovih klubova neće glasati za predloženi nacrt ustava.²⁷²) Prije konačnog glasanja, Skupštinu su u znak protesta napustili komunistički poslanici, a zatim i poslanici Jugoslovenskog i Narodnog kluba. Ovako okrnjenoj Ustavotvornoj skupštini Trumbić je u svom govoru od 27. juna 1921. osporio pravo da donosi ustav.²⁷³) Od 419 izabranih poslanika glasanju je pristupilo 258 poslanika, od toga 223 za, 35 protiv a apstiniralo je 161 poslanik.²⁷⁴) Tako je konačno, nakon dvije i po godine od stvaranja Kraljevine SHS, donesen Vidovdanski ustav, kojim je ozakonjen monarhistički oblik vladavine i centralističko uređenje države. U Vidovdanskom ustavu je 41, 42. i 43. članom regulisano izvođenje agrarne reforme. Navodimo 42. član pošto se u njemu govori o likvidaciji feudalnih odnosa: »Feudni odnosi smatraju se pravno ukinuti danom oslobođenja od tuđinske vlasti. U koliko su gde pre toga roka počinjene nepravde razrešenjem feudnih odnosa ili njihovim pretvaranjem u privatno-pravne odnose, ima se zakonom provesti ispravka. Kmetovi (čivčije), kao i uopšte zemljoradnici koji obrađuju zemlju u kmetstvu sličnom odnosu, utvrđuju se kao slobodni sopstvenici državnih zemalja, ne plaćajući sami za to nikakvu oštetu, i imaju se ubaštiniti«. I u Ustavu kao i ranije u Prethodnim odredbama formulacija »kmetstvu slični odnosi« ostala je uopštena jer nije tačno precizirano koji se to odnosi smatraju kao »kmetstvu slični«. Tako je i dalje ostala mogućnost proizvoljnog tumačenja karaktera beglučkih zemalja u BiH. Ovaj član Ustava formulisan je tako da ne bi došao u

²⁷⁰) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 54, str. 21.

²⁷¹) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 4.

²⁷²) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 2—4.

²⁷³) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 54, str. 25—28.

²⁷⁴) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 8.

suprotnost sa uredbama od 12. maja 1921. Za sve uredbe koje je vlada donijela do proglašenja ustava a tiču se agrarnih odnosa u čl. 130 Ustava je rečeno da se one mogu mijenjati samo zakonodavnim putem tj. u Narodnoj skupštini. Ovom odredbom su se željele zaštititi uredbe od 12. maja 1921.²⁷⁵⁾

Nakon prikazivanja rješavanja agrarnog pitanja u BiH od propasti Austro-Ugarske i stvaranja Kraljevstva SHS 1918. pa do donošenja Vidovanskog ustava 28. juna 1921. godine, navešćemo i rezultate agrarne reforme u likvidaciji feudalnih odnosa u BiH u ovom periodu. Prethodnim odredbama od 25. februara 1919, Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919, Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. i Ustavom od 28. juna 1921. (čl. 42), u potpunosti su likvidirani kmetski odnosi u BiH. Ministarstvo za agrarnu reformu nije nikada dalo zvanične i tačne statističke podatke o rezultatima agrarne reforme u BiH. Svi podaci koji se nalaze u literaturi, kao i oni koje su iznosili ministri za agrarnu reformu i narodni poslanici prilikom skupštinskih debata, interpelacija i polemika, moraju se uzeti kritički. Na osnovu statistike iz 1910. godine može se približno tačno utvrditi broj oslobođenih kmetskih porodica kao i površina zemlje koju su te porodice dobile na slobodna raspolaganja. Prema statistici iz 1910, bilo je čistih i djelomičnih (koje su imale pored kmetske i vlastite zemlje) kmetskih porodica 111.033, koje su obrađivale 7,752.339 dunuma zemlje. Od toga je bilo 5,660.763 dunuma obradive zemlje, 1,619.786 dunuma šume i 471.790 dunuma pašnjaka. Koristeći se Zakonom o fakultativnom otkupu kmetova, od januara 1912. do kraja 1913. otkupilo se svega 10.947 kmetskih porodica, a u istom vremenu stvoreno je diobom postojećih selišta 2.001 kmetsko selište uz odobrenje feudalaca. Pošto za vrijeme rata nije bilo znatnijeg otkupljivanja kmetova, sa sigurnošću se može zaključiti da je u BiH bilo 1918. godine oko 100.000 kmetskih porodica koje su obrađivale oko 7,000.000 dunuma kmetske zemlje. Dakle, u BiH je poslije prvog svjetskog rata agrarnom reformom oslobođeno kmetskog odnosa oko 100.000 kmetskih porodica, koje su dobile u slobodno vlasništvo oko 7,000.000 dunuma zemlje. Odnosi između članova kmetskih zadruga i njihovog prava na dio bivšeg kmetskog selišta u slučaju diobe i prodaje regulisan je Zakonom o bivšim kmetskim selištima i stečenim beglucima 17. maja 1928. godine.²⁷⁶⁾

Međutim, daleko je teže utvrditi broj seljačkih porodica koje su obrađivale beglučku zemlju, pošto austro-ugarska uprava nije vodila nikakve evidencije ni o beglučkoj zemlji ni o seljacima — obrađivačima te zemlje. Ona je te zemlje tretirala kao puno vlasništvo zemljoposjednika, a na odnose između vlasnika begluka i obrađivača gledala je kao na pri-

²⁷⁵⁾ Službene novine Kr. SHS, br. 142 od 28. juna 1921.

²⁷⁶⁾ Dr Đ. Bogoević, Agrarna reforma, Jubilanni zbornik života i rada SHS 1918—1928, I deo, Beograd 1928, str. 229—316; dr M. Nedeljković, Agrarna reforma u Kr. SHS, Godišnjak Kr. SHS, 1926, Beograd str. 152; L. Novak, Pravne i ekonomske posledice agrarne reforme u BiH, Nova Evropa br. 16, 1. juna 1923. str. 493; Todor Kruševac, Bosanski agrar posle 1918. god., Pregled, Sarajevo, novembar 1928, str. 224; Dr Obren T. Blagojević, Agrarne reforme u BiH, Pregled, Sarajevo, februar 1941, str. 68—81; Mijo Mirković, Agrarna politika, Beograd 1940. str. 113—115; Dr Milivoje Erić, Agrarna reforma..., str. 484—485.

vatno-pravne odnose. Pošto austrougarska uprava obrađivače beglučke zemlje — beglučare nije unijela u gruntovnicu niti ih je u statistici prikazala, veoma je teško utvrditi tačan broj porodica koje su na osnovu Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. dobile beglučku zemlju i kolika je površina te zemlje. Ranije smo istakli da ovom Uredbom nisu obuhvaćene sve beglučke zemlje nego samo one na kojima su beglučari bili trajno naseljeni i za koje je bila vezana njihova egzistencija, kao i one zemlje koje su beglučari, bez prekida, obrađivali duže od 10 godina. Smatra se da je ovom Uredbom blicu 50% beglučke zemlje pripalo seljacima — beglučarima. Na osnovu podataka koje su davali organi ministarstva za agrarnu reformu, kao i na osnovu podataka iz radova koji obrađuju agrarnu reformu poslije prvog svjetskog rata, približno se može utvrditi broj porodica koje su dobile beglučku zemlju kao i ukupna površina te zemlje. Prema ovim podacima, oko 50.000 težačkih porodica, koje su obrađivale beglučku zemlju, dobilo je na osnovu Uredbe o postupanju beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. godine oko 1,500.000 dunuma zemlje.²⁷⁷⁾

U našem razmatranju o rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata u periodu 1918—1921. godine obrađena je suština bosanskog agrarnog pitanja, tj. samo pitanje kmetske i beglučke zemlje, a izostavljeno je pitanje kolonizacije i sve što je s njom u vezi kao dobrovoljačko pitanje, zatim pitanje velikih kapitalističkih posjeda kojih je u BiH bilo malo i pitanje šuma, seoskih ispaša, državne i opštinske zemlje — iako i to sve spada u agrar.

Iz prikaza likvidacije kmetskih odnosa, kao i djelomičnog rješavanja beglučkog pitanja u BiH u periodu 1918—1921. mogu se izvući neke opšte karakteristike vremena u kome je rješavano agrarno pitanje, kao i načina na koji je to pitanje rješavano.

Agrarno pitanje je dugo godina bilo na dnevnom redu kao najteži društveno-ekonomski i nacionalno-politički problem većine stanovništva Bosne i Hercegovine. Bune i ustanci u XIX vijeku su imale mahom agrarno-revolucionarni karakter i cilj im je bio ekonomsko-socijalno i nacionalno oslobođenje. Turska nije ni pokušala da riješi agrarno pitanje, dok Austro-Ugarska to pitanje nije riješila iz dobro poznatih političkih razloga. Bosanskom težaku kmetski položaj je bio znak ropstva i opšte potčinjenosti. Taj osjećaj potčinjenosti i poniženosti bio je još jači zbog toga što je vlasnik zemlje bio druge vjere i što je bio oslonac jedne tuđe, osvajačke države. U seljaka se nikad nije ugasilo uvjerenje da je taj sistem nasilje i nepravda koja se mora ukloniti. Kako to pitanje nije riješila Austro-Ugarska, ostalo je uvjerenje da je to moguće riješiti tek nakon nacionalnog oslobođenja, te se tako želja za ekonomskim oslobođenjem tijesno povezuje sa željom za stvaranjem sopstvene države. Prema tome,

²⁷⁷⁾ Dr M. Nedeljković, *Godišnjak Kr. SHS, 1926, Beograd, str. 152*; Mijo Mirković, *Agrarna politika...*, str. 115; Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 484—488; L. Novak, *Pravne i ekonomske posljedice agrarne reforme u BiH...*, str. 494; Dr Hinko Krizman, *O agrarnoj reformi, Govori dra H. Krizmana, Zagreb, 1925, str. 8—10*; Đoko Perin, *Ekonomski razvitak sela...*, str. 296; *Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 36, str. 22.*

agrarno pitanje u BiH se ne pojavljuje prvi put kao neodložan problem 1918, već on kao takav egzistira još od sredine XIX vijeka.

Dugotrajni ratni naponi, oskudica i bijeda koja je došla do izražaja na kraju prvog svjetskog rata i neposredno poslije njegovog završetka, propast Austro-Ugarske, rasulo stare vlasti, ideje oktobarske revolucije i opšti porast revolucionarnog raspoloženja u Evropi, u vrijeme stvaranja zajedničke države krajem 1918, dovode do zaoštrenih klasnih odnosa na selu u krajevima gdje su postojali feudalni odnosi, naročito u BiH. Seljaci u BiH krajem 1918. i početkom 1919. godine sami na revolucionaran način rješavaju agrarno pitanje. Oni uništavaju sve ono što predstavlja znake feudalnih odnosa na selu: obustavljaju davanje haka, pale čardake, odnose i uništavaju begovsku imovinu. U ovo vrijeme izbija na površinu nacionalna i vjerska netrpeljivost tako da pored napada na age i begove i njihovu poslugu ima i slučajeva gdje su napadima izloženi i seljaci — Muslimani. Svi pokušaji Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH i njegove vlade da posredstvom svojih organa spriječe agrarne nemire bili su bezuspješni. Jedino je dolazak srpske vojske spriječio da ovaj stihijski pokret preraste u agrarnu revoluciju.

Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini su, nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra i formiranja prve vlade 20. decembra 1918, prisilili regenta i vladu da od prvog časa pitanje agrarne reforme postave kao neodložno pitanje opšte državne politike. U želji da suzbiju revolucionarne seljačke pokrete koji su stvarali anarhično stanje u krajevima gdje još nova vlast nije bila organizovana, regent Aleksandar je Manifestom od 6. januara 1919. obećao seljacima da će se odmah pristupiti izvođenju agrarne reforme ukidanjem feudalnih odnosa i parcelizacijom velikih posjeda i pozvao ih da mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju. Zatim je prva vlada 25. februara 1919. izdala Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme kojima se definitivno ukidaju kmetški odnosi u BiH, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji i kmetstvu slični odnosi (kolonat) u Dalmaciji. U Odredbama je takođe predviđena i razdioba velikih posjeda. Regent i vlada su donijeli Prethodne odredbe sa načelnim odredbama za rješavanje agrarnog pitanja prije nego se sastao privremeni parlament (Privremeno narodno predstavništvo) i prije nego je formirano posebno ministarstvo za izvođenje agrarne reforme. Takva žurba u rješavanju agrarnog pitanja bila je uslovljena političkom nužnošću. Cilj je bio da se zadovolji revolucionarno raspoloženo seljaštvo, stiša socijalno vrenje, odvoje seljačke mase od boljševičkih ideja, kao i da se putem agrarne reforme pridobiju seljaci i od njih stvori državotvoran elemenat.

Opšti uslovi za sistematsko i plansko izvođenje agrarne reforme u tek novostvorenoj državi Kr. SHS bili su veoma teški. Prije svega, ni državne granice nisu još bile utvrđene. Nova država nije bila međunarodno priznata ni od strane svih savezničkih zemalja. Nije se moglo znati ni kakvo će biti konačno uređenje države, jer Ustavotvorna skupština nije još bila ni sazvana. Sve je bilo privremeno, pa je čak i parlament bio privremen. Poreski sistem nije bio izgrađen i država nije imala novčanih sredstava ni za odštetu zemljoposjednicima, ni za kolonizaciju, ni za pomoć seljaštvu. Svi pravni propisi kojima se regulisala agrarna reforma imali su privremen karakter. Njima se omogućavalo da seljaci za-

drže već zauzetu zemlju. Pri tome su sva detaljna tehnička pitanja ostajala neriješena i neprečišćena.

Od početka provođenja agrarne reforme u Kr. SHS prioritet je dat rješavanju agrarnog pitanja u BiH. Prije svega, trebalo je ukinuti kmetstvo a zatim riješiti pitanje beglučke zemlje. Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. ukinuti su kmetški odnosi u BiH. Bivši kmetovi su proglašeni slobodnim vlasnicima zemlje, a država je feudalnim posjednicima garantovala odštetu, čiju će visinu i način otplate naknadno odrediti posebnim zakonom. Prema tome, pitanje kmetških odnosa u BiH je riješeno Prethodnim odredbama. Seljaci-kmetovi su dobili zemlju i oslobođeni su davanja haka. Ostalo je samo da se kmetško zemljište unese u zemljišne knjige (gruntovnicu) kao vlasništvo kmetova. Međutim, Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučkih posjeda, koji su u suštini isto što i kmetško zemljište, kao ni položaj obrađivača begluka — beglučara. Beglučko pitanje ostaje i dalje problem oko koga će dolaziti do teških sukoba između vlasnika begluka i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. U prvi mah se begluci nisu tretirali kao feudalni, već kao slobodni posjedi. Oni će se kasnije pod pritiskom zahtjeva seljaštva podvrći agrarnoj reformi.

Provođenje agrarne reforme u BiH poslije prvog svjetskog rata je centralni društveno-ekonomski i nacionalno-politički problem koji jedno vrijeme dominira nad ostalim neriješenim pitanjima. Prema tome, provođenje agrarne reforme u BiH neće teći glatko i ono će se iskomplikovati i biti podložno političkim uticajima. Agrarno pitanje neće biti odjednom riješeno nego će se usljed različitih uticaja pustiti da uđe u fazu rješavanja. U političkom i društvenom vrtlogu poslije ujedinjenja u BiH će se uz agrarnu reformu vezati i pitanje Muslimana i njihovog položaja i tretmana uopšte. Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su omogućili feudalnim zemljoposjednicima i vođstvu JMO da revolucionarne akcije kmetova, kao i agrarnu reformu, protumače kao napad na Muslimane uopšte. Na činjenici da su od ukupnog broja feudalaca 91,15% bili muslimani, a od kmetova 95,41% hrišćani (Srbi 73,92%, Hrvati 21,49%) formiraće se u borbi za i protiv radikalnog rješavanja agrarnog pitanja u BiH dva dijametralno suprotna tabora: na jednoj strani srpsko seljaštvo — neslobodno i slobodno — i uz njega mlađa inteligencija i političke stranke i grupe koje su na to seljaštvo računale u predstojećim izborima za Konstituantu, a na drugoj strani — muslimanski feudalni zemljoposjednici i JMO, uglavnom sa čitavim muslimanskim stanovništvom uključujući tu i Muslimane — kmetove. Srpsko seljaštvo se u prevratu, a i kasnije najviše angažovalo u napadima na feudalne posjede i u pritiscima na odgovorne faktore da se agrarno pitanje riješi radikalno. Iako je i hrvatsko seljaštvo zahtijevalo likvidaciju feudalnih odnosa, ono nije kao srpsko seljaštvo učestvovalo u revolucionarnim akcijama.

Kako je vrijeme poslije prevrata odmicalo, tako se i agrarno pitanje u BiH sve više komplikovalo i postajalo predmetom političkog pogađanja između vladajućih faktora i zainteresovanih stranaka. To što je nova vlast htjela da se pri rješavanju agrarnog pitanja ide po redu i zakonu, i da se na tom važnom pitanju pridobiju predstavnici Muslimana za političku saradnju, seljaci u BiH nisu shvatili i nisu htjeli da shvate. Kada su vidjeli da se obećanja, data seljacima u svečanim proklamacijama

regenta i vlade, ne izvršavaju, i kada su osjetili da bi u političkoj igri oko agrarnog pitanja mogli biti oštećeni, seljaci u BiH u julu 1919. godine pristupaju organizovanoj političkoj borbi kako bi ostvarili svoje zahtjeve. Na Skupštini težačkih predstavnika od 24. i 25. avgusta 1919. konstituisana je Težačka organizacija BiH, koja će pokušati da seljake organizuje i okupi na klasnoj osnovi i da agrarno pitanje izdvoji iz vjerskog i nacionalnog okvira. Međutim, u tom nastojanju se nije uspjelo. U borbi za rješavanje agrarnog pitanja seljaštvo u BiH se nije okupilo na klasno-socijalnoj osnovi, već na vjersko-nacionalnoj. Težačka organizacija će se sve do juna 1920. godine, posredstvom Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, boriti za radikalno rješavanje agrarnog pitanja, a posebno za rješavanje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima težaka. Kada u svojim nastojanjima nije uspjela, Težačka organizacija se 7. juna 1920. pretvara u političku stranku pod nazivom Savez težaka BiH i od tada istupa samostalno u borbi za težačka prava. Zemljoradnici su zastupali stanovište da sva kmetska i beglučka zemlja, bez ikakvih izuzetaka, treba da pripadne seljacima, i da se ne daje nikakva naknada bivšim feudalcima ni za kmetsku ni za beglučku zemlju, već samo da se zakonom reguliše na koji će se način pomoći onim bivšim vlasnicima koji su ostali bez sredstava za život, a nesposobni su za samostalan rad.

Na drugoj strani feudalni zemljoposjednici, po prirodi konzervativni, okupiće se u Udruženju zemljoposjednika sa željom da se odupru radikalnom ukidanju feudalnih odnosa i da koliko-toliko sačuvaju svoj ekonomski položaj. Ne mogavši se oduprijeti zahtjevu vremena, zemljoposjednici su načelno pristajali na ukidanje kmetskih odnosa pod uslovom da im se za oduzetu kmetsku zemlju isplati puna odšteta. Zahtijevali su da se beglučke zemlje izuzmu od agrarne reforme i da im se plati odšteta za štete koje su im nanijeli seljaci za vrijeme i poslije prevrata. Zemljoposjednici su u svojim nastojanjima imali punu podršku JMO. Koristeći se vješto svim elementima koji su izazivali nezadovoljstvo muslimanskog stanovništva svojim položajem u novostvorenoj državi, zemljoposjednici i vođstvo JMO su uspjeli da kod muslimanskih masa stvore predstavu o identičnosti interesa svih klasa i slojeva muslimanskog stanovništva u BiH. Naime, feudalni zemljoposjednici su polazili od činjenice da oni sačinjavaju društveno-ekonomsku i političku elitu muslimanskog stanovništva i agrarnu reformu su prikazivali kao napad na sve Muslimane.

Nakon donošenja Prethodnih odredaba, vlade i ministri za agrarnu reformu su pod pritiskom zahtjeva seljaštva donijeli više uredbi i naredaba u 1919. i 1920. godini koje se odnose na provođenje agrarne reforme u BiH u želji da zadovolje seljaštvo i da ga odvrate od revolucionarnih akcija kao i da djelomično zadovolje zemljoposjednike. Opšta karakteristika pravnog regulisanja provođenja agrarne reforme u BiH u 1919. i 1920. godini sastoji se u sljedećem: izdato je više propisa koji su se često mijenjali, propisi nisu bili dovoljno jasni i dosljedni, tako da ih je u praksi bilo teško provoditi, osim toga međusobno su bili suprotni i protivrječni. Nedosljednost i sporost u provođenju propisa zbog slabosti vlasti i organa koji su provodili agrarnu reformu i česte promjene vlada i ministara za agrarnu reformu dovodile su do čestih promjena i ukidanja postojećih i donošenja novih propisa.

Sve političke stranke i grupe u BiH su, kao i prema pitanju oblika unutrašnjeg uređenja države, zauzele svoje stavove i prema pitanju agrarne reforme. Međutim, ti stavovi nikad nisu bili stalni, jasni i određeni. Tu je veoma teško odrediti šta je politička strategija, a šta taktika. Sve je zavisilo od političkog momenta. U tom pogledu je sve bilo sračunato na pridobijanje seljačkih masa. Nijedna stranka se nije potpuno izjasnila protiv agrarne reforme, jer bi to bilo veoma nepopularno. Najveći uticaj na provođenje agrarne reforme u BiH su imale Demokratska i Radikalna stranka, pošto su se one u periodu 1918—1921. stalno smjenjivale na vlasti ili su činile vladinu koaliciju. Stav Demokratske stranke prema agrarnom pitanju u BiH uglavnom se podudarao sa stavovima Težačke organizacije sve do ulaska demokrata sa radikalima u vladu Milenka Vesnića koja je formirana 17. maja 1920. Time su se demokrati odrekli beglučke uredbe od 14. februara 1920. usljed čega su izgubili i podršku težačke organizacije i seljaštva, što će se najbolje pokazati na izborima za Ustavotvornu skupštinu kada su demokrati u BiH dobili samo dva poslanička mandata.

Radikalna stranka je prema agrarnom pitanju od početka zauzela kompromisan stav. Ona je nastojala da zadovolji srpsko seljaštvo, ali i da pridobije feudalne zemljoposjednike a njihovim posredstvom i jedan dio muslimanskog stanovništva. Naročito se Protić pokazao predusretljiv prema zahtjevima zemljoposjednika. Kompromisan stav radikala prema agrarnom pitanju, sračunat na pridobijanje i srpskog seljaštva i muslimanskih zemljoposjednika, a njihovim posredstvom i jednog dijela Muslimana, nisu zadovoljili ni jedne ni druge, pa je više od polovine srpskog seljaštva na izborima za Ustavotvornu skupštinu glasalo za Savez težačka, a Muslimani gotovo u cjelini za JMO.

U toku rada Ustavotvorne skupštine Kr. SHS od 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. bosansko agrarno pitanje je stalno bilo predmet pažnje i živog interesovanja. Može se reći da je od načina njegovog rješavanja zavisilo da li će poslanici pojedinih političkih partija glasati za ili protiv ustava a samim tim i da li će ustav dobiti potrebnu većinu. I ovg puta, kao i za vrijeme austrougarske uprave u BiH, agrarno pitanje je poslužilo kao sredstvo za pogađanje i pridobijanje političkih stranaka i grupa. Ono će postati naročito aktuelno u Ustavotvornoj skupštini onda kada radikalsko-demokratska vlada Nikole Pašića pristupi pregovorima sa pojedinim poslaničkim klubovima u cilju obezbjeđivanja potrebne većine za vladin nacrt ustava. Pašiću je iz više razloga naročito bilo stalo do toga da za saradnju pridobije JMO. Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO postignut je 15. marta 1921. godine. Ovim sporazumom je JMO obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje većeg dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Na osnovu sporazuma od 15. marta, vlada je 12. maja 1921. godine izdala Uredbu o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH prema kojoj država treba da plati feudalnim zemljoposjednicima za oduzetu kmetSKU zemlju 255 miliona dinara i za oduzeti dio beglučke zemlje 25 miliona dinara, i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH prema kojoj se oduzimaju samo one zemlje na kojoj su beglučari trajno nase-

ljeni i za koje je vezana njihova egzistencija, kao i one zemlje koje su beglučari, bez prekida, obrađivali posljednjih 10 godina. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH definitivno su likvidirani kmetski odnosi, a oko 100 hiljada kmetskih porodica u BiH dobilo je u puno vlasništvo oko 7 miliona dunuma zemlje. Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH blizu polovine beglučke zemlje pripalo je seljacima-beglučarima, pa je oko 50 hiljada porodica, koje su obrađivale beglučku zemlju, dobilo oko 1,5 milion dunuma zemlje. Kako težaci u BiH nisu bili zadovoljni rješavanjem beglučkog pitanja, i dalje će se nastaviti borba za njegovo rješavanje.

SOLUTION OF THE AGRARIAN QUESTION IN BOSNIA AND HERCEGOVINA 1918—1921

Summary

Over a long period of time the agrarian question, i. e. the question of the elimination of feudal relationships, received considerable attention as the most difficult socioeconomic as well as national and political problem for the majority of the population of Bosnia and Hercegovina. This question did not appear for the first time after the First World War, but had already existed since the mid-19th century.

The prolonged war troubles, the resulting poverty, the fall of the Austro-Hungarian Empire, the dissolution of old power, the ideas of the October Revolution along with a general increase of revolutionary spirit in Europe at the time of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (KSCS) brought about a straining of class relations in the rural areas where a feudal system was still in existence, especially in Bosnia and Hercegovina. In 1918—1919, the peasants of Bosnia and Hercegovina tried to solve the agrarian question on their own, by revolutionary methods. They destroyed everything which represented symbols of the feudal system: they refused to pay taxes, they burned the homes of the nobility, and plundered and destroyed the property of the beys. At the same time, national and religious intolerance came to the surface, with the result that not only the propertied nobility but also the destitute Moslem peasants suffered such attacks.

Immediately after the formation of the first government of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in December of 1918, agrarian disturbances in Bosnia and Hercegovina, Croatia, Slavonia and Vojvodina forced the regent and the government from the outset to recognize the question of agrarian reform as an urgent problem of general state policy. In order to suppress the revolutionary peasant movements which were creating a state of anarchy in areas where the new government was not yet organized, regent Alexander, with the Manifesto of January 6, 1919 promised the peasants that agrarian reform would be started forthwith and called upon them to peacefully await the legal distribution of the land by the state. On February 25th, 1919, the government issued Preliminary Regulations for the preparation of agrarian reform abolishing serfdom in Bosnia and Hercegovina, Sandžak, Kosovo and Macedonia and putting an end to similar social con-

ditions in Dalmatia. The Regulations also foresaw the distribution of large estates.

From the beginning of the execution of agrarian reform in the KSCS, priority was given to solution of the problem in Bosnia and Hercegovina. Since the agrarian question was, after W. W. I, the central socioeconomic and national-political problem which for a time dominated all other unsolved problems, the execution of agrarian reform in Bosnia and Hercegovina was not to go smoothly and it was to be complicated and exposed to political influences. It was not to be solved in one blow but, as a result of various influences, was to be allowed to enter a phase of solution. In the political and social turmoil after the unification in Bosnia and Hercegovina the agrarian reform was to be connected with the Moslem question, i. e. the question of the situation and treatment of Moslems in general. Due to the fact that 91.15% of the landowners were Moslem and 95.41% of the serfs were Christian (73.92% Serbs, 21.49% Croats), two diametrically opposed camps formed in the battle for and against the radical solution of the agrarian question in Bosnia and Hercegovina: on the one side the Serbian free and bound peasantry, and with them the young intelligencia and political parties and groups who counted on this peasantry as their constituency in the upcoming elections, and on the other side the Moslem feudal landowners and the YMO, including most all of the Moslem population including the Moslem peasants.

In the course of the work of the Constitutional Assembly of the KSCS, and on the basis of an agreement between the radical-democratic government of N. Pašić and the YMO on March 15, 1921, serfdom was finally abolished in Bosnia and Hercegovina and a partial solution was set for the distribution of land. In accordance with this agreement, on May 12, 1921 the government issued the law on the financial liquidation of agrarian relations in Bosnia and Hercegovina according to which the state was to pay the feudal landowners 255 million dinars for the land taken from them and 25 million dinars for the land taken from the beys. At the same time a law was put into effect concerning the handling of the beys' land in Bosnia and Hercegovina by which only that land which had been permanently settled by the serfs and upon which they were dependent for their existence, as well as that land which had been regularly tilled by the serfs for the previous 10 years, was to be handed over to the serfs. By these ordinances about 100.000 serf families in Bosnia and Hercegovina obtained full ownership of about 7 million dunums of land and about 50.000 families who had worked on beys' land received about 1.5 million dunums of land. Since the peasants in Bosnia and Hercegovina were not satisfied with the solution of the beys' land problem, the struggle for a solution to that problem continued.